

Jacek Puchalski

**POLONIKA Z OBSZARU
NIEMIECKOJĘZYCZNEGO
— POZA GRANICAMI
RZECZYPOSPOLITEJ —
W XVI WIEKU**

WYDAWNICTWO
SBP

NAUKA-DYDAKTYKA-PRAKTYKA

Rodzicom i Babci Stanisławie poświęcam

JACEK PUCHALSKI

Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich
NAUKA-DYDAKTYKA-PRAKTYKA

Jacek Puchalski

**POŁONIKA Z OBSZARU
NIEMIECKOJĘZycznego
— POZA GRANICAMI
RZECZYPOSPOLITEJ —
W XVI WIEKU**

WYDAWNICTWO

SBP

Warszawa 1997

Polish Librarians Association
SCIENCE-DIDACTICS-PRACTICE

Jacek Puchalski

**POLONICA FROM
THE GERMAN LANGUAGE
AREA BEYOND
THE BORDERS OF THE
POLISH KINGDOM
IN XVIth CENTURY**

**WYDAWNICTWO
SBP**

Warsaw 1997

Polish Librarians Association
WISSENSCHAFT-DIDAKTIK-PRAXIS

Jacek Puchalski

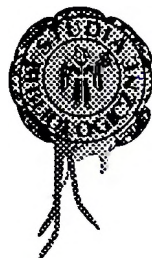
**ERSCHIENENE POLONICA
AUF DEM
DEUTSCHSPRACHIGEN
GEBIET — AUßER DER
GRENZEN DER REPUBLIK
POLEN — IM 16. JH.**

WYDAWNICTWO

SBP

Warschau 1997

WSPÓLFINANSOWANE PRZEZ FUNDACJĘ
WSPÓŁPRACY POLSKO-NIEMIECKIEJ
ZE ŚRODKÓW
REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC

MITFINANZIERT VON DER STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT AUS MITTELN
DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

Szczególne podziękowania za współpracę i pomoc
prof. dr Hansowi-Peterowi SCHRAMMOWI z Politechniki
w Hanowerze

składa

AUTOR

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
I. POLONIKA Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO W LICZBACH	19
1. Ogólne dane liczbowe	19
2. Samoistne wydawniczo polonika w liczbach	20
3. Polonika opublikowane w ramach większych całości – ogólne dane liczbowe	22
II. ANALIZA TEMATYCZNA POLONIKÓW OPUBLIKOWANYCH W XVI WIEKU NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM	28
1. Piśmiennictwo naukowe	28
2. Piśmiennictwo religijne	32
3. Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne	37
4. Literatura piękna	47
III. CZĘSTOTLIWOŚĆ WYDAŃ POLONIKÓW NA OBSZARZE NIEMIECKO- JĘZYCZNYM: EDYCJE JEDNORAZOWE, WZNOWIENIA I MUTACJE JĘZYKOWE	63
1. Polonika wydawane na obszarze niemieckojęzycznym w pojedynczych edycjach	63
2. Ogólne dane liczbowe dotyczące poloników, wznawianych (lub mających mutacje językowe) na obszarze niemieckojęzycznym	68
3. Polonika publikowane na obszarze niemieckojęzycznym w dwóch edycjach, z mutacjami językowymi włącznie	69
4. Polonika, które miały trzy wydania w oficynach drukarskich z obszaru niemieckojęzycznego, z mutacjami językowymi włącznie	72
5. Polonika, które miały cztery lub więcej edycji w oficynach z obszaru niemieckojęzycznego, z mutacjami językowymi włącznie	75
6. Tłumaczenia poloników na język niemiecki	78
IV. POLONIKA WYDAWANE W OFICYNACH OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZ- NEGO PRZYKIADEM MOBILNOŚCI TEKSTÓW LITERACKICH W SZESNA- STOWIECZNEJ EUROPIE	89
1. Dzieła powstałe w Polsce, a wydane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego	89
2. Polonika opublikowane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego na podstawie ich polskich edycji	90
3. Polonika powstałe na obszarze niemieckojęzycznym	96
4. Niemieckie wznawienia i niemieckojęzyczne mutacje poloników	97

5. Niemieckie przedruki z poloników opublikowanych w oficynach wydawniczych innych krajów europejskich	100
6. Publikacje oficyn wydawniczych z obszaru niemieckojęzycznego, jako podstawa wznowień poloników w oficynach wydawniczych innych krajów europejskich	102
V. LITERACKA RAMA WYDAWNICZA POLONIKÓW Z OBSZARU NIEMIECKO-JĘZYCZNEGO, JAKO ŚWIADECTWO UWARUNKOWAŃ AUTORSKICH	
1. Autorzy poloników	108
2. Dedykacje – analiza ogólna	113
3. Rodzaje związków zachodzących między autorami, a adresatami dedykacji	116
4. Dedykacje i przedmowy wydawnicze, jako świadectwo prac literackich i edytorskich oraz motywacji twórczych autorów i wydawców poloników	123
5. Dedykacje niemieckich wydawców poloników	126
6. Listy zalecające	131
7. Epigramy	132
VI. OŚRODKI WYDAWNICZE Z NIEMIECKIEGO OBSZARU JĘZYKOWEGO, W KTÓRYCH UKAZYWAŁY SIĘ POLONIKA	
142	
ZAKOŃCZENIE	158
WYBRANE POZYCJE BIBLIOGRAFICZNE	163
INDEKS SZESNASTOWIECZNYCH WYDAWNICTW CYTOWANYCH W TEKŚCIE	173
INDEKS OSÓB	189
STRESZCZENIE W JĘZYKU NIEMIECKIM	200

CONTENTS

PREFACE	11
I. <i>POLONICA</i> FROM THE GERMAN LANGUAGE AREA IN FIGURES	19
1. General data	19
2. <i>Polonica</i> in figures – books	20
3. <i>Polonica</i> published as a part of the larger prints – general data	22
II. <i>POLONICA</i> PUBLISHED IN GERMAN LANGUAGE AREA IN XVITH CENTURY: CONTENT ANALYSIS	28
1. Scientific literature	28
2. Religious literature	32
3. Historical, legal and political literature	37
4. Belles-lettres	47
III. FREQUENCY OF <i>POLONICA</i> EDITIONS IN GERMAN LANGUAGE AREA: SINGLE EDITIONS, RENDITIONS, OTHER LANGUAGES VERSIONS	63
1. <i>Polonica</i> published in German languages area in single editions	63
2. General data on polonica published in German language area: renditions (or other languages versions)	68
3. <i>Polonica</i> published in German language area in two editions, including other languages versions	69
4. <i>Polonica</i> of three editions by printing offices from German language area, including other language versions	72
5. <i>Polonica</i> of four or more editions by printing offices from German language area, including other languages versions	75
6. <i>Polonica</i> translated into German	78
IV. <i>POLONICA</i> PUBLISHED IN PRINTING OFFICES IN GERMAN LANGUAGE AREA AS AN EXAMPLE OF MOBILITY OF LITERARY TEXTS IN XVITH CENTURY EUROPE	89
1. Works written in Poland and published in printing offices in German language area	89
2. <i>Polonica</i> published in printing offices in German language area on the basis of their Polish editions	90
3. <i>Polonica</i> written in German language area	96
4. German renditions and German language versions of polonica	97
5. German reprints of polonica edited by other European countries' publishers	100
6. Publications of German language area publishers as a basis of <i>polonica</i> renditions provided by publishers from other European countries	102

V. LITERARY PUBLISHING FRAME OF THE <i>POLONICA</i> FROM THE GERMAN LANGUAGE AREA AS AN EVIDENCE OF AUTHORS' CONDITIONS	108
1. Authors of <i>polonica</i>	108
2. Inscriptions – a general analysis	113
3. Types of relations between inscriptions' authors and addresses	116
4. Inscriptions and prefaces as an evidence of literary, editorial efforts and motivations of <i>polonica</i> 's authors and editors	123
5. Inscriptions of <i>polonica</i> 's German editors	126
6. Letters of recommendations	131
7. Epigrams	132
VI. GERMAN LANGUAGE AREA PUBLISHING CENTRES EDITING <i>POLONICA</i> ...	142
CONCLUSIONS	158
SELECTED BIBLIOGRAPHIC ENTRIES	163
INDEX OF XVIIH CENTURY PUBLISHING OFFICES MENTIONED IN THE TEXT ..	173
INDEX OF NAMES	189
GERMAN SUMMARY	200

INHALTSVERZEICHNIS

EINFÜHRUNG	11
I. POLONICA AUS DEM DEUTSCHSPRACHIGEN GEBIET IN ZAHLEN	19
1. Allgemeine Zahlenangaben	19
2. Selbständig herausgegebene Polonica in Zahlen	20
3. Polonica, die in Rahmen anderer Werke veröffentlicht wurden — allgemeine Zahlen- angaben	22
II. INHALTSANALYSE DER IM 16. JH. VERÖFFENTLICHTEN POLONICA AUF DEM DEUTSCHSPRACHIGEN GEBIET	28
1. Wissenschaftliches Schrifttum	28
2. Geistliches Schrifttum	32
3. Geschichtliches und politisch-rechtliches Schrifttum	37
4. Schöne Literatur	47
III. HÄUFIGKEIT DER HERAUSGABE VON POLONICA AUF DEM DEUTSCH- SPRACHIGEN GEBIET: EINMALIGE AUFLAGEN, NEUAUFLAGEN, SPRACHÄNDERUNGEN	63
1. Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet in einmaligen Auflagen heraus- gegeben wurden	63
2. Allgemeine Zahlenangaben über Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet aufgelegt wurden (oder die Sprachänderungen aufwiesen)	68
3. Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet in zwei Auflagen, inklusiv Sprachänderungen, veröffentlicht wurden	69
4. Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet dreimal, inklusiv Sprachän- derungen, in den Buchdruckereien herausgegeben wurden	72
5. Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet vier- und mehrmals, inklusiv Sprachänderungen, in den Buchdruckereien herausgegeben wurden	75
6. Übersetzungen der Polonica ins Deutsche	78
IV. IN DEN BUCHDRUCKEREIEN DES DEUTSCHSPRACHIGEN GEBIETES HERAUSGEGEBENE WERKE IN EUROPA DES 16. JHS	89
1. Werke, die in Polen entstanden und in den Buchdruckereien des deutschsprachigen Gebietes herausgegeben wurden	89
2. Polonica, die aufgrund ihrer polnischen Auflagen, auf dem deutschsprachigen Gebiet veröffentlicht wurden	90
3. Polonica, die auf dem deutschsprachigen Gebiet entstanden sind	96
4. Deutsche Neuauflagen und deutschsprachigen Änderungen der Polonica	97

5. Deutsche Nachdrücke der Polonica, die in den Buchdruckereien anderer europäischen Ländern veröffentlicht wurden	100
6. Herausgaben der Buchdruckereien des deutschsprachigen Gebietes als Basis für Neuauflagen der Polonica in den Buchdruckereien anderer europäischen Ländern	102
V. DIE POLONICA BEGLEITENDE WERKE AUF DEM DEUTSCHSPRACHIGEN GEBIET ALS EIN ZEUGNIS FÜR LITERARISCHES BEDINGEN DER AUTOREN	
1. Autoren der Polonica	108
2. Widmungen — allgemeine Analyse	113
3. Zusammenhänge zwischen Autoren und Empfänger der Widmungen	116
4. Widmungen und Verlagsvorwörter als ein Zeugnis für Literatur- und Verlagsarbeit, sowie schpferische Motivierung der Autoren und Herausgeber	123
5. Widmungen der deutschen Herausgeber der Polonica	126
6. Empfehlungsschreiben	131
7. Epigramme	132
VI. VERLAGE DES DEUTSCHSPRACHIGEN GEBIETES, WO DIE POLONICA ERSCHIENON WORDEN SIND	
	142
SCHLUßWORT	158
AUSGEWÄHLTE BIBLIOGRAPHIE	163
VERZEICHNIS DER VERLAGE DES 16. JHS., DIE IM TEXT ZITIERT WURDEN	173
PERSONENVERZEICHNIS	189
ZUSAMMENFASSUNG IN DER DEUTSCHEN SPRACHE	200

WSTĘP¹

Wśród słabo zbadanych dotąd zjawisk w historii książki staropolskiej do ważniejszych należy problem edycji poloników za granicą. Traktując książkę jako narzędzie komunikacji międzyludzkiej, trudno nie zadać sobie pytania o rolę zagranicznych oficyn wydawniczych w dopełnianiu repertuaru wydawniczego drukarni polskich. Z drugiej strony istotne jest pytanie o rolę poloników w życiu kulturalnym Europy XVI w. Należy więc wyjaśnić, w jakim stopniu są one emanacją aktywności, a równocześnie atrakcyjności kultury polskiej. Tak szeroki zakres badań wynikał z przekonania, że w przypadku owego zjawiska nie można się ograniczyć wyłącznie do kwestii stosunków wydawniczych, ale należy rozpatrywać je w całym bogactwie problematyki składającej się na obraz epoki XVI w. Książka jest tutaj zmateriałizowanym wyrazem myśli ludzkiej, na którego powstanie złożyło się wiele czynników. Do najważniejszych należały:

— renesansowy prąd kulturalny, a także działalność autorów, teoretyków i ludzi współtworzących dzieła (wydawców-drukarzy, ilustratorów, nakładców, tłumaczy, komentatorów, redaktorów itp.) oraz osób i instytucji, które do powstania i publikacji dzieła się przyczyniły, tzn. mecenasów lub instytucji sprawczych²;

— reformacja, kontrreformacja i uwarunkowania polityczne.

Wymienione czynniki stanowiły w naturalny sposób płaszczyznę integracji środowiskowej — nie tylko w skali danego ośrodka intelektualnego, ale także na obszarze poszczególnych państw i całej Europy. Książka była jednym z narzędzi tej integracji. Wydaje się więc, że tylko w takim, najpełniejszym kontekście można rozpatrywać problematykę publikacji poloników na obszarze niemieckojęzycznym w XVI w.

Tematyka ta nie doczekała się dotąd pełnego opracowania. Informacje z nią związane znajdziemy w piśmiennictwie z zakresu historii: książki³, nauki⁴, kultury⁵, literatury⁶ oraz historii politycznej⁷. Owe przyczynki w większości przypadków poświęcone były związkowi polsko-europejskiemu, a nie potraktowanym odrębnie stosunkom polsko-niemieckim. Jest to o tyle usprawiedliwione, że mówiąc o europejskim ruchu wydawniczym, nie można pominąć faktu, że głównym jego komponentem w XVI w. było drukarstwo niemieckie. Najwięcej uwagi badanemu zjawisku poświęciła A. Kawecka-Gryczowa w artykule *Rola drukarstwa polskiego w dobie odrodzenia*⁸. Autorka wymieniła kilka czyn-

ników mogących mieć wpływ na wędrowkę dzieł polskich do drukarni zagranicznych. Wskazała na ograniczone możliwości wytwórcze polskich drukarzy i niekorzystne zmiany w organizacji polskiego ruchu wydawniczego. Dlatego autor często wybierał oficynę zagraniczną, gwarantującą dobry poziom wydania dzieła i możliwość zaistnienia na europejskim rynku książki. Według A. Kaweckiej-Gryczowej: *Większe dzieła, oczywiście łacińskie mogły liczyć na odbiorców w całej Europie, znajdowały wydawców w Bazylei, Kolonii, Wenecji. Drogi do tych ośrodków wyznaczały najczęściej kierunki ideologiczne*⁹. Podkreślając wkład polskiego piśmiennictwa w kształtowanie ogólnoludzkich wartości humanistycznych, autorka uwypukliła dużą rolę związków wydawniczych z Bazyleą. Ów dorobek przeciwstawiła równocześnie działalności ośrodków wydawniczych, które publikowały literaturę katolicką. Starając się przedstawić dynamikę rozwoju zjawiska A. Kaweckiej-Gryczowa stwierdziła, że wzrost liczby wydań poloników zagranicznych nastąpił w latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. Autorka wyjaśniała to wzmożoną walką ideologiczną: najpierw związaną z reformacją, a później z kontrreformacją. A. Kaweckiej-Gryczowa zwróciła także uwagę na import książki. Wobec ukierunkowania krajowego ruchu wydawniczego na publikację druków popularnych, literatury podręcznikowej i piśmiennictwa narodowego, potrzeby czytelnicze w zakresie literatury fundamentalnej — zwłaszcza naukowej — zaspokajała książka importowana.

Należy jednak stwierdzić, że omówiony artykuł, jak i informacje zawarte w bogatym piśmiennictwie, poświęconym epoce XVI w.¹⁰, mogły służyć jedynie jako punkt wyjścia do podjętych przeze mnie badań nad problematyką poloników niemieckich.

Zajmowałem się w nich historią książki. Nie analizowałem szczegółowo tekstów poloników, ani nie oceniałem ich treści z historyczno-literackiego i naukowego punktu widzenia. Przede wszystkim interesowały mnie wydania dzieł. Podstawą mojej pracy były badania bibliograficzne, zmierzające do odтворzenia repertuaru wydawniczego oficyn z obszaru niemieckojęzycznego w zakresie produkcji poloników¹¹. Jako datę wyjściową badań przyjąłem 1501 r., a jako datę zamykającą kwerendę 1600 r.¹². Ich zasięg terytorialny wyznaczyły tereny niemieckojęzyczne poza granicami Rzeczypospolitej tj. — zgodnie z *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* — obszary Niemiec, Austrii i niemieckojęzycznych kantonów Szwajcarii. Przy czym trzeba zaznaczyć, że z punktu widzenia niemieckiej historii książki pod pojęciem obszaru niemieckojęzycznego rozumie się m.in. także Śląsk, Prusy Książęce, Inflanty a nawet Prusy Królewskie. Niemieccy uczeni przyjmują kryteria językowo-etniczne, z którymi można się zgodzić. Mnie jednak interesują wyłącznie niemieckojęzyczne terytoria leżące poza

granicami Rzeczypospolitej. Pod pojęciem Rzeczypospolitej kryją się jej historyczne granice, obejmujące także terytoria zależne od Polski, tj. Inflanty i Prusy Książęce.

Ocena stopnia ich związku z Polską może być różna. Dlatego przyjęto formalne kryteria doboru danych bibliograficznych, podkreślając w pracy odrębność środowisk twórczych z państw lennych. Liczba *prutheniców* i *livoniców* była niewielka w zbiorze poloników — tylko 170 pozycji bibliograficznych (ok. 8 % całości liczącej 2234 pozycje). Zwykle znalazły się wśród nich dzieła autorów, których działalność nie ograniczyła się na przykład do terenu Prus Książęcych, ale objęła także obszar Prus Królewskich.

Do twórców poloników zaliczono także autorów obcych — stale lub czasowo zamieszkujących Rzeczpospolitą. Brano pod uwagę tylko te ich dzieła, które powstały w jej granicach. Liczyły 297 pozycji bibliograficznych (ok. 12% całości zbioru). Były to prace m.in. Konrada Celtisa, Wawrzyńca Korwina, Krzysztofa Hegendorfa, Wilhelma Gnapheusa, Jerzego Joachima Retyka, Christiana Franckena, Franciszka Stankara, Andrzeja Dudycza i Jana Michała Brutusa. Kolejnym problemem była działalność pisarzy, którzy tworzyli i wydawali swoje dzieła za granicą. Należał do nich m.in. Jan Łaski mł. Część jego prac powstała we Fryzji Wschodniej i była integralnie z tym terenem związana. Twórczość tego rodzaju można uznać za *polonikową* tylko ze względu na osobę autora, natomiast z punktu widzenia jej treści i funkcji należała niewątpliwie do bibliografii kraju, w którym działał. Jednak ze względu na narodowość pisarza i te dzieła stanowiły przedmiot mojego zainteresowania. W swoich badaniach nie traktowałem wszystkich dzieł pochodzących ze Śląska jako poloników.

Przyjęty przeze mnie zakres pojęcia *polonikum* nie jest więc w pełni zgodny z polską tradycją bibliograficzną. Kwestia doboru danych do spisów bibliograficznych, zwłaszcza w bibliografiach narodowych jest często dyskusyjna, dlatego używane w niniejszej publikacji określenie *polski* należy traktować umownie, a nie dosłownie. Nie próbowano tutaj polonizować autorów, podkreślając ich zróżnicowanie narodowe. Zresztą z językowego punktu widzenia kwestia narodowościowa nie miała w przypadku szesnastowiecznych poloników większego znaczenia. Świadczy o tym fakt, że wśród nich dominowało piśmiennictwo łacińskie, obejmujące 92% całego zbioru — resztę stanowiły publikacje w języku polskim, greckim, holenderskim, węgierskim, a nawet francuskim i oczywiście niemieckim. Przy czym duża część tych ostatnich to niemieckojęzyczne tłumaczenia z poloników łacińskich. Wyodrębnione na podstawie wyżej omówionych kryteriów polonika będziemy dalej określać *wydanymi na obszarze niemieckojęzycznym* lub dla uproszczenia *niemieckimi*, bez względu na ich język.

Zgodnie z definicją *pracy autorskiej*, przyjętą w Bibliografii Literatury Polskiej *Nowy Korbut*, kwerendą objęto zarówno utwory samoistne wydawniczo, jak i wydane w ramach większych całości oraz prace edytorskie, redaktorskie i tłumaczenia. Badania nad dziełami wydanymi w ramach większych całości zmierzały do wyjaśnienia, w jakim stopniu publikacja poloników na obszarze niemieckojęzycznym była wyrazem aktywności nie tyle poszczególnych autorów, ile środowisk, z którymi byli powiązani. Próbowano określić, czy owe związki miały charakter towarzyski, narodowościowy, intelektualny, wyznaniowy, polityczny, czy też podyktowany jakimiś formami zależności społeczno-materiałnych (np. klient-mecenas). Badania nad ilością i częstotliwością występowania podobnych utworów w polonikach samoistnych wydawniczo pozwoliły na próbę rekonstrukcji procesu, który prowadził to tego, że szesnastowieczne druki stawały się stopniowo świadectwem powiązań środowiskowych w skali mikro, tj. obejmujących najmniejsze grupy tworzone przez osoby należące np. do tej samej wspólnoty naukowej czy dworskiej, a także w skali makro, w której autorzy poloników jawią się jako aktywni członkowie europejskiej *universitas*. W przypadku braku świadectw na temat osobistych kontaktów między autorem utworu, a jego wydawcą, interesujące było dłaczego wydawca zamieścił utwór w redagowanej przez siebie większej całości — czy decydowała jego tematyka, czy też czynniki wymienione uprzednio, a także sposób ujęcia tematu, doboru źródeł, gatunek i forma literacka.

Utwory niesamoistne wydawniczo publikowano nie tylko przy innych polonikach, ale także przy dziełach pisarzy obcych. W ich przypadku głównym problemem jest próba rekonstrukcji drogi, jaką przebyły, aby znaleźć swego zagranicznego wydawcę.

Pojęcie *drogi* rozumiane jest tutaj jako zespół geograficznych, środowiskowych, intelektualnych, wyznaniowych i politycznych czynników wpływających w mniejszym lub większym stopniu na badane zjawisko. Będzie więc to pytanie o przyczyny, które zadecydowały o tym, że poszczególne utwory zostały — w danym czasie — opublikowane na obszarze niemieckojęzycznym w ramach określonych druków obcych. Zbadanie tego zjawiska jest tym istotniejsze, że w dużym stopniu było ono niezależne od mechanizmów promocyjnych czy propagandowych, stosowanych przez polskie środowiska intelektualne, wyznaniowe i polityczne, mających na celu przypomnianie Europie o kulturalnej i politycznej roli Rzeczypospolitej. Inaczej mówiąc niesamoistne wydawniczo polonika, wytłoczone wraz z drukami obcymi, są ważnym świadectwem ich recepcji w ruchu literacko-wydawniczym na obszarze niemieckojęzycznym.

Odtworzony repertuar wydawniczy jest niepełny wobec oczywistych luk w materiale bibliograficznym. Wydaje się jednak reprezentatywny dla badanego

zjawiska. Poddano go analizie strukturalno–typologicznej, prezentującej typy wydawnictw i ich przeznaczenie czytelnicze. Przeprowadzono także badania ilościowe, obrazujące skalę i dynamikę zjawiska, przy uwzględnieniu jego wewnętrznego zróżnicowania. Pozwoliło to na określenie typologii treściowej poloników, z uwzględnieniem zmian ilościowych i jakościowych w tym zakresie. Wśród poloników wyróżniono cztery grupy tematyczne: piśmiennictwo naukowe, religijne, historyczne i polityczno-prawne oraz literaturę piękną. Zastosowany podział jest świadomym uproszczeniem, w wyniku którego ujęto w jednej grupie tematycznej na przykład bogate i zróżnicowane piśmiennictwo z zakresu nauk matematyczno–przyrodniczych, stosowanych i humanistycznych. Zrezygnowano także ze szczegółowego omawiania typów druków, tworzących poszczególne grupy. Wynikało to z obawy przed znacznym zwiększeniem objętości dysertacji.

Próbując określić stopień popularności poloników wśród niemieckich wydawców, zajęto się ich wznowieniami. Przedmiotem badań był także język poloników ze szczególnym uwzględnieniem ich niemieckojęzycznych tłumaczeń. Wyodrębniono również polonika wydawane wyłącznie na obszarze niemieckojęzycznym i podjęto próbę wyjaśnienia tego zjawiska. Niemieckie polonika porównano także z ich edycjami w innych krajach. Interesujące było to, czy niemieckie oficyny drukarskie korzystały z europejskiej oferty wydawniczej, przygotowując swoje edycje poloników.

Przedmiotem badań były również motywacje autorów, decydujących się na publikację dzieła w oficynie z obszaru niemieckojęzycznego. Przyczyn oowych decyzji można było upatrywać w czynnikach subiektywnych, wiążących się z osobą autora: w jego poglądach politycznych czy ideologicznych, rodzaju i źródle inspiracji twórczych (środowisko naukowo-literacko-wydawnicze, wspólnota wyznaniowa, frakcja polityczna), patriotyzmie, pragnieniu sławy literackiej lub naukowej, w osobistej zamożności autora. Istniały także czynniki obiektywne, wpływające na decyzje wydawnicze pisarzy. Były to: ekonomiczne, polityczne i wyznaniowe uwarunkowania działalności polskiego i niemieckiego ruchu wydawniczego; międzynarodowe uznanie dla dotychczasowego dorobku autora; stopień adekwatności jego twórczości do literackich i naukowych standardów, jakim hołdowała w danym czasie intelektualna Europa; jego pozycja społeczno-polityczna w skali kraju, ale i w skali ogólnoeuropejskiej; stopień finansowego wsparcia ze strony mecenasa lub instytucji sprawczej. Próbowano określić, które z wymienionych czynników odegrały najważniejszą rolę. Przy czym zainteresowanie biografiami autorów ograniczono do tych wydarzeń z ich życia, które miały wpływ na wydanie ich dzieł — wykorzystane opracowania biograficzne ujęto (w wyborze) w bibliografii, zamieszczonej na końcu niniejszego opracowania. Przy okazji należy wyjaśnić, że znalazły się w niej

tylko te pozycje, które bezpośrednio odnoszą się do głównej tematyki przedstawianej pracy.

Powyższe rozważania uzupełniono o próbę rekonstrukcji motywacji niemieckich wydawców poloników, tzn. tłumaczy, nakładców, mecenasów, względnie instytucji sprawczych oraz samych drukarzy.

Wreszcie, zajęto się ilościowym i jakościowym udziałem ośrodków wydawniczych z obszaru niemieckojęzycznego w produkcji poloników. Pozwoliło to na określenie charakteru i stopnia natężenia związków autorów, nakładców oraz drukarzy polskich z niemieckimi centrami wydawniczymi w poszczególnych okresach XVI w.

Przy tak szeroko zakreślonej problematyce badawczej zachodzi pytanie o źródła. Z pragmatycznych względów — zdając sobie sprawę z ułomności tego rozwiązania — kwerendę źródłową ograniczono do publikowanych materiałów bibliograficznych i kartkowego, Centralnego Katalogu Poloników XVI w. Biblioteki Narodowej. Pozwoliło to na opracowanie — uporządkowanej alfabetycznie (według haseł autorskich lub tytułowych) — kartoteki poloników. Jak już powyżej wspomniano znalazły się w niej 2234 pozycje. Wykorzystano ją do zestawień liczbowych, prezentowanych w tekście niniejszego opracowania. Posłużyła również do badań nad częstotliwością wydań poloników. Kartoteki nie dołączono do publikacji, ze względu na konieczność ograniczenia jej objętości. W opracowaniu cytowanych jest natomiast ok. 400 tytułów, które stanowią 26% czyli ponad 1/4 wszystkich (licząc bez wznowień) 1537 pozycji.

Jednostką, stosowaną w zestawieniach liczbowych, jest *tytuł*. Jej wybór rodził wiele problemów. Próbując określić wielkość produkcji typograficznej autorzy opracowań bibliologicznych posługują się różnymi jednostkami — tytułem bądź objętością druków. Wybrałem tytuł, ponieważ porównywałem liczby odnoszące się do poloników samoistnych wydawniczo i piśmienniczo z podobnymi danymi, ale dotyczącymi polskiej i niemieckiej produkcji wydawniczej w ogóle. Posługiwanie się tytułem ułatwiło mi także konstrukcję zestawień liczbowych w zakresie grup tematycznych, wznowień i mutacji językowych poloników. Oczywiście świadom byłem tego, że badania nad objętością poloników w ich masie i poszczególnych grupach jeszcze bardziej uściśliłyby skalę i dynamikę opisywanego zjawiska. Istotna jest przecież różnica pomiędzy dużą grupą utworów okolicznościowych, propagandowo-informacyjnych, kalendarzy itp. (zwykle liczących od kilku do kilkunastu kart) a dziełami o znacznej objętości. Jednak szczegółowych badań w tym zakresie nie prowadziłem, sygnalizując tylko w tekście pracy jego istotne znaczenie.

Wychodząc z założenia, że podstawowym źródłem dla analizy dróg przebiegu tekstów, motywacji autorów, współautorów i wydawców poloników powinna być sama książka, przebadano z autopsji 200 druków. Wszystkie,

wykorzystane w ten sposób pozycje są oznaczone w tekście przez cytate sygnatury bibliotecnej Biblioteki Narodowej (BN) lub Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (BUW).

Tytuły cytowanych w tekście wydawnictw podano w formie występującej w Bibliografii Literatury Polskiej *Nowy Korbut*. W przypadku, gdy nie zostały tam odnotowane, cytowano je za innymi, polskimi lub obcymi bibliografiami, stosując odpowiednie skróty. Nazwiska, imiona i okres działalności niemieckich drukarzy podano w formie stosowanej przez Josefa Benzina w *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet* (Wiesbaden 1963). W przypadku nazwisk i imion autorów stosowano zwykle formy zlatynizowane (naturalnie z wyjątkiem polskich pisarzy, lub form przyjętych w polskiej literaturze przedmiotu np. Cycero), aby zachować zgodność ich brzmienia z cytatami bibliograficznymi.

Należy wreszcie zaznaczyć, że w tekście opracowania zdarzają się niekiedy powtórzenia. Były one konieczne, gdyż wynikały z analizy tych samych publikacji z różnych punktów widzenia. Ponadto chciałbym podkreślić, że opisy publikacji cytowanych w przypisach często mają skróconą formę, a ich pełne opisy znajdują się w bibliografii zamieszczonej na końcu książki.

Kończąc chciałbym podziękować za pomoc okazaną mi w trakcie pracy nad dysertacją profesor Barbarze Bieńkowskiej, pod której kierunkiem powstała, profesorom Janowi Pirożyńskiemu i Edwardowi Potkowskiemu, których dogłębne recenzje przyczyniły się do opracowania prezentowanej publikacji, profesorowi Marcinowi Drzewieckiemu, którego przychylność i wszechstronna pomoc ułatwiła mi pracę nad rozprawą doktorską i książką oraz kierownikowi i pracownikom Zakładu Starych Druków Biblioteki Narodowej i Oddziału Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, dzięki którym miałem możliwość wykorzystania potrzebnych materiałów źródłowych, a także kolegom z Zakładu Wiedzy o Dawnej Książce Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego i wszystkim uczestnikom seminariów organizowanych przez profesor B. Bieńkowską oraz profesorów E. Potkowskiego i Jana Dziegielewskiego za zainteresowanie i inspirujące uwagi na temat moich badań.

PRZYPISY

¹ Niniejsza publikacja oparta jest na rozprawie doktorskiej *Publikacje autorów polskich w XVI w. na obszarach języka niemieckiego, poza granicami Rzeczypospolitej* napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. B. Bieńkowskiej, obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1996 r.

² B. O t w i n o w s k a: *Renesans*. W: *Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze-renesans-barok)*. Pod red. T. Michałowskiej przy udziale B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1990, s. 699-700.

³ Por. K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI wieku*. W: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 352-384; W. Voisé: *Prace polskich uczonych w oficynach bazylijskich epoki renesansu*, „Roczniki Biblioteczne” 1960 r. z 1/2 s. 25-41; T. Ulewicz, *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*, Kraków 1977; M. Juda, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992.

⁴ Por. H. Barycz: *Dzieje nauki w Polsce epoki odrodzenia*. Warszawa 1957.

⁵ Por. St. Kot: *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, Warszawa 1987.

⁶ Por. T. Bięńkowski: *Proza polsko-łacińska 1450-1750. Kierunki rozwoju i osiągnięcia* W: *Problemy literatury staropolskiej. Seria II*. Wrocław 1973, s. 103-163; S. Zabłocki: *Od pre-renaesansu do oświecenia*, Warszawa 1976; *Literatura staropolska w kontekście europejskim*, Wrocław 1977; J. Pelc: *Europejskość i polskość literatury naszego renesansu*, Warszawa 1984.

⁷ Por. J. Taźbiri: *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987; *Polska w Europie XVI stulecia*, Warszawa 1973; *Polska w epoce odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura* Pod redakcją A. Wyczańskiego, Warszawa 1986.

⁸ W: *Z dziejów polskiej książki w okresie renesansu*, Wrocław 1975, s. 7-164.

⁹ Tamże, s. 125.

¹⁰ Por. J. Pirożyński: *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587*, Kraków 1995, a także R. F. Arnold: *Geschichte der deutschen Polenliteratur von den Anfängen bis 1800. Band 1.*, Halle 1900; H. Barycz: *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy - idee - ludzie - książki*, Warszawa 1971; M. Fischbach-Pospelova: *Polnische Literatur in Deutschland*, Meisenheim am Glan 1960; L. Kurtzman: *Die polnische Literatur in Deutschland bibliographisch zusammengestellt*, Poznań 1881; M. Szyrocki: *Polnische Schriftsteller der Renaissance und Deutschland, Aufbau* 1955 Nr 11 H. 4 S. 301-307; Tenże, *Z dziejów powiązań literackich polsko-niemieckich w okresie od średniowiecza do baroku*. W: *Literatura staropolska...*, s. 201-208.

¹¹ Por. J. Berger-Mayerowa: *Nie znane Estreicherowi polonica i silesiaca w starodrukach Biblioteki Śląskiej*. Z. 1-2, Katowice 1961; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*. Red. K. Budzyk. T. 2-3, Warszawa 1964-65; K. Estreicher: *Bibliografia Polska*. Cz. 3. T. 13-34, Kraków 1891-1951; M. Bohonos: *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*, Wrocław 1965; *Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. T. I, cz. 1, 2, W-wa 1994; *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*. T. 1-3. Oprac. M. Malicki i E. Zwinogrodzka, M. Gołuszka i inni, Warszawa-Kraków 1992-1994. *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Część 2. Polonica XVI wieku*. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, Warszawa 1957; L. Kurtzman: *Die polnische Literatur in Deutschland...*; J. Ożóg: *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Tom 1. Katalog. Część 1. A-K., Wrocław 1992; K. Piotrowicz: *Polonika w Niemczech*, Kraków 1934; *Polonica XVI do XVII wieku nie znane bibliografii Estreichera ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej*. Z. 1-3, Gdańsk 1980; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, Bd. 1-21. Stuttgart 1983-1994.

¹² W większości opracowań dotyczących historii książki niemieckiej – z takimi wyjątkami jak *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* – epokę odrodzenia zamyka koniec wieku. Zob. K. Maleczyńska: *Założenia metodologiczne przyszłej historii książki, bibliotek i czytelnictwa na Śląsku*, „Roczniki Biblioteczne” 1988 z. 1 s. 83.

I. POLONIKA Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO W LICZBACH

1. OGÓLNE DANE LICZBOWE

Zjawisko publikacji poloników na obszarze nienieckojęzycznym należy rozpatrywać w szerszym spektrum. Pozwoli to na określenie jego skali i rzeczywistego znaczenia. W pierwszym rzędzie należy zwrócić uwagę na wielkość szesnastowiecznej, niemieckiej produkcji wydawniczej. W XVI w. co najmniej 999 drukarzy działało w ok. 140 miejscowościach niemieckich¹. Opublikowali oni od 130 000 do 150 000 jednostek bibliograficznych². Niemiecka publiczność czytelnicza mogła obejmować od 400 000 do 800 000 osób. Po prostu obliczono, że pisma luterzańskie — a więc w dużej części w języku niemieckim — dotarły do 170 000-250 000 niemieckich rodzin³. W rzeczywistości publiczność czytelnicza była na tym terenie znacznie większa. Należy bowiem uwzględnić także czytelników łacińskojęzycznych, czasowo przebywających w Niemczech. Trzeba także pamiętać, że niemieckie oficyny wydawnicze zaopatrywały w książki całą Europę. Udział poloników w tak ogromnej produkcji wydawniczej był znikomy. Wynosił ok. 1050 samoistnych wydawniczo druków oraz co najmniej 1184 utwory, opublikowane w ramach większych całości. W porównaniu z wysokością polskiej produkcji wydawniczej, była to duża liczba. Według Kazimierza Piekarskiego w szesnastowiecznej Polsce było ok. 3,5 miliona egzemplarzy książek, nie wliczając w to druków importowanych⁴. Przyjmując za A. Kawecką-Gryczową wysokość przeciętnego nakładu w liczbie 500 egzemplarzy, można szacować polską produkcję wydawniczą na ok. 6000 publikacji⁵. Według samej A. Kaweckiej-Gryczowej, nie licząc krajów lennych i Śląska, polskie oficyny wydały ok. 4168 pozycji (ok. 1668 tytułów w pierwszej połowie XVI w., a w drugiej ok. 2500)⁶. Do tej liczby według A. Kaweckiej-Gryczowej należałoby dodać ok. 724 tytuły, wytłoczone za granicą⁷. W ten sposób polski repertuar wydawniczy można szacować na ok. 5000-6000 tytułów dzieł. Dokładniejsze dane zawiera praca Marii Czarnowskiej *Ilościowy rozwój pol-*

skiego ruchu wydawniczego. 1501-1965⁸. Na ich podstawie można obliczyć, że w pierwszej połowie XVI w. funkcjonowało w Polsce ok. 2485 tytułów publikacji, a w drugiej ok. 5471. Ogółem daje to liczbę ok. 7985 tytułów. Należy przy tym zaznaczyć, że obliczenia M. Czarnowskiej obejmują także polonika wydane za granicą⁹. Można więc sądzić, że ich liczba wynosiła od 7000 do 8000 tytułów.

Liczba ta jest nieporównywalna, a raczej nieproporcjonalna (nieprzystająca) do wysokości niemieckiej produkcji wydawniczej. Jednak należy zaznaczyć, że jest znacznie zaniżona. Badania M. Czarnowskiej są wysoce niekompletne i wymagają aktualizacji. Nie ulega jednak wątpliwości, że różnica między wielkością polskiej i niemieckiej produkcji wydawniczej była wynikiem poziomu rozwoju drukarstwa polskiego. Wystarczy przypomnieć, że do 1580 r. działały w Polsce tylko 64 drukarnie. Z ośrodków drukarskich jedynie Kraków mógł zasługiwać na miano prawdziwego centrum wydawniczego.

Mniejszy wpływ na wysokość produkcji wydawniczej miała wielkość polskiej publiczności czytelniczej. Oblicza się ją na ok. 750 000 potencjalnych czytelników¹⁰. Często czytelnik zaspokajał swoje potrzeby przez lekturę wydawnictw zagranicznych¹¹, dlatego, że duża część polskiej produkcji wydawniczej nie odpowiadała estetycznym i poznawczym wymaganiom osób, dysponujących kompetencjami czytelniczymi porównywalnymi ze standardami elit europejskich. Z kolei polscy intelektualiści nie zawsze znajdowali partnerów w drukarzach, działających na terenie Rzeczypospolitej, ani odpowiednio dużej grupy czytelników, przygotowanej do odbioru ich twórczości.

2. SAMOISTNE WYDAWNICZO POLONIKA W LICZBACH

Polonika tego typu liczyły ok. 1050 druków (ok. 310 ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a ok. 740 w drugiej)¹².

Na podstawie danych M. Czarnowskiej można obliczyć, że publikacje z niemieckiego obszaru językowego stanowiły ok. 13% całej, krajowej i zagranicznej, produkcji poloników. W obu połowach XVI w. ów udział również kształtował się w granicach 13% (ok. 12.7 % w pierwszej połowie XVI w. i ok. 13.4% w drugiej). Stosunek między liczbą druków, wydanych w poszczególnych dziesięcioleciach XVI w. na obszarze niemieckojęzycznym, a ogólną liczbą poloników, przedstawia tabela 1.

Zaprezentowane dane wskazują na zmienność procentowego udziału niemieckich druków w całej produkcji poloników. Wyraźną tendencję (spadkową) obserwujemy tylko w latach 1511-1540. W drugiej połowie XVI w. ów udział kształtował się na poziomie kilkunastu procent (z wyjątkiem lat 1551-1560: 24 i 1591-1600: 8%). Do połowy XVI w. nie istniała wprost proporcjonalna zależność między wzrostem krajowej produkcji wydawniczej — rozumia-

nej tutaj jako wyraz ogólnego rozwoju piśmiennictwa polskiego — a aktywnością autorów poloników. Natomiast w drugiej połowie XVI w. istniała pewna korelacja. Rozwojowi polskiego piśmiennictwa, w tym okresie, towarzyszył ogólny wzrost liczby edycji poloników na obszarze niemieckojęzycznym.

Tabela 1

Udział druków z obszaru niemieckojęzycznego w ogólnej produkcji poloników

Lata	Ogólna liczba poloników	Liczba poloników opublikowanych na obszarze niemieckojęzycznym	Procentowy udział niemieckiej produkcji w ogólnej liczbie poloników
1501-1510	237	78	33,0
1511-1520	510	88	17,0
1521-1530	515	20	4,0
1531-1540	625	45	7,0
1541-1550	625	76	13,0
1551-1560	703	164	24,0
1561-1570	869	138	16,0
1571-1580	993	144	14,5
1581-1590	1 362	150	11,0
1591-1600	1 544	130	8,0

Wyraził się on przeciętną liczbą 130-140 druków w poszczególnych dziesięcioleciach. Wyjątkowe były lata 1551-1561, kiedy to ukazały się 164 polonika.

W XVI w. wśród poloników z obszaru niemieckojęzycznego największą grupę stanowiły wydawnictwa o charakterze naukowym — ok. 370 tytułów (200 ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a 170 w drugiej)¹³ i piśmiennictwo religijne — ok. 350 tytułów (60 ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a 290 w drugiej)¹⁴. Kolejną grupę tworzyło piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne — łącznie ok. 205 tytułów (30 ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a 175 w drugiej)¹⁵. Powyższe zestawienie zamykała literatura piękna, zwykle poezja okolicznościowa i panegiryczna — ok. 125 tytułów (20 ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a 105 w drugiej). Wysokość produkcji poloników z wymienionych grup tematycznych była odmienna w poszczególnych dziesięcioleciach XVI w. Można tutaj wyróżnić okresy wyraźnego wzrostu:

— dla piśmiennictwa naukowego było to pierwsze dwudziestolecie XVI w. i lata 1591-1600;

— w przypadku piśmiennictwa religijnego do wyjątkowych należały lata 1551-1560;

— największą liczbę poloników, reprezentujących piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne, wydano w latach 1571-1590. Wskazują na to dane, przedstawione w tabeli 2.

Jeśli chodzi o język poloników, publikowanych na obszarze niemieckojęzycznym, to największą grupę stanowiły druki łacińskojęzyczne (ponad 80 %). Polonika wydawano także w języku niemieckim¹⁶, holenderskim, francuskim¹⁷, kilka w greckim¹⁸, ponad dwadzieścia w polskim¹⁹, a także węgierskim²⁰.

Tabela 2

Produkcja poloników na obszarze niemieckojęzycznym w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne	Literatura piękna
1501-1510	57	16	—	5
1511-1520	61	11	7	9
1521-1530	13	4	3	—
1531-1540	25	11	7	2
1541-1550	40	20	11	5
1551-1560	37	82	21	24
1561-1570	39	51	28	20
1571-1580	21	55	46	22
1581-1590	25	58	51	16
1591-1600	45	40	27	19

3. POLONIKA OPUBLIKOWANE W RAMACH WIĘKSZYCH CAŁOŚCI — OGÓLNE DANE LICZBOWE

Na podstawie spisów bibliograficznych i Centralnego Katalogu Poloników XVI w. Biblioteki Narodowej wyodrębniono 1184 poloników tego typu²¹, autorstwa ok. 400 twórców. Z pierwszej połowy XVI w. pochodziło 277 utworów, natomiast z drugiej 907. W kolejnych dziesięcioleciach dane liczbowe kształtowały się następująco:

Lata	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1591	1591-1600
Liczba utworów	59	87	23	47	61	134	147	96	292	238

Liczba utworów zależała od ilości poloników, w ramach których się one ukazały. Najczęściej publikowano je w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XVI w. Wiązało się to z wydaniem kilku dużych zbiorów pism, w których znalazły się także polonika. Dużą rolę odegrały tutaj także publikacje dzieł wszystkich (*opera omnia*) polskich autorów. Wydawanie zbiorów pism było szczególnie popularne w piśmiennictwie historycznym. W nauce renesansowej historię świecką wiązano z historią religii i geografią. Obowiązywał tutaj schemat historiografii antycznej, zalecany w szesnastowiecznych traktatach z zakresu retoryki i stylistyki. Wymagał on, aby przy opisie danego kraju czy narodu, autor uwzględnił m.in. genezę państwa, opis fizyczny kraju, problematykę jego obronności, budownictwo, sprawy zdrowotne, ubiór i obyczaje mieszkańców, szkolnictwo, religię, oraz problematykę życia społeczno-politycznego państwa²². Chcąc przedstawić w pełni tę problematykę, tworzone zbiory pism różnych autorów. Do wzrostu liczby poloników omawianego typu w ostatnim dwudziestoleciu XVI w. przyczyniła się także duża ilość publikacji dysertacji uniwersyteckich²³.

W pierwszej połowie XVI w., dominowała literatura piękna (222 utwory). Piśmiennictwo naukowe obejmowało 27 dzieł, piśmiennictwo o tematyce historycznej i polityczno-prawnej 17, a religijnej 10. W drugiej połowie XVI w. również dominowała literatura piękna (370 utworów). Piśmiennictwo o tematyce historycznej i polityczno-prawnej obejmowało 289 utworów, naukowe 140 dzieł, a religijne 106.

Ogólnie mówiąc przeważały tutaj prozatorskie i wierszowane utwory, tworzące tzw. literacką ramę wydawniczą dzieła. Duża liczba prac o tematyce historycznej i polityczno-prawnej, wydanych w drugiej połowie XVI w., była wynikiem publikacji kilku zbiorów pism historycznych. Piśmiennictwo tego typu znalazło się także w zbiorach mów i listów politycznych. Problematyką polityczno-prawną zajmowało się również szeregi dysertacji uniwersyteckich.

Oprócz piśmiennictwa łacińskiego występowały tutaj także utwory w języku niemieckim (51), greckim (20) i polskim (15)²⁴. Generalnie, polonika opublikowane w ramach większych całości, dzieliły się na dwie zasadnicze grupy:

- 718 utworów wydanych w ramach pism autorów polskich;
- 466 utworów opublikowanych przy dziełach autorów obcych.

3.1. Utwory opublikowane w ramach poloników

W XVI w. wydano co najmniej 718 utworów w tych zbiorach²⁵, autorstwa 300 pisarzy. Z pierwszej połowy XVI w. pochodziło 200 utworów, a z dru-

giej 518. W poszczególnych dziesięcioleciach dane liczbowe kształtowały się następująco:

Lata	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1591	1591-1600
Liczba utworów	55	73	11	21	40	101	118	73	188	38

64% całości zbioru stanowiła literatura piękna²⁶. Dominowały tutaj dedykacje, krótkie utwory poetyckie skierowane do czytelnika, autora, współautorów bądź mecenasa, epigramy poświęcone dziełu, epistolografia z nim związana i przedmowy wydawnicze. Literatura przedmiotu zalicza piśmiennictwo tego typu do tzw. literackiej ramy wydawniczej druków. Stanowi ona zespół elementów piśmienniczych dodanych do tekstu głównego dzieła, wprowadzających lub zamykających tenże tekst²⁷. Utwory wykraczające poza funkcje, wyznaczone przez konwencję literackiej ramy wydawniczej, były rzadkie.

Kolejną grupę utworów tworzyło piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne. Zaliczono do niego 134 prace (8 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 126 z drugiej). W grupie dzieł o charakterze religijnym znalazło się 90 pozycji (4 pochodziły z pierwszej połowy XVI w., a 86 z drugiej). Powyższe zestawienie zamykało piśmiennictwo naukowe. Obejmowało ono 35 dzieł (9 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 26 z drugiej).

3.2. Polonika opublikowane przy dziełach autorów obcych

Wyselekcjonowano co najmniej 466 utworów w takich zbiorach²⁸. 77 z nich ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a 389 w drugiej. W poszczególnych dziesięcioleciach dane liczbowe kształtowały się następująco:

Lata	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1591	1591-1600
Liczba utworów	4	14	12	26	21	33	29	23	104	200

Od lat trzydziestych XVI w. można było spotkać przeciętnie ponad dwadzieścia poloników, wydanych przy dziełach obcych. Od tej przeciętnej odbiegały dwa ostatnie dziesięciolecia XVI w. O przyczynach owej różnicy pisałem powyżej.

Wśród poloników tej grupy dominowało piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne. Obejmowało co najmniej 169 publikacji (6 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 163 z drugiej). Kolejne miejsce zajmowało piśmien-

nictwo naukowe z 136 publikacjami (22 pochodziły z pierwszej połowy XVI w., a 114 z drugiej). Do literatury pięknej można zaliczyć tylko 130 publikacji (40 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 90 z drugiej). Najmniejszą grupę stanowiło piśmiennictwo religijne. Obejmowało ono 31 publikacji (9 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 22 z drugiej).

Ze względu na znaczenie poloników tego typu — są one przecież bezpośrednim świadectwem obecności polskiego piśmiennictwa w życiu naukowym i literackim szesnastowiecznej Europy — warto przedstawić tutaj dokładniejsze dane dotyczące ich produkcji w poszczególnych dziesięcioleciach (zob. tabela 3).

Jeśli chodzi o charakterystykę językową tej grupy poloników, to w pierwszej połowie XVI w. odnotowujemy tylko jedną publikację w języku niemieckim i trzy w greckim. Reszta to utwory łacińskie. W drugiej połowie XVI w. spisy bibliograficzne rejestrują, obok łacińskich, 11 utworów w języku niemieckim, 7 w polskim, 5 w greckim i 1 w holenderskim.

Tabela 3

Polonika opublikowane przy dziełach obcych autorów, w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne	Literatura piękna
1501-1510	1	—	—	3
1511-1520	3	1	1	9
1521-1530	—	—	1	11
1531-1540	9	4	2	11
1541-1550	9	4	2	6
1551-1560	8	3	9	13
1561-1570	9	6	8	6
1571-1580	9	—	7	7
1581-1590	23	3	61	17
1591-1600	65	10	78	4

PRZYPISY

¹ H. Neß, *Der Buchdrucker - Bürger des Handwerks. Berufserfahrung und Berufserziehung*, Wetzlar 1992, s. 169, 146; F. Funke: *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buches. 5., neubearbeitete Auflage*, München 1992, s. 155.

² R. Wittmann: *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick*, München 1991, s. 68; *Verzeichnis der im deutschen...*, S. XIV; W polskiej literaturze przedmiotu szacowano dotychczas całą produkcję europejską na ok. 150 000 tytułów (zob. np. B. Bińkowska, H. Chamerańska: *Tysiąc lat książki i bibliotek*

w Polsce, Wrocław 1992, s. 40.; P. Rybicki: *Odrodzenie*. W: *Historia nauki polskiej*. T.1, Warszawa 1970, s. 220). Jeśli chodzi o obszar niemieckojęzyczny to według A. Wyczańskiego liczba, opublikowanych tam tytułów, wynosiła ok. 46 000 pozycji (zob. W: *Polska w Europie XVI stulecia...*, s. 201). Zbliżone do niemieckich ocen dane podaje najnowsze opracowanie J. Pirożyńskiego. Według nich niemiecka produkcja wydawnicza wynosiła, bez druków ulotnych, ok. 160 000-190 000 tytułów (zob. J. Pirożyński: *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku...*, s. 37).

³ R. Wittmann: *Geschichte des deutschen Buchhandels*, s. 68.

⁴ K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI wieku...*, s. 377.

⁵ A. Kaweck a-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w dobie odrodzenia*. *Odrodzenie w Polsce* 1956 T. 4 s. 499.

⁶ Tamże, s. 498; W: *Z dziejów polskiej książki...*, s. 116 A. Kaweck a-Gryczowa podaje inne liczby. Według niej w Polsce ukazało się ok. 4200 tytułów (ok. 3450 w Krakowie i ok. 750 w drukarniach prowincjonalnych).

⁷ A. Kaweck a-Gryczowa obliczała, że w pierwszej połowie XVI w. ukazało się za granicą 140, a w drugiej 584 poloników (A. Kaweck a-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego...*, s. 498).

⁸ Warszawa 1967.

⁹ M. Czarnowski a: *Ilościowy rozwój...*, s. 20. Podobną wielkość repertuaru wydawniczego ok. 8000 tytułów [w znacznym zaniżeniu] podają B. Bieńkowska, H. Chamerska, Op. cit., s. 38

¹⁰ Tamże, s. 38.

¹¹ Por. B. Bieńkowski a: *Staropolski świat książek*, Wrocław 1970; L. Hajdukiewicz: *Biblioteka Macieja z Miechowa*, Wrocław 1960; Tenże, *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej*, Wrocław 1961; K. Hartleb: *Biblioteka Zygmunta Augusta*, Lwów 1928; L. Jarzębowski a: *Biblioteka Mikołaja Kopernika*, Toruń 1971; W. Jabłoński a: *Inwentarze i katalogi biblioteczne w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich, „Ze Skarbcza Kultury”* 1969, s. 111-153; B. Kosmanowa: *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*, Warszawa 1981; A. Lewicka - Kamińska: *Renesansowy księgozbiór Mikołaja Czepla w Bibliotece Jagiellońskiej*, Wrocław 1966; J. Puchalski: *Literatura polityczna w siedemnastowiecznych księgozbiorach szlachty koronnej w świetle produkcji wydawniczej krajowych oficyn drukarskich z lat 1501-1732, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”* 1993 T. 15: *Zbiory rozproszone* s. 43-83; J. Skoczek: *Krakowskie inwentarze bibliotek w epoce humanizmu renesansowego, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAN w Krakowie”* 1950 nr 9; Tenże, *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*, Lwów 1939; T. Strzembos z: *Jan Strzembos z (1545-1606). Jego rękopis i księgozbiór, „Roczniki Biblioteczne”* 1959, s. 401-423; W. Sze liński a: *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI w.*, Wrocław 1966 i inni.

¹² Licząc bez wznowień było to 676 tytułów, autorstwa 251 pisarzy.

¹³ Podręczniki i traktaty naukowe z różnych dziedzin wiedzy

¹⁴ Druki liturgiczne, kaznodziejskie, traktaty i polemiki teologiczne.

¹⁵ Rozprawy z zakresu teorii historii, całościowe ujęcia dziejów Rzeczypospolitej, historia konfliktów zbrojnych, historia regionalna, biografistyka, hagiografia i zarysy geograficzno-historyczne. Traktaty i publicystyka polityczno-prawna, literatura propagandowa oraz relacje i druki okolicznościowe. Traktaty i rozprawy poświęcone teorii i praktyce prawniczej.

¹⁶ Ok. 160 tytułów. Przy czym ok. 10 pozycji ukazało się w pierwszej połowie XVI w., a ok. 150 w drugiej.

¹⁷ Np. co najmniej 10 publikacji J. Łaskiego mł. w języku holenderskim i jedna we francuskim (*Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia, per...regem Edvardum eius nominis Sextum anno*

post Christum natum 1550, wydana we francuskim tłumaczeniu Gilelmusa Ctematiusa w 1559 r.) wydał G. Ctematius z Emden (1554-1556).

¹⁸ Grecki tekst dzieła łączono zwykle z jego łacińskim tłumaczeniem.

¹⁹ Drukowano je m.in. w Wittenberdze, Magdeburgu i Kolonii, np. *Confessio Augustanae fidei. To jest wyznanie wiary krześcijańskiej... z łacińskiego języka na polski przełożone* Marcina Kwiatkowskiego wydane w Magdeburgu w 1554 r.

²⁰ Np. węgierskie tłumaczenie kalendarza na rok 1562 Tomasza Piotrkowczyka, które opracował i wydał, w Wiedniu w oficynie Rafała Hoffhaltera-Skrzetuskiego (1556-1562), Péter Bornemisza.

²¹ Nie licząc wznowień było to 868 tytułów.

²² W. V o i s é: *Początki nowożytnych nauk społecznych. (Epoka renesansu jej narodziny i schyłek)*, Warszawa 1962, s. 224-225.

²³ Trudno uznać większość dysertacji za polonika w autorskim sensie. Druki uniwersyteckie cechują się według Andrzeja Nowickiego *współobecnością nauczyciela i ucznia w jednej i tej samej dysertacji. Najczęściej na karcie tytułowej podawano oba nazwiska: profesora jako „prezesa” i ucznia jako „autora; respondentę. W związku z tym powstaje pytanie, który z nich był faktycznie autorem pracy w naszym, współczesnym rozumieniu autorstwa książki. Po zapoznaniu się z kilkudziesięcioma tysiącami takich druków sędzę, że w każdym konkretnym przypadku sprawa ta wyglądała inaczej. Zdarzało się, że profesor był tylko formalnym opiekunem pracy, która niemal w całości była samodzielnym dziełem ucznia; świadczy o tym fakt, że natychmiast po uzyskaniu stopnia naukowego „uczeń” wydawał tą samą pracę po raz drugi z nową kartą tytułową, na której figurowało już tylko jego własne nazwisko, a o nauczycielu, który firmował pierwsze wydanie, nie było nawet wzmianki. Ale zdarzało się również i tak, że cała koncepcja pracy, wszystkie myśli, zastosowana metoda i styl - wszystko to pochodziło od nauczyciela, a uczeń był tylko egzaminowanym „respondentem”; świadczy o tym fakt, że niektórzy profesorowie wydawali później zbiory takich dysertacji pod własnym nazwiskiem. Najczęściej dysertacja była wspólnym dziełem nauczyciela i ucznia, z tym, że proporcje wkładu ich pracy i osobowości były w każdym przypadku inne. Zob. A. N o w i c k i: *Człowiek w świecie dzieł*, Warszawa 1974, s. 163-164. Szesnastowieczne polonika tego typu najczęściej publikowane były jednorazowo i w dodatku w *profesorskich* zbiorach. Dlatego, aby nie zafałszować obrazu polskiej aktywności na niemieckim rynku wydawniczym, dysertacje potraktowano jako polonika niesamoistne wydawniczo.*

²⁴ Były to m.in. polskie części kolejnych edycji tzw. słownika Kalepina (od autora Ambrogio Calepino 1436-1510, którego dzieło wydawano w poszerzanych wersjach co kilka lat, począwszy od 1502 r.); teksty zawarte w drukach liturgicznych; czy np. polskie tłumaczenie *Nowego Testamentu*, opublikowane w 1599/1600 r. przez Eliasa Huttera z Norymbergi w ramach wielojęzycznej edycji *Testamentum Novum*.

²⁵ Nie licząc wznowień było to 468 tytułów.

²⁶ Co najmniej 457 pozycji, przy czym 79 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 279 z drugiej.

²⁷ R. O c i e c z e k: *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej. W: O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*. Pod red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7.

²⁸ Bez wznowień było to 368 tytułów, autorstwa 224 pisarzy.

II. ANALIZA TEMATYCZNA POLONIKÓW OPUBLIKOWANYCH W XVI WIEKU NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM

1. PIŚMIENNICTWO NAUKOWE

1.1. Polonika samoistne wydawniczo

Można tutaj wyróżnić kilka, najczęściej spotykanych grup druków. Jedną z największych stanowiły podręczniki akademickie i szkolne. Szczególnie często wydawano je w pierwszym dwudziestoleciu XVI w.¹. Głównie były to publikacje z zakresu poetyki, teorii wymowy i wersyfikacji, logiki, astronomii i arytmetyki. Część z nich przeznaczona była dla Uniwersytetu Krakowskiego². W następnych dziesięcioleciach podobne publikacje ukazywały się bardzo rzadko³. Autorem szeregu podręczników (wydanych w latach 1529-1535) był wykładowca Akademii Lubrańskiego, K. Hegendorfin. Część z nich miała służyć poznańskiej uczelni⁴. Od lat czterdziestych XVI w. zaczęły się natomiast pojawiać książki, przeznaczone dla szkół pomorskich — m.in. Gimnazjum Chełmińskiego⁵ i szkoły malborskiej⁶. Kolejne publikacje były dziełem Benedykta Herbesta, w latach 1555-1558 rektora szkoły miejskiej we Lwowie, a od 1559 r. Szkoły Mariackiej w Krakowie. Wydawanie nowych, humanistycznych podręczników uważał za konieczny element reformy polskiego szkolnictwa średniego⁷. Kilka edycji jego prac ukazało się w Niemczech. Do ciekawszych należała *Arithmetica linearis*, wydana w 1561 r. Powstała podczas pracy B. Herbesta na stanowisku rektora szkoły pałacowej (prymasa Jana Przerębskiego) w Skierniewicach. Książka ta miała służyć nie tylko skierniewickiej szkole, ale w ogóle kształcącej się młodzieży. Miała zastąpić stary podręcznik Jana z Łańcuta *Algorithmus linearis* [!]. Po raz pierwszy został on wydany jeszcze w 1510 r. Stąd jak pisał w przedmowie B. Herbst, była to książka *zdezaktualizowana i napisana straszną łaciną*⁸. Jednym z inspiratorów powstania i publikacji *Arithmetica linearis* był poznański księgarz i nakładca Jan Patruus mł., przyjaciel B. Her-

besta. Można stąd wnioskować, że ów druk ukazał się w Niemczech. Bowiem nakładca niechętnie korzystał z usług polskich oficyn drukarskich⁹. Wśród poloników znalazły się także traktaty i rozprawy pedagogiczne¹⁰. Dużą grupę druków (ponad 120 tytułów) stanowiły prace edytorsko-filologiczne i przekłady z literatury greckiej. Obejmowały piśmiennictwo antyczne, listy apostolskie, pisma ojców kościoła i różnorodne tematycznie, nowożytne dzieła autorów obcych. W dziedzinie edytorstwa klasyków największym, polskim osiągnięciem było krytyczne wydanie fragmentów dzieł Cyserona, autorstwa Andrzeja Patrycego Nideckiego¹¹. Jego praca zdobyła uznanie wielu europejskich uczonych. Zainteresowało się nią także niemieckie środowisko naukowe¹². Geneza jej niemieckich wydań wiązała się jednak z naukowym skandalem z 1583 r. Wbrew woli A. Patrycego Nideckiego dołączono jego komentarz z edycji 1565 r. do fragmentu tekstu, obwołanego przez Carlo Sigonio za urywek *Consolatio vel de luctu minuendo* Cyserona¹³. Ponieważ inni uczeni — przede wszystkim Antonio Riccobonni — kwestionowali tutaj autorstwo Cyserona, sprawa wywołała duży rozgłos w Europie. Na fali zainteresowania tym sporem dyskutowany fragment, wraz z polemiką między A. Riccobonni a C. Sigonio, został przedrukowany w Norymberdze¹⁴. Właściwa praca A. Patrycego Nideckiego, oparta na wydaniu weneckim z 1565 r., została opublikowana po raz pierwszy w Niemczech w 1589 r.¹⁵.

Warto także zwrócić uwagę na dzieła wybitnego lekarza greckiego z II w.n.e. Claudiusa Galenusa. W redakcji jednego z wydań jego pism uczestniczył Józef Zimmermann (Tectander). Były to *Morbi Gallici curandi ratio i Opera* z 1536 r.¹⁶.

Z tłumaczeń greckich klasyków największą popularność zdobył przekład na język łaciński romansu Heliodorusa (III w.n.e.) autorstwa Stanisława Warszewickiego¹⁷. Najczęściej jednak polscy uczeni podejmowali tłumaczenia pism ojców kościoła. Warto tutaj poświęcić kilka słów Janowi Grodeckiemu. Od 1557 r. studiował w Padwie. W latach 1558-1560 przebywał w Rzymie, jako dworzanin Stanisława Hozjusza. Został zaangażowany przez niego do wyszukiwania i publikowania pism religijnych. W efekcie podjętych poszukiwań bibliotecznych odnaleziono rękopisy dzieł św. Cyryla (Cyrillusa Hierosolymitanusa). Ich wydaniem zajął się J. Grodecki. W 1560 r. przybył wraz ze St. Hozjuszem do Wiednia. Tam też wydał broszurkę *Mystagogicae catecheses*¹⁸. Jej publikacja była wyrazem wdzięczności za mecenat, jakiego autor doznał od kanclerza wielkiego koronnego Jana Ocieskiego¹⁹. Stąd J. Grodecki w dedykacji do kanclerza podkreślał, że wydał dzieło *sub auspice et stipendis Patrone*²⁰. Wiedeńska publikacja J. Grodeckiego była jedynie małym fragmentem zamierzonej edycji katechez²¹.

Kolejny typ poloników to edycje dzieł obcych pisarzy nowożytnych. Do najwcześniejszych druków tego typu należał *Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis* wybitnego węgierskiego poety humanistycznego z XV w. Janosa Pannoniusa. Został on opublikowany przez Pawła z Krosna w 1512 r.²². Inicjatywa wydawnicza Pawła z Krosna wiązała się z jego podróżą po Węgrzech i Austrii, jaką odbył w latach 1508-1511. Geneza części prac edytorskich łączyła się więc z zagranicznymi studiami i podróżami polskich intelektualistów. Typowym przykładem są tutaj wydania dwóch dzieł Johanna Sturma²³. Redaktorem i wydawcą jego pism był Krzysztof Trecey. W 1557 r. przybył on do Strasburga jako *preceptor* Stanisława Koniecpolskiego. Dwuletni okres pobytu w tym mieście, K. Trecey wykorzystał do zapoznania się z kursami retoryki i prawa J. Sturma. Notatki z wykładów, sporządzone przez K. Trecego, a uporządkowane przez St. Koniecpolskiego, stanowiły podstawę do opublikowania pism strasburskiego uczonego²⁴. Włoską proveniencję miały natomiast prace Wojciecha Szeligi i Jana Hieronima Chróściejewskiego, redaktorów edycji dzieł Girolamo Mercuriali (1530-1581). Obaj Polacy odbywali studia medyczne na Uniwersytecie Padewskim. W 1582 r. uzyskali tam stopnie doktorskie. Ich nauczycielem był G. Mercuriali. Tenże polecił J. H. Chróściejewskiemu opracowanie swoich wykładów o chorobach dzieci — *De morbis puerorum*. Był „to pierwszy systematycznie opracowany traktat z dziedziny pediatrii, uwzględniający całość wiedzy o dziecku z okresu starożytności i średniowiecza wraz ze współczesną erudycją, zwłaszcza w zakresie terapii”²⁵. Ukazał się w 1583 r. w Wenecji. Rok później opublikowano w tym mieście podręcznik z zakresu toksykologii W. Szeligi *De venenis et morbis venenosis*. Także i to dzieło zostało opracowane na podstawie wykładów G. Mercuriali. Już w 1584 r. oba traktaty wydała w jednym tomie bazylejska oficyna Petera Perny (1558-1582), drukiem Konrada Waldkircha (1584-1616) pt. *De morbis puerorum. Item de venenis et morbis venenosis (curante Alberto Szeliga)*²⁶. Należy także wspomnieć o *De tuenda bona valetudine libellus commentariis illustratus a Joanne Placotomo Eobanusa Hessusa zw. Heliusem* (wł. Eoban Koch 1488-1540). Redaktorem wydania był Johann Brettschneider, ówczesnie profesor uniwersytetu w Królewcu²⁷. Dzieła z zakresu nauk medycznych stanowiły dużą grupę także wśród oryginalnych prac naukowych. Znalazły się tutaj m.in. opracowania poświęcone propedeutyce lekarskiej²⁸, epidemiologii²⁹ i jatrogenii³⁰. Jednak największym osiągnięciem polskiego piśmiennictwa medycznego był traktat o pulsie Józefa Struśka *Sphygmicae artis... libri I*³¹.

Kolejna, znacząca grupa druków to dzieła z zakresu nauk matematyczno-astronomicznych. Najwięcej poloników tego typu ukazało się na obszarze niemieckojęzycznym w pierwszym dwudziestoleciu XVI w. Akademia Krakowska słynęła wtedy jako ośrodek studiów astronomicznych o europejskim

znaczeniu³². Dlatego wśród poloników tego typu znajdziemy przede wszystkim publikacje krakowskich uczonych. Warto tutaj wymienić Jana z Głogowa, M. Falkenera i Piotra Gaszowca³³.

Ukoronowaniem polskich osiągnięć naukowych w dziedzinie astronomii było powstanie i publikacja w 1543 r. *De revolutionibus orbium coelestium libri VII* M. Kopernika³⁴. W edycji tego traktatu wziął udział J. J. Retyk³⁵. Niemiecki uczony osiedlił się w Polsce po 1554 r. Prowadził badania naukowe, opracowywał swoje główne dzieło z zakresu trygonometrii. Niestety, prace J. J. Retyka zostały opublikowane dopiero po jego śmierci (w 1574 r.) przez Luciusa Valentinusa Otho³⁶.

1.2. Dzieła naukowe wydawane w ramach innych poloników

Wśród publikacji o charakterze naukowym można spotkać zbiory pism poszczególnych uczonych. Tworzyli je sami autorzy, wydając wspólnie prace, poświęcone wybranej problematyce. Niekiedy twórcą takich zbiorów był wydawca, a nie autor. Wydawca lub redaktor naukowy danego dzieła dołączał czasem do niego swoje pisma, z reguły tematycznie z nim powiązane³⁷. Podobne publikacje były dosyć częste wśród poloników. Do najciekawszych należały zbiory z zakresu medycyny³⁸, astronomii³⁹ i przyrodoznawstwa⁴⁰.

1.3. Dzieła naukowe wydawane przy publikacjach autorów obcych

Wśród wydawców europejskich największą popularnością cieszył się podręcznik epistolografii *Methodus conscribendi epistolas* K. Hegendorfa. Publikowano go razem z dziełami: Juana Louisa Vivesa (1492-1540)⁴¹, K. Celtisa⁴² i Erazma z Rotterdamu⁴³. Zbiór ten doczekał się kilkudziesięciu wydań w różnych oficynach z obszaru niemieckojęzycznego. Epistolografia była postrzegana w XVI w. nie tylko jako praktyczna umiejętność, ale także jako dyscyplina naukowa. Traktaty jej poświęcone, uzupełniały piśmiennictwo z zakresu retoryki i poetyki. O zawartości takich zbiorów decydowali drukarze-wydawcy. Było to naturalne zważywszy, że drukarze niejednokrotnie byli ludźmi o znakomitym, humanistycznym wykształceniu i reprezentowali wysoki poziom intelektualny. Środowisko to było integralnie związane z europejskimi uczonymi, którzy też zajmowali się m.in. wyszukiwaniem i dostarczaniem tekstów do oficyn drukarskich oraz ich redakcją⁴⁴. Niemieccy wydawcy, publikując zbiory poświęcone określonej tematyce⁴⁵, lub dzieła zebrane poszczególnych autorów, starali się z reguły o kompletność i pełne, naukowe opracowanie swoich edycji. W drugim przypadku edytorzy wykorzystywali wszelkie, dostępne, rękopiśmienne i publikowane wersje utworów danego pisarza. W ten sposób

w łacińskim tłumaczeniu dzieł Dionizjusza z Halikarnasu, wydanych pt. *Scripta omnia*, znalazły się także polonika⁴⁶. Drugi tom zbioru zawierał m.in. *De Thucydidis historia iudicium* w tłumaczeniu A. Dudycza. Poprzedzało ono *De praecipuis linguae Graecae auctoribus elogia* w przekładzie Stanisława Ilowskiego⁴⁷. Przy czym, jak wskazuje dedykacja dla A. Dudycza, zamieszczona w drugim tomie *Scripta omnia*, miał on udział w jego powstaniu⁴⁸.

W przypadku części poloników, publikowanych przy wydawnictwach obcych, geneza ich edycji kryła się w osobistych kontaktach między uczonymi, działającymi na terenie Polski, a ich niemieckimi partnerami⁴⁹. Ogólnie mówiąc największym zainteresowaniem wśród niemieckich wydawców cieszyły się podręczniki, prace edytorskie, tłumaczenia i dzieła medyczne. Naturalnie nie zabrakło tutaj także dzieł o tematyce astronomicznej, w tym świadectw recepcji *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* M. Kopernika⁵⁰.

2. PIŚMIENNICTWO RELIGIJNE

2.1. Polonika samoistne wydawniczo

W naturalny sposób można wyróżnić wśród nich dwie grupy publikacji: druki katolickie i reformacyjne. Polscy pisarze katolickcy włączyli się w nurt europejskiego piśmiennictwa kontrreformacyjnego od lat dwudziestych XVI w. Jednak prawdziwa ekspansja poloników tego typu nastąpiła po 1550 r. Wiązało się to z rozwojem propagandy różnowierczej w Polsce i ze zdecydowaną reakcją na nią Kościoła katolickiego. Istotną rolę odegrał tutaj synod piotrkowski z 1551 r. Zaowocował m.in. opracowaniem przez St. Hozjusza wyznania wiary katolickiej *Confessio fidei catholicae Christiana*⁵¹. Dzieło St. Hozjusza miało być polemiką z konfesjami reformacyjnymi i królewieckimi katechizmami. Stało się jednak pierwszym, podstawowym wykładem dogmatyki katolickiej w Kościele okresu trydenckiego⁵². Uznaniem wśród wydawców z obszaru niemieckojęzycznego cieszyły się także dzieła teologiczne Marcina Kromera, w tym *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*⁵³. Twórczość St. Hozjusza i M. Kromera stanowiła ważne narzędzie propagandy wiary katolickiej w Niemczech. Bowiem okres po 1550 r. to także czas ofensywy katolickiej w tym kraju, ograniczonej częściowo pokojem augsburskim w 1555 r. I chociaż dzieła wymienionych pisarzy powstały na kanwie polskich doświadczeń, dzięki swojej oryginalności, walorom literackim, uniwersalnemu przesłaniu i niewątpliwie dużemu talentowi autorów zdobyły międzynarodowe uznanie⁵⁴. Rzadziej natomiast publikowano na obszarze niemieckojęzycznym teologiczne dzieła Stanisława Orzechowskiego. Po 1559 r., kiedy sprawa jego małżeństwa nie powodowała już tak

groźnych kontrowersji jak w latach poprzednich⁵⁵, St. Orzechowski swój talent, znakomity, łaciński styl literacki, europejską sławę wybitnego retora wykorzystał do zwalczania poglądów reformatorów Kościoła⁵⁶.

Działalność St. Hozjusza, M. Kromera i St. Orzechowskiego kontynuowało następne pokolenie polskich pisarzy kontreformacyjnych. Wybitnym jego przedstawicielem był Stanisław Sokołowski⁵⁷. Największy rozgłos w niemieckojęzycznej Europie zdobyło, przetłumaczone z języka greckiego i wydane przez St. Sokołowskiego, potępienie protestantyzmu przez patriarchę Konstantynopola Jeremiasza — *Censura orientalis Ecclesiae*. Geneza tej publikacji łączyła się z próbą nawiązania porozumienia między protestantami a Kościołem wschodnim. Jej orędownikiem był Martinus Crusius z Tybingi. Przesłał on Jeremiaszowi greckie tłumaczenie Konfesji Augsburskiej. Patriarcha potępił konfesję, wskazując przy tym na pewne podobieństwa wyznania greckiego i katolickiego. Tę właśnie, pierwszą odpowiedź Jeremiasza opublikował w łacińskim tłumaczeniu St. Sokołowski⁵⁸. Ponieważ jej treść nawiązywała pośrednio do koncepcji zbliżenia między Kościołem prawosławnym a Rzymem, publikacja spotkała się z żywą reakcją hierarchów katolickich. Postarał się o to sam autor, wysyłając egzemplarze dzieła m.in. do przebywającego wówczas w Rzymie biskupa plockiego Piotra Dunina Wolskiego. Biskup zapoznał z *Cenzurą* byłego nuncjusza w Polsce Giovanniego Francesco Commendone. Entuzjastycznie przyjęli polemikę, przebywający wówczas w Polsce, nuncjusz papieski Alberto Bolognetti i Antonio Possevino. Obaj prowadzili wtedy rozmowy z przywódcą społeczności prawosławnej księciem Konstantym Wasylem Ostrogoskim (1527-1608) na temat reformy cerkwi i jej ewentualnego zjednoczenia z Rzymem. W tej atmosferze szybko podjęto decyzję o wznowieniu dzieła. Z myślą tą nosił się początkowo biskup wrocławski Marcin Gerstman, który *dowiedział się o wydaniu Cenzury od Łukasza Podoskiego, prepozyta gnieźnieńskiego i posła królewskiego do cesarza. M. Gerstman, zwrócił się zatem do Marcina Glickiego z Pilzna, aby ten przysłał kilka egzemplarzy a on je każe przedrukować, u siebie w Nissie, dla większego pożytku sprawy bożej*⁵⁹. Publikacją *Cenzury* zainteresował się także książę bawarski — w latach 1579-1597 — Wilhelm V Pobożny⁶⁰.

Z *Censura orientalis Ecclesiae* wiązał się kolejny utwór St. Sokołowskiego. Sprowokowani publikacją listu Jeremiasza teologowie z M. Crusiusem na czele, składnąd jednym z najwybitniejszych grezystów niemieckich drugiej połowy XVI w., wydali całą korespondencję z patriarchą w zbiorze *Acta et scripta theologorum Wittenbergensium et patriarchae Constantinopolitani*. Tekst zbioru poprzedzała przedmowa, w której niemieccy teologowie zarzucili St. Sokołowskiemu nieprawidłowość przekładu listu Jeremiasza, wynikającą według nich z jego słabej znajomości języka greckiego. Z treścią tej publikacji St. Sokołowski

zapoznał się za pośrednictwem A. Possevina. On też nakłaniał polskiego pisarza do podjęcia polemiki z protestanckim paszkwilem⁶¹. Równie gorącym orędownikiem tego pomysłu był przyjaciel St. Sokołowskiego, J. Górski⁶². Właśnie jemu została zadedykowana publikacja *Ad Wirtembergensium theologorum invectivam brevis... responsio* St. Sokołowskiego⁶³. Omówiona wyżej polemika świadczy o tym, jak wiele osób i uwarunkowań wpływało niekiedy na publikację katolickich poloników na obszarze niemieckojęzycznym.

Właściwie na twórczości St. Sokołowskiego kończy się okres, w którym wydawano w Niemczech dzieła najwybitniejszych polskich pisarzy katolickich. Najcelniej podsumowuje go anegdota, przytoczona przez Kazimierza Morawskiego: *Kiedy później ktoś nienazwany w rozmowie z Nideckim nadmieniał, że na tem polu apologetyki i polemiki z kacerzami Hozjusz dał przedmowę, Kromer opowiadanie, Orzechowski dowód, Sokołowski refutacyą a Patricius zakończenie, odpowiedział Nidecki, pokornie oceniając własne zasługi: Hozjusz napisał gruntownie, Cromerus uczenie, Orzechowski wymownie, Sokołowski wywodnie, a Patrycy jako tako*⁶⁴. Wśród pisarzy reformacyjnych najwybitniejszym autorem był J. Łaski mł. Z kilkunastu prac tego znanego działacza religijnego warto wymienić przede wszystkim *Catechismus minor*⁶⁵, opracowany przy współudziale Martina Microna. Stał się on podstawą dla wydania katechizmu heidelberskiego, obowiązującego w niemieckim kalwinizmie. Prace J. Łaskiego ukazywały się zwykle w oficynie G. Ctematiusa z Emden. Warto jednak podkreślić, że kilka z nich opublikował także Johann Oporinus z Bazylei⁶⁶. Z innych autorów kalwińskich można wymienić Andrzeja Wolana i A. Dudycza⁶⁷. W odróżnieniu od J. Łaskiego mł., który wrócił z emigracji do Polski dopiero w 1557 r., obaj pisarze działali na terenie kraju. Z pism luterzańskich największą popularność na obszarze niemieckojęzycznym zdobył traktat o religii prawosławnej kowieńskiego pastora Paulusa Oderborna⁶⁸. Powodzenie swojej rozprawy zawdzięczał wzrostowi zainteresowania dla Kościoła wschodniego w latach osiemdziesiątych XVI w., o przyczynach którego pisałem powyżej. Należy jednak zaznaczyć, że duża część druków reformacyjnych przeznaczona była na polski rynek czytelnicy. Ukazywały się w Niemczech z pragmatycznych względów⁶⁹.

Kolejna przyczyna publikacji poloników na obszarze niemieckojęzycznym to cenzura protestancka. W latach pięćdziesiątych XVI w. szczególnie dotkliwe represje spotkały teologów królewieckich. Wystąpili przeciwko Andreasowi Osiandrowi, mianowanemu w 1549 r. przez ks. Albrechta Pruskiego profesorem miejscowego uniwersytetu. Był on zwolennikiem wittenberskiej reformy luteranizmu, głoszącej o *usprawiedliwieniu grzesznego człowieka przez wiarę w duchu mistycznym*. Jego poglądy wzbudziły w Królewcu gorące spory. Nastąpił podział środowiska na dwa wrogie, zwalczające się wszelkimi

środkami obozy. A. Osiander uzyskał jeszcze z końcem 1550 r. duży wpływ na ks. Albrechta. Dlatego polemiki z nim drukowano zwykle w Niemczech, naturalnie z wyjątkiem Wittenbergi. Polemizował z nim, po 1550 r. zmuszony przez ks. Albrechta do opuszczenia Królewca, J. Brettschneider⁷⁰. Przeciwno A. Osiandrowi wypowiadał się kolejny uciekinier z Królewca (w 1552 r.) Fridericus Staphylus autor traktatu *Synodus sanctorum Patrum antiquorum contra nova dogmata Andreae Osiandri*⁷¹. A. Osiandra zwalczał również pastor królewieckiego kościoła katedralnego Joachim Mörlin, któremu ks. Albrecht osobiście tego zakazał⁷². Z podobnych względów ukazywały się na obszarze niemieckojęzycznym także publikacje ariańskie. Wydawały je najczęściej drukarnie z Frankfurtu nad Odrą. Między innymi ukazał się tam utwór Grzegorza Pawła z Brzezina *Turris Babel*⁷³. Publikacja ta była wyrazem sporów, jakie nastąpiły po rozłamie w małopolskim zborze kalwińskim w 1562 r. Rozłam był skutkiem formowania się antytrynitarskiego ugrupowania religijnego, opierającego się na koncepcji Jerzego Blandraty wiary w Tróję Św. W opinii zborowej poglądy tego ugrupowania były bluźnierstwem. Dlatego istniejące drukarnie zborowe były dla twórczości antytrynitarskiej zamknięte, a te broszury które ukazywały się w Polsce, publikowano zwykle anonimowo⁷⁴. Szczególnie zwalczano tzw. judaizatów (1570-1580)⁷⁵. Był to radykalny odłam Braci Polskich, domagający się zaprzestania kultu osoby Chrystusa i przyjmujący zasady etyczne Starego Testamentu⁷⁶. Warto na końcu podkreślić, że także dzieła ariańskiego teologa Faustusa Socyna miały swoje edycje na obszarze niemieckojęzycznym — na przykład traktat na temat racjonalnej interpretacji Pisma Świętego *De S. Scripturae auctoritate* z 1592 r.⁷⁷. Ogólnie rzecz biorąc piśmiennictwo protestanckie w swej większości, reprezentowane było przez mało znaczące, drobne utwory, często mające lokalne znaczenie. Dzieła St. Hozjusza czy M. Kromera znacznie przewyższały je zasięgiem swego oddziaływania i uniwersalnością problematyki. Dotyczyły podstawowych kanonów wiary katolickiej, analizowanych w doskonałej, humanistycznej prozie łacińskiej.

2.2. Piśmiennictwo religijne wydawane w ramach innych poloników

Wśród poloników tego typu znalazły się m.in. pisma najwybitniejszych teologów i polemistów katolickich: St. Hozjusza, M. Kromera i St. Orzechowskiego.

Nie zabrakło tutaj także prac J. Łaskiego mł.⁷⁸. Jednak do najciekawszych zbiorów pism — ze względu na konstrukcję i tematykę — należała publikacja Jana Łasickiego z 1582 r.: *De Prussorum [powinno być de Russorum!]*,

*Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu. E diversis scriptoribus...*⁷⁹. Dzieło to, przy swojej historyczno-erudycyjnej formie, miało charakter polemiczno-teologiczny. Zawierało osiem opracowań polskich i obcych autorów, poświęconych prawosławiu. Były to pisma o charakterze polemiczno-teologicznym, historyczno-geograficznym i religioznawczo-etnograficznym⁸⁰. Redaktor i wydawca zbioru, który sam był protestantem, chciał naświetlić kwestię Kościoła wschodniego z różnych punktów widzenia⁸¹. Dlatego zamieścił tutaj m.in. *Appendix...de iisdem Russorum erroribus et causis propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt* Piotra Skargi. Miało to zapewne świadczyć o obiektywizmie wydawcy, a z drugiej strony dostarczyć protestantom argumentów w toczonej na początku lat osiemdziesiątych XVI w. dyskusji z Kościołem wschodnim.

2.3. Pisma religijne wydawane przy publikacjach autorów obcych

Katolickie polonika tego typu były dosyć rzadkie. Przy dziełach autorów obcych publikowano zazwyczaj utwory o małej objętości, tj. epigramy, mowy, listy, pisma urzędowe i ulotne.

Do wydawców poloników należał m.in. Johann Eck (wł. Meier, 1486-1543), jeden z najwybitniejszych polemistów pierwszej połowy XVI w. Wśród wielu dzieł tego pisarza, znalazł się także zbiór (*Opera contra Ludderum*)⁸². Jego druga część (*Secunda pars operum contra Ludderum*) zawierała m.in. utwór Andrzeja Krzyckiego *N. Polonus in picturam Ludderi*, publikowany uprzednio w zbiorze *Encomia Lutheri*⁸³. Niemieccy wydawcy zamieszczali w swych publikacjach także polskie edykty antyluterańskie, pochodzące z pierwszej połowy XVI w.⁸⁴. Polonika występowały również w publikacjach okolicznościowych, dokumentujących istotne zdarzenia z życia Kościoła katolickiego⁸⁵.

Wśród omawianych wydawnictw znalazł się także piętnastowieczny, reformistyczny traktat Jakuba z Paradyża (ok. 1380-1464) *De septem statibus ecclesiae, in Apocalypsi mystice descriptis et de auctoritate Ecclesiae et eius reformatione*. Opublikował go profesor i rektor Uniwersytetu Bazylejskiego Wolfgang Weissenburg, jeden z najbardziej dogmatycznych antypapistów wśród bazylejskich teologów przełomu pierwszej i drugiej połowy XVI w.⁸⁶.

3. PIŚMIENNICTWO HISTORYCZNE I POLITYCZNO-PRAWNE

3.1. Polonika samoistne wydawniczo

Wśród poloników o tej tematyce można wyróżnić kilka głównych grup publikacji: geografia i historia Europy środkowowschodniej, ujęcia całościowe dziejów Rzeczypospolitej i jej geografia, historia jej poszczególnych regionów; historia konfliktów zbrojnych; piśmiennictwo informacyjno-propagandowe w tym *turcica* i propaganda habsburska, *moscovitica* oraz traktaty polityczno-prawne. Prace historyczne uwzględniono w tej grupie druków, ponieważ w świadomości ówczesnych historyków nie miały naukowego charakteru. Łączyły się raczej z polityką i moralistyką. Traktowane były w kategorii twórczości literackiej. Podobnie rzecz się miała z geografiami, czy też chorografiami. Stanowiła obowiązkowy składnik obrazu kraju i społeczeństwa.

a. Geografia i historia Europy środkowowschodniej

Z poloników tego typu w szesnastowiecznej geografii europejskiej największą rolę odegrał *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis* Macieja z Miechowa. Jego pierwsza edycja na obszarze niemieckojęzycznym ukazała się w Augsburgu w 1518 r.⁸⁷

Praca Macieja z Miechowa trafiła do Augsburga zapewne za pośrednictwem któregoś z Turzonów. Zainteresował się nią Jakob Fugger II. Był on jednym z organizatorów sieci informacyjnej Fuggerów, obejmującej całą Europę. Zajął się wydaniem dzieła. Skłonił też J. Ecka do przetłumaczenia traktatu Macieja z Miechowa na język niemiecki. *Tractatus...* był pierwszym zarysem, ugruntowanej naukowo, geografii Europy Wschodniej. Rewidował dotychczasową wiedzę na ten temat, opartą w dużej mierze na autorytecie Ptolemeusza⁸⁸.

b. Ujęcia całościowe dziejów Rzeczypospolitej i jej geografia

Spośród publikacji o tej tematyce do najwybitniejszych należały opracowania M. Kromera. Pierwsze z nich to kompendium historyczne *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*⁸⁹. Dzieło to zrodziło się z historycznej pasji autora. Z drugiej strony wpływało z potrzeby opracowania nowoczesnego, syntetycznego zarysu dziejów Polski. Według M. Kromera poprzednie prace — Macieja z Miechowa i nie skończona kronika Bernarda Wapowskiego — nie spełniały tego zadania. Autor liczył na zainteresowanie europejskiego czytelnika. Kierował się znajomością zagranicznej oferty wydawniczej, zawierającej zarysy historyczno-geograficzne państw europejskich. Jak zwraca uwagę Henryk Barycz, praca M. Kromera nie miała charakteru oficjalnej kroniki państwowej. Starła się jednak zachować zgodność z założeniami polskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Historia M. Kromera była dziełem indywidualnym, sporządzonym dla zagranicy⁹⁰. W 1573 r. najwybitniejszy historyk polski podjął pracę nad ukończeniem dzieła *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*. Tym razem był to zarys geograficzno-historyczny. Rękopis, poprawiony zgodnie ze wskazówkami Stanisława Karnkowskiego, autor przesłał do publikacji J. Oporinusowi. Ponieważ bazylejski drukarz zbyt długo zwlekał z wydaniem dzieła, M. Kromer podjął rozmowy z Maternusem Cholinusem z Kolonii. Ten opublikował je w 1577 r.⁹¹.

c. Historia regionalna

Podobna tematyka była przedmiotem kilku opracowań, dotyczących dziejów Prus, Litwy i Inflant. Spośród nich należy zwrócić uwagę na *Historia rerum Prussicarum das ist wahrhafte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen* Kaspra Schütza⁹². Była to wyczerpująca monografia dziejów Prus reprezentująca, jak na owe czasy, znakomity poziom. Znalazło się w niej wiele, dotąd niepublikowanych tekstów i istotnych informacji⁹³. Duże zainteresowanie niemieckiej opinii publicznej towarzyszyło procesowi obejmowania przez Rzeczpospolitą dawnego państwa zakonnego w Inflantach (zostało podporządkowane w 1561 r.) oraz narastaniu konfliktu z Moskwą na tym tle. Świadczą o tym publikacje poświęcone historii tej prowincji⁹⁴.

d. Historia konfliktów zbrojnych

Właśnie dzieje konfliktu o Inflanty (pierwszy okres obejmował lata 1560-1570, a drugi 1577-1582) znalazły najpełniejszy obraz w polonikach, publikowanych na obszarze niemieckojęzycznym⁹⁵.

Przy czym najdoskonalej ich istotny fragment — historię kolejnych kampanii Stefana Batorego — ujął Reinhold Heidenstein w *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*⁹⁶. Jan Zamoyski mówił o genezie opracowania R. Heidensteina w następujących sposób: *Dzieło to...dla chwały narodu jest spisaniem i na życzenie i rozkaz samego króla wydanem. On je sam nie tylko rewidował, ale i poprawił; jest exemplarz u tego co je pisał, z poprawianiem i z pismem na wiele miejscy ręki własnej samego Jego Król. Mci*⁹⁷. Swoistym uzupełnieniem podobnych publikacji były biografie, poświęcone osobie Iwana IV Groźnego (1530-1584)⁹⁸.

e. Piśmiennictwo informacyjno-propagandowe

Polonika o tematyce politycznej zaczęły się pojawiać na obszarze niemieckojęzycznym dopiero od drugiego dziesięciolecia XVI w. Warto tym drukom poświęcić szczególną uwagę, ze względu na okoliczności ich publikacji. Był to okres aktywnej polityki Maksymiliana I (1486-1519), wymierzonej w interesy Polski. Cesarz dążył do jej osłabienia, wspierając Albrechta Pruskiego i Moskwę⁹⁹. Jednym z jego celów było zawładnięcie Węgrami i Czechami,

gdzie rządili Jagiellonowie. Po utracie (w lipcu 1514 r.) Smoleńska Zygmunt I Stary, zdając sobie sprawę z zagrożenia ze strony państw niemieckich, zdecydował się na pertraktacje z Maksymilianem. Latem 1515 r. doszło do zawarcia układu między władcami.

Na jego mocy przed Habsburgami otworzyła się możliwość objęcia węgierskiego i czeskiego tronu. Układ ów — wbrew oczekiwaniom Jagiellonów, którzy traktowali go jako środek do zabezpieczenia sobie pokoju od zachodu — okazał się ukoronowaniem politycznych dążeń cesarza. Warto w tym kontekście wspomnieć o mowie dyplomaty Zygmunta I Starego, biskupa płockiego Erazma Ciolka (1474-1522) do Maksymiliana I¹⁰⁰. Zawierała relację o polskim zwycięstwie nad Moskwą, ale przede wszystkim nawiązywała do konieczności zjednoczenia europejskich wysiłków do walki z Turcją. Jej wydawcą był cesarski dyplomata, niemiecki humanista Jakob Spiegl. Znany — chociażby z Kongresu Wiedeńskiego — w polskich kręgach intelektualnych i dyplomatycznych¹⁰¹. W omawianym druku znalazł się ciekawy list J. Spiegla do Erazma z Rotterdamu. Wydawca zalecał w nim mowę E. Ciolka do ponownej edycji Johannowi Frobenowi z Bazylei (1491-1527) — drukarzowi najściślej związanemu w tym okresie z Erazmem. Podkreślał jej walory artystyczne i kunszt retoryczny autora¹⁰². J. Spiegl pominął natomiast polityczną wymowę wystąpienia polskiego dyplomaty, które w pełni odpowiadało duchowi ustaleń Kongresu Wiedeńskiego i celom antytureckiej propagandy habsburskiej. W efekcie *Oratio* ukazało się ponownie w 1518 r. właśnie w Bazylei, tyle że nie w oficynie J. Frobena tylko w drukarni Pampiliusa Gegenbacha (1513-23).

W omawianym okresie charakterystyczne było powodzenie twórczości Filipa Kallimacha (1437-1496). Łączyło się ono z turecką ekspansją na terenie Węgier. Turecka aktywność zagrażała żywotnym interesom Habsburgów w tym rejonie Europy. Dzieje Węgier służyły więc propagandzie habsburskiej, jako argument w próbach integracji Europy w opozycji do Turcji¹⁰³. Pisarstwo F. Kallimacha znakomicie się nadawało do realizacji propagandowych celów. Motto swojej twórczości politycznej określił w przedmowie do traktatu *Historia de his, quae a Venetis tentata sunt...*. Stwierdził tam, że jego misją jest upowszechnienie wśród panujących Europy świadomości stałego zagrożenia dla świata chrześcijańskiego ze strony Turcji¹⁰⁴. Propagowaniu tego przekonania miały służyć m.in. kolejne wydania *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* F. Kallimacha¹⁰⁵.

Polskie *turcica* ukazywały się na obszarze niemieckojęzycznym do końca XVI w., zwłaszcza w latach 1594-97. Wiązało się to z planem Rudolfa II (1552-1612) stworzenia koalicji antytureckiej. Projekt cesarza poparli nawet protestanci, którzy na sejmach Rzeszy w 1594 i 1597 r. brali udział w uchwalaniu

podatków na wojnę z Turcją¹⁰⁶. Istniało wtedy rzeczywiste zagrożenie Austrii ze strony połączonych sił turecko-węgierskich¹⁰⁷.

Jednak propaganda habsburska to nie tylko *turcica*¹⁰⁷, ale i piśmiennictwo wymierzone w polską rację stanu. Niestety można znaleźć tutaj także polonika.

Wraz ze śmiercią Zygmunta Augusta w 1572 r. w Polsce rozpoczęły się spory elekcyjne. Po krótkotrwałym panowaniu Henryka Walezego do rozgrywki o tron polski przystąpiło stronnictwo habsburskie i zwolennicy siedmiogrodzkiego księcia Stefana Batorego, zawdzięczającego swoje wyniesienie na władcę Siedmiogrodu walce z cesarzem. Konflikt Batorego z Habsburgiem znalazł swoją kontynuację w Polsce, gdyż część senatu z prymasem na czele ogłosiła elekcyjne zwycięstwo Maksymiliana II, a większość szlachty i część senatu (14. XII. 1575 r.) Batorego. Ostatecznie Stefan Batory został koronowany na króla Polski i Litwy przez biskupa St. Karnkowskiego 1 maja 1576 r. Wydarzeniom tym towarzyszyło duże zainteresowanie europejskiej opinii publicznej. Jeśli chodzi o opinię niemiecką, kształtowali ją naturalnie zwolennicy Habsburga. Dużą rolę odegrały tutaj gazety gdańskie, wrogie Batoremu. Zbuntowane miasto rozprowadzało druki szkalujące króla np. *Gründlicher und wahrhafter Bericht wie Batory von dem Türkischen Kaiser zum Gubernator von Polen gesetzt worden*¹⁰⁸. W druku tym próbowano wykorzystywać wątek antyturecki, posadzając Stefana Batorego o tajne umowy z Turcją. Nadzieje stronników habsburskich wygasły wraz ze śmiercią (12 października 1576 r.) Maksymiliana II. Także i to wydarzenie odnotowują polonika z obszaru niemieckojęzycznego. Naturalnie były to utwory zwolenników Habsburga. Należał do nich Krzysztof Warszewicki autor *In mortem Maximiliani Secundi imperatoris Romani oratio* opublikowanej w Regensburgu w 1576 r. Zwłaszcza 1577 r. przyniósł szereg nowych, antypolskich publikacji w Niemczech. Wiązało się to z oblężeniem Gdańska. O jego przebiegu informowały nowiny z tego miasta, przedrukowywane na obszarze niemieckojęzycznym¹⁰⁹. Strona polska nie pozostała bierna, prezentując królewskie racje piórem J. Łasickiego autora *Clades Dantiscanorum... descripta et emendatius secundo edita*¹¹⁰. Kolejne, prohabsburskie polonika wiązały się z wojną elekcyjną 1587 r., zakończoną układami bytomsko-będzińskimi z 9 marca 1589.

Rolę piśmiennictwa informacyjno-propagandowego najlepiej obrazują polonika wydawane w czasach antymoskiewskich wypraw Stefana Batorego. Funkcję informacyjno-propagandową wypełniały tutaj polsko-lacińskie utwory okolicznościowe¹¹¹, publicystyka polityczna, ale także opracowania historyczne. Jednak największy zasięg oddziaływania miały (zwykle niemieckojęzyczne) gazety i druki ulotne¹¹². Zdawał sobie z tego sprawę Stefan Batory. Dlatego obejmując władzę, król powołał już w 1576 r. tzw. *Drukarnię Latającą*. Jej celem była działalność informacyjno-propagandowa, w tym wpły-

wanie na europejską opinię publiczną. Konflikt z Moskwą interesował niemieckich wydawców.

Wiele miejsca poświęcały mu właśnie *Zeitungen* — na przykład tekst z 30 sierpnia 1577 r. *Zeitung aus Riga... (Wahrhaftige, erbermliche und klägliche Beschreibung und Bericht von der greulichen Tyrannei des Moskowiters aus Riga geschrieben...)*, przedrukowany z gazety królewieckiej¹¹³. Właśnie 1577 r. przyniósł największą liczbę wydawnictw tego typu¹¹⁴. Niemieckie gazety prezentowały z reguły polski punkt widzenia na sprawy inflanckie. Głównie dlatego, że ich wydawcy przedrukowywali relacje i gazety, publikowane w Gdańsku, Królewcu czy Rydze. Wydawali także rękopiśmienne relacje, pochodzące z Rzeczypospolitej¹¹⁵. Propaganda nabrała z czasem zinstytucjonalizowanego charakteru. *W XVI w. (...) w Norymberdze powstało coś w rodzaju polskiej agencji prasowej i centrum propagandy antymoskiewskiej, przygotowującej opinię niemiecką na wojnę Polski z tyranią Iwana IV Groźnego*¹¹⁶.

f. Traktaty i parenezy polityczno-prawne

Najszerze ujęcie problematyki społeczno-politycznej reprezentuje wśród poloników z obszaru niemieckojęzycznego *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Opublikował je w całości — wraz z księgami o Kościele i szkole — w 1554 r. J. Oporinus z Bazylei. Wśród druków tego typu przeważały jednak publikacje o charakterze publicystycznym, w których wątki polityczne łączyły się z kwestią porządku wyznaniowego w państwie. Wynikało to ze sporów politycznych, dotyczących kwestii prawnowłasnościowego statusu Kościoła w Polsce, jego politycznej roli w państwie i praw różnowierców. Dlatego wśród poloników spotykamy takie druki jak *Ad Regem, proceres, equitesque Polonos in comitiis Varsaviensibus congregatos epistola* M. Kromera. Pracę wydał w niemieckim tłumaczeniu — naturalnie z języka łacińskiego — Stephanus Agricola pt. *Christliche getrewe Ermanung*¹¹⁷. Autor tłumaczenia opublikował ją z myślą o popularyzacji idei obrony praw Kościoła katolickiego w krajach niemieckojęzycznych. Podkreślał, że pismo M. Kromera jest *jetziger Zeit hochnötig und nützlich allen, hohes and nieders Stands zulesen und zubetrachten*¹¹⁸.

Z traktatów parenetycznych należy zwrócić uwagę na idealny model dostojnika państwowego i działalności kancelarii królewskiej zawarty w *De optimo senatore libri duo* Wawrzyńca Goślickiego¹¹⁹. Traktat ten nie tylko przyniósł ogólnoeuropejską sławę jego autorowi, jako teoretykowi państwa i prawa, a także znakomitemu łacinnikowi, ale odegrał dużą rolę w karierze królewskiego sekretarza i dyplomaty, którą W. Goślicki podjął w 1570 r. po powrocie ze studiów we Włoszech.

3.2. Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne wydawane w ramach innych poloników

Trudno jest tutaj przeprowadzić jakąś rozłączną klasyfikację utworów tego typu. Były one publikowane w ramach wydawnictw zbiorowych, które stanowiły pewną całość. Poza tym geneza powstania, kompozycja i tematyka zbiorów pism sama w sobie jest problemem, zasługującym na uwagę. Wśród zbiorów, których twórcami byli polscy edytorzy, można wyróżnić dwa rodzaje publikacji: zbiory pism historyczno-geograficznych i pisma zebrane poszczególnych autorów. Polskie zbiory pism historyczno-geograficznych ukazywały się w latach osiemdziesiątych XVI w. Pierwszy z nich opublikowano w 1581 r. Było to *Sarmatiae Europae descriptio* Aleksandra Gwagnina. Ten sam autor był także redaktorem trzytomowego zbioru *Rerum Polonicarum tomi tres* z 1584 r. Publikacja ta zawierała wybór kilkudziesięciu opracowań historyczno-geograficznych, utworów o charakterze propagandowo-informacyjnym, epistolografii politycznej i dokumentów, odnoszących się do dziejów Rzeczypospolitej oraz prac z zakresu historii religii. Stanowiła przedruk ze zbiorów, publikowanych uprzednio: *Sarmatiae Europae descriptio* 120/, *De Prussorum, Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu...*¹²¹ J. Łasickiego z 1582 r. i *Polonicae historiae corpus*¹²² Johanna Pistoriusa z 1582 r. Zbiór zawierał także utwory, publikowane uprzednio w formie samoistnej wydawniczo w i po 1582 r.¹²³ Miał zatem uzupełnić, a równocześnie uaktualnić wyżej wymienione zbiory. Do najważniejszych publikacji omawianego typu należała także *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera¹²⁴. Autorowi pomagał w pracach redakcyjnych Tomasz Płaza. Zbiór zawierał najpełniejsze wydanie (z 1568 r.) *Historii* M. Kromera oraz pisma uzupełniające¹²⁵ i uaktualniające całość publikacji¹²⁶. M. Kromer nosił się z myślą wydania nowej edycji *De origine et rebus gestis Polonorum...* co najmniej od 1575 r. Początkowo zamierzał wydać pracę w Niemczech. Miał się tym zająć J. Patruus mł. Później autor chciał skorzystać z usług jakiejś włoskiej oficyny. *Historia* została przygotowana do druku w 1578 r. Projekt przedmowy do dzieła autor przedstawił Stefanowi Batoremu, który w tym czasie zaczął kontrolować polskie prace historyczne. Król wyraził się pochlebnie o planowanym wydawnictwie, nadając przedsięwzięciu wagę państwową. Zastrzegł przy tym, że *Historia* musi się ukazać w najdoskonalszym opracowaniu typograficznym. Takie postawienie sprawy utwierdziło M. Kromera w decyzji wydania pracy za granicą. Na przełomie 1579 i 1580 r. autor podjął pertraktacje z oficyną dziedziców J. Oporinusa. Bazylejska oficyna zgodziła się wydrukować dzieło, ale postawiła warunek uzupełnienia *Historii* o opis dziejów nowszych. Wydawca uzasadniał swoje wymagania nierozsprzedanymi egzemplarzami wydania

z 1568 r. Autor zgodził się na to i w ten sposób powstała *Polonia sive de origine...*. Mimo wypełnienia warunków oficyny, dzieło nie zostało jednak przez nią opublikowane. T. Płaza oferował nawet Szwajcarom odkupienie części nakładu m.in. na koszt St. Karnkowskiego, jednak pertraktacje nie przyniosły rezultatu. Wszystko to dowodziło braku zainteresowania ze strony bazylejskiej oficyny. Wobec powyższych faktów T. Płaza zerwał umowę z oficyną J. Oporinusa. Przez pewien czas, pod wpływem Tomasza Tretera, mającego ozdobić zbiór ilustracjami¹²⁷, T. Płaza zastanawiał się nad oficyną Christopha Plantina, który wydrukowałby *Polonię pulchris characteribus et in charta bona*. Według T. Płazy dzieło mogłaby wydrukować także jakaś oficyna krakowska *jeno z większym kosztem, litera piękna, ale papier nie taki jak w Niemczech*¹²⁸. Ostatecznie podjął się tego zadania koloński nakładca Arnold Mylius, pod warunkiem jednak wykupienia przez autora 200 egzemplarzy. Oficyna dziedziców Arnoldda Birckmanna zaczęła składać dzieło już w 1586 r. W 1587 r. skład został przerwany, co nakładca tłumaczył chorobą drukarza. Według H. Barycza mógł wpłynąć na to wybuch wojny między arcyksięciem austriackim Maksymilianem i Zygmuntem III Wazą. O ówczesnej sytuacji T. Płaza pisał do M. Kromera w 1588 r.: *Certum est, iż się Niemcy gniewają na Polaki, a mają o co. Niech się jako chcą gniewają, byśmy tylko dostali egzemplarzów przez Gdańsk*. Ostatecznie dzieło ukazało się w 1589 r., już w dobie układów pokojowych¹²⁹.

W przypadku zbiorów prac poszczególnych autorów, godne uwagi jest kolejne wydanie *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* A. Frycza Modrzewskiego¹³⁰. Zawartość tej edycji wiązała się z polemikami, jakie wywołały w Polsce pierwsze wydania traktatu¹³¹. Swoją odpowiedź na stawiane mu zarzuty autor zawarł właśnie w wydaniu z 1559 r. Znalazły się tam także wszystkie pisma A. Frycza Modrzewskiego, powstałe po 1550 r.¹³². Podobny charakter miał także zbiór łacińskich tłumaczeń St. Ilowskiego z greckich dzieł Dionizjusza z Halikarnasu¹³³. W publikacji tej St. Ilowski zawarł m.in. kilka własnych utworów, w tym pierwszą w dziejach nauki polskiej rozprawę poświęconą metodologii historii *De historica facultate libellus*¹³⁴.

3.3. Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne wydawane przy pracach obcych autorów

W odróżnieniu od poprzedniej grupy poloników, omawiane utwory występowały w znacznie bogatszej z typologicznego punktu widzenia grupie zbiorów pism. Można tutaj m.in. wyróżnić zbiory poświęcone historii i geografii powszechnej; dziejom Rzeczypospolitej i jej geografii; europejskiej historii regionalnej; zbiory piśmiennictwa informacyjno-propagandowego w tym

turcica, ungarica i moscovitica; zbiory traktatów polityczno-prawnych oraz zbiory pism prawniczych.

a. Zbiory pism z zakresu geografii i historii powszechnej

Polskie piśmiennictwo było jednym z podstawowych źródeł wiedzy na temat Europy środkowowschodniej. Dlatego polonika znalazły się w publikacjach z zakresu geografii i historii powszechnej. Najczęściej wydawano w ten sposób *Tractatus de duabus Sarmatiis...* Macieja z Miechowa. Ukazywał się w ramach *Novus orbis regionum ac insularum*, zbioru zredagowanego przez szwajcarskiego uczonego Simona Grynaeusa (1493-1541)¹³⁵. Dzieło Macieja z Miechowa wydano tutaj razem z relacjami o odkryciach geograficznych Krzysztofa Kolumba i Amerigo Vespucci, a także z pracami Paolo Giovio i Sebastiana Münstera. Odpowiadało to intencjom samego Macieja z Miechowa. W przedmowie do *Tractatus* podkreślał, że podjął nad nim pracę, ponieważ wszystkie części współczesnego mu świata zostały już opisane, a brakowało jedynie rzetelnego opisu Sarmacji¹³⁶.

Czytelnik mógł czerpać wiedzę na temat historii powszechnej m.in. ze zbiorów mów. Tworzono je ze względu na walory treściowe i formalne — z punktu widzenia obowiązujących kanonów retoryki renesansowej. W takim wydawnictwie znalazła się jedna z niemieckich edycji mowy St. Orzechowskiego *Funebris oratio habita...ad equites Polonos in funere Sigismundi Jagellonis*. Została opublikowana w 1559 r. w ramach kolońskiego wydania *Orationes clarorum hominum vel honoris officiique causa ad principes, vel in funere de virtutibus eorum habitae*¹³⁷. Zbiór ten przedrukowywano z wydań weneckich¹³⁸. Jego koloński edytor Gerwin Calenius (1557-1595), przedrukował także przedmowę retorów Akademii Weneckiej do kardynała Alfonsa Caraffy. Podkreślała ona, że publikacja zawiera wyłącznie mowy katolickich autorów. Dlatego zbiór został wznowiony właśnie w Kolonii¹³⁹. Kolejny typ publikacji to zbiory listów. Na przykład profesor retoryki Uniwersytetu Strasburskiego Melchior Junius w swoim zbiorze *Epistolae ex historicis*¹⁴⁰ zamieścił listy europejskich władców, mężów stanu i pisarzy politycznych. Wśród poloników znalazły się m.in. listy Henryka Walezego, St. Karnkowskiego i M. Kromera¹⁴¹.

b. Historia i geografia Rzeczypospolitej

Wzrost zainteresowania niemieckich wydawców historią i geografią Rzeczypospolitej w latach osiemdziesiątych XVI w. przyniósł publikację tylko jednego, ale za to fundamentalnego zbioru pism na ten temat. Myślę tutaj o wydawnictwie J. Pistoriusa *Polonicae historiae corpus* z 1582 r. Zawierało wszystkie, najważniejsze polonika opublikowane na obszarze niemieckojęzycznym do 1581 r. Znalazły się tutaj także dzieła dotąd tam niepublikowane, np. wyjątek z *Leges seu statuta Regni Poloniae* Jakuba Przyłuskiego¹⁴². Zbiór składał się z trzech tomów. W pierwszym znalazły się zarysy geograficzne¹⁴³,

w tym prace Macieja z Miechowa i M. Kromera. W drugiej części zbioru znalazły się zarysy historyczne, w tym *Chronica Polonorum* Macieja z Miechowa w wydaniu Jodoka Ludwika Decjusza¹⁴⁴. Było to pierwsze, niemieckie wydanie tego dzieła i towarzyszących mu utworów¹⁴⁵. W trzecim tomie zbioru J. Pistorius zamieścił szereg pism historycznych i informacyjno-propagandowych, odnoszących się do poszczególnych wydarzeń z dziejów Rzeczypospolitej, m.in. utwory okolicznościowe M. Kromera i St. Orzechowskiego, antygdańską publicystykę J. Łasickiego. Tom uzupełniał zespół edyktów i pism odnoszących się do konfliktu polsko-moskiewskiego¹⁴⁶.

c. Wydawnictwa informacyjno-propagandowe

Jednym z wątków, przewijających się stale w szesnastowiecznym piśmiennictwie europejskim, była kwestia stosunku Polski do kolejnych koalicji antytyureckich¹⁴⁷. O polityczno-propagandowym podtekście tego faktu pisałem uprzednio. Warto jednak wymienić najważniejsze polskie utwory poruszające ten temat, publikowane w zbiorach na obszarze niemieckojęzycznym. Należała do nich *Epistola... ad Leonem X de victoria contra... schismaticos Moscovios* Zygmunta I Starego. Jej pierwsze wydanie na obszarze niemieckojęzycznym ukazało się w 1515 r. w bazylijskiej oficynie J. Frobenia przy *Ad Leonem X... de expeditione in Turcas elegeia* [!] Janusa Damianusa Senensisa. Bazylijski drukarz otrzymał pismo króla od Michaela Hummeberga, który przebywał wówczas w Rzymie¹⁴⁸. List Zygmunta był jednym z elementów kampanii propagandowej, organizowanej w tym mieście przez Jana Łaskiego st. Miała ona na celu zwalczanie, rozpowszechnionych we włoskiej historiografii, krzywdzących sądów na temat polskiej przeszłości. Równocześnie dążyła do rozpropagowania interesów i roli politycznej Polski w Europie. Zygmunt I Stary opisując polskie sukcesy w wojnie z Moskwą (zwycięstwo pod Smoleńskiem 8. IX. 1514 r.) podkreślał, że toczy walkę z Turcją, Tatarami i schizmą wschodnią nie tylko w interesie własnego kraju, ale także dla obrony całego świata chrześcijańskiego. Tumaczył Leonowi X, który wysunął projekt organizacji krucjaty antytyureckiej, że Polska z chęcią podejmie tę inicjatywę, ale po uporaniu się z Moskwą i Tatarami¹⁴⁹.

Kilka zbiorów omawianego typu ukazało się po 1595 r. Należały do nich *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum libri XIV*¹⁵⁰ i *Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum auctorum libri V*¹⁵¹. Ich redaktorem był Nicolaus Reusner, nadworny historyk Rudolfa II, w 1595 r. poseł cesarski w Polsce. Jego głównym celem było propagandowe wsparcie habsburskiego projektu zawiązania europejskiej ligi antytyureckiej. W poszczególnych tomach swoich publikacji N. Reusner zamieścił wiele poloników.

W przypadku *Epistolarum Turcicarum variorum... libri V* były to listy władców polskich (np. list Zygmunta I Starego do Leona X), mężów stanu

m.in. wojewody brzeskiego Andrzeja Leszczyńskiego, kardynała Jerzego Radziwiłła, wojewody poznańskiego Hieronima Gostomskiego, wreszcie J. Zamoyskiego, czy np. sławnego rycerza Mikołaja Jazłowieckiego, zwolennika partii habsburskiej. W lipskiej edycji *Selectissimarum orationum... libri XIV* z 1595 r. znalazł się m.in. znany list J. Zamoyskiego do kardynała Cinzio Aldobrandiniego *De transitu Tartarorum per Pocutiam anno 1594 epistola* oraz traktat Jana Tarnowskiego *De bello cum iuratissimis Christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima*. Natomiast w drugim tomie edycji frankfurckiej tego zbioru (z 1599 r.) została wydana mowa F. Kallimacha z 1490 r. *Ad Innocentium Octavum... de bello inferendo Turcis oratio*. Autor krytykował tutaj Rzym za jego plany ligi antytureckiej, uważając je za nierealne i podkreślając znaczenie potężnej Polski jako *religionis nostrae arx et propugnaculum*.

Wśród poloników z lat dziewięćdziesiątych XVI w. znalazło się także łacińskie tłumaczenie dzieła Fryderyka Furiusa Cerioli *El Consejo y consejeros del Principe (De concilio et consiliariis principis liber)* autorstwa K. Warszawickiego. Była to pareneza, przedstawiająca wzorzec idealnego księcia, kładącą równocześnie nacisk na jego obowiązek walki z Turkami¹⁵².

Do najczęściej wydawanych poloników w XVI w. należały prace F. Kallimacha¹⁵³. Można je spotkać przede wszystkim w dziełach poświęconych historii Turcji i Węgier. Z racji obowiązków dyplomatycznych, pełnionych (od 1476 r.) na dworze polskim, F. Kallimach odegrał pewną rolę w historii politycznej tych krajów. Służąc Janowi Olbrachtowi, szczególnie mocno był zaangażowany w sprawy węgierskie.

W naturalny sposób polonika znalazły się także w opracowaniach historyograficznych poświęconych Moskwie. Do istotnych należał zbiór *Rerum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus congesti*. Opublikowała go frankfurcka spółka wdowy po Andreasie Wechelu, Claudiusa Marniusa i Joannesa Aubriusa w 1600 r.

Na obszarze niemieckojęzycznym ukazywały się także zbiory dokumentów, względnie utworów literackich, które miały informować o ważnych wydarzeniach politycznych. Na przykład w 1515 r. wydano zbiór Ricardusa Bartholinusa z Perugii, nadwornego poety i historyka Maksymiliana I, *Odeporicon Matthaei Lang cardinalis*¹⁵⁴. Zawierał m.in. utwór Jana Dantyszka *De profectione Sigismundi regis post victoriam contra Moscos in Hungariam silva* nawiązujący do odbywającego się w tym czasie wiedeńskiego zjazdu Maksymiliana I, Zygmunta I i Władysława Jagiellończyka, króla węgierskiego. Zarówno R. Bartholinus jak i J. Dantyszek brali udział w wydarzeniach towarzyszących kongresowi. Kilka podobnych publikacji ukazało się także za panowania Stefana Batorego. Współ z piśmiennictwem okolicznościowym występowały tutaj zbiory gazet i pism ulotnych, wydawanych podczas wojny z Moskwą w latach

1578-1582. Przykładem takiej publikacji — wydanej w wersji łacińskojęzycznej — był zbiór M. Cholinusa z Kolonii (z 1580 r.) zawierający zespół listów i edyktów królewskich, w tym *Rerum post captam Polociam narratio*.

d. Zbiory pism prawniczych

W omawianej grupie druków piśmiennictwo prawnicze *sensu stricto* występowało bardzo rzadko. Jako przykład może tutaj służyć dzieło Piotra Rojzjusza *Decisiones... de rebus in sacro auditorio Lithuanico*. Była to analiza pięciu wyroków sądowych, wydanych przez autora w trakcie jego praktyki sądowej na Litwie. Poprzedzał ją list dedykacyjny do Zygmunta Augusta. P. Rojzjusz postulatywnie wyraził w nim pogląd, że znajomość prawa — szczególnie rzymskiego, jako pomocy w wykładni praw krajowych — winna być podstawą organizacji państwa, rządu i społeczeństwa. *Decisiones* wraz z listem dedykacyjnym ukazały się w wydawnictwie Sigismunda Feyerabenda w 1570 r. w ramach wielotomowego zbioru wyroków sądowych, którego pierwszy tom nosił tytuł *Decisiones Sacri Senatus Pedemontani ab Octaviano Cacherano... colectae*¹⁵⁵.

4. LITERATURA PIĘKNA

4.1. Polonika samoistne wydawniczo

Do najczęściej spotykanych należały łacińskie utwory poetyckie. Wśród nich na uwagę zasługują poezje, publikowane w pierwszym dwudziestoleciu XVI w. Ich autorami byli głównie niemieccy humaniści, czasowo przebywający w Polsce¹⁵⁶. Zwykle charakteryzowały się uniwersalną, humanistyczną treścią. Liczba poloników omawianego typu znacznie wzrosła od lat pięćdziesiątych XVI w. W większości były to utwory okolicznościowe pruskich autorów. Spotykamy tutaj elegie, epitafia, panegiryki, epitalamia i różnego rodzaju mowy, m.in.: Achacego Cureusa, Johanna Hoppe¹⁵⁷, Josiasa Meniusa z Gdańska, J. Mörlina, Jakuba Fabriciusa z Gdańska¹⁵⁸ i Ulricha Schobera z Torunia¹⁵⁹. Najwybitniejszym pruskim poetą był Daniel Hermann z Nidzicy autor *Epitalamium Musae Marti coniunctae ex regiis ad captam Polociam castris missae Jacobo Monaw et Susannae natae in familia Vogtorum, novis sponsis*¹⁶⁰. W drugiej połowie XVI w. wśród autorów coraz częściej pojawiają się Polacy m.in.: St. Warszewicki¹⁶¹, Jeremi Wojnowski autor dwóch dzieł epickich opartych na motywach historycznych¹⁶², Leonard Gorecki autor mowy na zgon przywódcy wielkopolskich protestantów Jakuba Ostroroga¹⁶³.

Do bardziej znanych polsko-łacińskich poetów tego okresu należeli Joachim Bielski¹⁶⁴ i Daniel Mikołajewski¹⁶⁵. Można także wspomnieć o Janie Turnowskim, Czechu z pochodzenia. W latach 1595-1598 sprawował funkcję

ministra zborów braci czeskich w Polsce. Po 1598 r. osiedlił się we Wrocławiu, gdzie w 1600 r. został uwieńczony laurem poetyckim¹⁶⁶. Ogólnie rzecz biorąc polonika omawianego typu ukazywały się najczęściej w niemieckich ośrodkach uniwersyteckich: przede wszystkim w Wittenberdze¹⁶⁷ i Frankfurtu nad Odrą¹⁶⁸, a także m.in. w Heidelbergu¹⁶⁹, Strasburgu¹⁷⁰ i Monachium¹⁷¹.

4.2. Literatura piękna wydawana w ramach innych poloników

Polonika z obszaru niemieckojęzycznego są kolejnym świadectwem wykształcenia się w XVI w. humanistycznych form życia kulturalno-literackiego w Polsce. Jego żywym przejawem było dążenie do publikacji swoich tekstów, choćby tylko w formie epigramu, dołączonego do jakiegoś dzieła. W polonikach z drugiej połowy XVI w. daje się nawet zauważyć pewien rodzaj specjalizacji części autorów. Występują oni w omawianych drukach tylko jako twórcy drobnych utworów poetyckich. Były one elementem *literackiej ramy wydawniczej* dzieła głównego. Można tutaj wymienić m.in.: uczonego, poetę, oratora i polemistę katolickiego Andrzeja Schoneusa (zm. 1615), który zamieszczał epigramy przy dziełach swojego mistrza i przyjaciela J. Górskiego, poetę i teologa Wojciecha Wędrogowskiego (zm. 1584), którego epigramy można znaleźć przy dziełach J. Górskiego i St. Orzechowskiego, oraz poetę Grzegorza z Sambora, dołączającego wiersze do edycji dzieł B. Herbsta i Wojciecha Nowopolskiego (1508-1559) autora *De corruptissimis saeculi huius moribus... oratio*, opublikowanej przez oficynę M. Cholinusa w 1561 r. Twórcy często byli w pewien sposób przypisani do poszczególnych autorów lub grup pisarzy. Wynikało to z różnego rodzaju związków środowiskowych, jakie łączyły te osoby, w tym więzów pokrewieństwa. Tak było w przypadku Stanisława Herbsta, który zamieszczał *carmina* przy publikacjach swego brata Benedykta. Także ci autorzy, których większe dzieła publikowano na obszarze niemieckojęzycznym — np. W. Goślicki — zamieszczał czasem drobne utwory przy pracach innych pisarzy. Utwory te, znanych i uznanych później autorów, miały z reguły charakter debiutów wydawniczych. Elementem *literackiej ramy wydawniczej* dzieła były także utwory prozatorskie tj. dedykacje i przedmowy wydawnicze. Wśród autorów przedmów znajdujemy niekiedy osoby reprezentujące uprzywilejowane warstwy społeczno-polityczne. Jako wydawcy dzieła, jego inspiratorzy, bądź też osoby starające się swoim nazwiskiem uświetnić edycję, promowali pracę lub w razie potrzeby chronili autora publikacji. Podobne utwory były dosyć rzadkie. Zastępowały je formuły, głoszące na karcie tytułowej, że dane dzieło zostało wydane *sub auspice, iussu et auctoritate* względnie *iussu et voluntate* określonej osobistości. Utwory stanowiące *literacką ramę wydawniczą* świadczą o tym, że dzieło, jego treść i funkcja integrowały poszczególne środowiska twórcze.

Równocześnie były emanacją aktywności tych środowisk, ich zainteresowań oraz rodzaju powiązań między osobami je tworzącymi.

4.3. Literatura piękna wydawana przy pracach obcych autorów

Były to zwykle utwory należące do *literackiej ramy wydawniczej* dzieła, jak wierszowana przedmowa J. Dantyszka *In eandem paraphrasim epigramma* do łacińskiej parafrazy psalmów autorstwa Jana van den Campena *Psalmorum omnium iuxta hebraica veritatem paraphrastica interpretatio*¹⁷². Znajdziemy tutaj także oryginalne prace, zwykle o charakterze okolicznościowym, związane z jakimś wydarzeniem z życia osoby zaprzyjaźnionej czy tylko znajomej autorowi. Z reguły powstawały i były publikowane podczas pobytu autora za granicą¹⁷³. Często wiązały się z wygłoszeniem i publikacją dysertacji bądź dysputacji przez jednego z polskich studentów, względnie jego imatrikulacją na uczelni. Jak wykazuje zawartość druków, takie wydarzenia integrowały grupę Polaków, studiujących na danym uniwersytecie. Z podobnymi utworami spotykamy się m.in. w zbiorze *Carmina honori Martini Codici dicata*, wydanym w Bazylei w 1594 r., a poświęconym studentowi fakultetu medycznego miejscowego uniwersytetu, Marcinowi Codiciusowi (Pniewskiemu). Swoją utwór zamieścił tam jeden z najbardziej znaczących, polskich poetów przełomu wieków Daniel Naborowski (1573-1640)¹⁷⁴.

W zbiorach poezji, listów i mów można niekiedy znaleźć pisma najwybitniejszych twórców polskich. Warto w tym kontekście wymienić *Epitaphium Cretcovii* samego Jana Kochanowskiego, wydane w zbiorze *Monumentorum Italiae... libri quatuor* Laurentiusa Schraderusa¹⁷⁵.

PRZYPISY

¹ W pierwszym dziesięcioleciu XVI w. stanowiły ponad 73% wszystkich poloników z obszaru niemieckojęzycznego, a w drugim ponad 69%.

² Przykładem jest tutaj praca M. Falkenera z Wrocławia, autora *Introductorium dyalectice quod congestum logicum appellatur*. Był to podręcznik arystotelesowskiej logiki. Jego dwie, pierwsze, niemieckie edycje z 1511 i z 1513 r. opublikował Johann Weissenburger z Norymbergi (1501-1513). Kolejne wydanie ukazało się w 1515 r., w oficynie Johanna Knoblauchy ze Strasburga (1500-1528). Norymberskie edycje ukazały się nakładem Marka Scharffenberga. Strasburskie wydanie finansował księgarz Urban Keim (pochodził z Budy, działał w latach 1503-1520), który wydał je na zlecenie krakowskie. Wskazuje na to umieszczenie herbów Polski na karcie tytułowej druku (zob. BUW sygn. 28. 2. 3. 19). O węgierskim nakładcy poloników pisał Gedeon Borsa w artykule *Breviarium Cracoviense z r. 1516 i jego wydawca z Budy, Urban Keim „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”* R. 38 1988 s. 23-30).

³ Np. podręcznik logiki J. Górskiego *Commentariorum artis dialecticae libri decem*. Jego wydanie finansował J. Patruus mł. Druk ukazał się w 1563 r., w lipskiej oficynie Ernsta Vögelina (1559-1576). Udział w jego wydaniu miał także Joachim Camerarius (Kammermeister),

wykładający wówczas w Lipsku. Świadczy o tym jego korespondencja z J. Górskim (zob. T. W o t s c h k e : *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Leipzig 1908, S. 425-431).

⁴ M. in. *Compendiaria conscribendarum epistolarum ratio*. Podręcznik ukazał się w 1531 r., w lipskiej oficynie Michaela Bluma (1525-1550).

⁵ Po 1546 r. ukazało się pierwsze wydanie podręcznika Hieronima Wildenberga *Totius philosophiae humanae in tres partes nempe in rationalem, naturalem et moralem digestio*. Pierwsza, datowana edycja tej pracy ukazała się w 1551 r., w oficynie J. Oporinusa z Bazylei (1536-1567). Dzieło H. Wildenberga osiągnęło międzynarodowe powodzenie.

⁶ Np. podręcznik filozofii i etyki *Praecepta moralia ex oratione Isocratis ad Domicum... in usum Scholae Mariaeburgensis... reddita* z 1557 r. Opracował go nauczyciel szkoły w Malborku A. Cureus. Książka ukazała się we Frankfurcie nad Odrą, gdzie autor w młodości odbywał studia.

⁷ Swoje poglądy na organizacyjne i programowe zasady działania szkół średnich B. Herbest przedstawił w *Cracoviensis scholae apud S. Mariae templum institutio*. Był to projekt reformy Szkoły Mariackiej w Krakowie. Autor zamieścił go w podręczniku *Orationis Ciceronianae... explicatio* (zob. BUW sygn. Sd. 618. 344). Książka ukazała się w 1560 r., we Frankfurcie nad Menem. Opublikowała ją oficyna Christiana Egenolffa (firma Ch. Egenolffa i dziedziców działała w latach 1530-1605).

⁸ BN sygn. XVI. O. 93.

⁹ Polskie edycje (z lat 1566-1577) książki B. Herbesta uzasadniały krytycyzm J. Patruusa mł. w stosunku do krajowych drukarzy. Były to dokładne przedruki z wydania 1561 r. Jednak w istotnych częściach tekstu książki – rysunkach ilustrujących tekst – popelniono błędy. Owe rysunki, w porównaniu z wydaniem z 1561 r., były po prostu mało czytelne (np. w wydaniu Mateusza Siebeneichera z 1574 r.: BN sygn. XVI. O. 505).

¹⁰ Do wybitniejszych specjalistów w tej dziedzinie należał J. Brettschneider (Placatomus). M. in. był autorem rozprawy *Schola sive Latinae scholae constitutio, gradus praeceptorum et exercitorum*, opublikowanej we Frankfurcie nad Menem. Wydała ją oficyna Ch. Egenolffa w 1566 r.

¹¹ Ich edycja ukazała się po raz pierwszy w Wenecji w 1561 r. pt. *Fragmentorum M. T. Ciceronis tomus IV cum... adnotationibus...* W 1565 r., również w Wenecji, A. Patrycy Nidecki opublikował kolejne wydanie tego dzieła. Była to edycja poprawiona i uzupełniona. Autor wydania zamieścił tutaj 40 nowych fragmentów twórczości Cyserona. Zob. K. M o r a w s k i: *Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła*, Kraków 1892, s. 127.

¹² Świadczy o tym uznanie dla A. Patrycego Nideckiego, wyrażone przez filologa Roberta Turnera. Niemiecki uczony podkreślał wybitne umiejętności Polaka, który *Sine bibliotheca, sine numismate, sine exemplaribus Ciceronis* stworzył tak cenne dzieło. Zob. K. M o r a w s k i: *Tamże*, s. 136.

¹³ 1583 r., w Bolonii, pt. *Consolatio vel de luctu minuendo. Fragmenta eius a Carolo Sigonio et Andrea Patritio exposita*.

¹⁴ W 1584 r. pt. *Consolatio vel de luctu minuendo. Fragmenta eius a Carolo Sigonio et Andrea Patritio exposita. Antonii Riccoboni iudicium, quo illam Ciceronis non esse ostendit. Caroli Sigonii pro eadem orationes duae* w oficynie Kathariny Gerlachin i dziedziców Johanna Berga (oficyna działała w latach 1575-1591). Zob. BN sygn. XVI. O. 6166. *Consolatio vel de luctu minuendo* opublikowała w tym samym roku oficyna wdowy po A. Wechelu, C. Marniusa i J. Aubriusa (oficyna działała w latach 1582-1602). Kolejne wydanie tego dzieła ukazało się w 1584/85 r. Opublikował je Esaias Mechler z Erfurtu (1572-1598). Znalazły się tutaj *Variae lectiones ex Andreae Patrici*.

¹⁵ We Frankfurcie nad Menem w oficynie wdowy po A. Wechelu, C. Marniusa i J. Aubriusa pt. *Fragmenta ab Andrea Patritio et Carolo Sigonio collecta et in quatuor tomos digesta*. Pod tym samym tytułem wydano tę pracę także w Lipsku w 1593 r.

¹⁶ Wydawcą *Morbi Gallici curandi ratio* był Johann Bebel z Bazylei (1523-1550). *Opera...* ukazały się w oficynie Andreasa Cratandra (1518-1536) i w 1542 r., w oficynie Hieronymusa Frobenia i Nicolausa Episcopiusa (działali razem od 1529 r.).

¹⁷ Jego pierwsze, niemieckie wydanie ukazało się w bazylejskiej oficynie J. Oporinusa pt. *Aethiopicarum historiae libri X* w 1552 r.

¹⁸ W oficynie wiedeńskiego kolegium jezuickiego w 1560 r. Oficyna działała w latach 1559-1565.

¹⁹ BUW sygn. Sd. 614. 351.

²⁰ J. Grodecki był na służbie kanclerza od 1555 r.

²¹ Ich pełne wydanie ukazało się w kolońskiej oficynie M. Cholinusa (1557-1588) w 1564 r. pt. *Catecheses illuminatorum Hierosolymis XVIII et V mystagogicae*. J. Grodecki zamieścił tutaj oprócz katechez życiorys św. Cyryla, a także omówienie jego twórczości. Przygotowanie tej edycji zajęło autorowi cztery lata. Na decyzję ich publikacji musiał wpłynąć fakt otrzymania w 1563 r. kanonii wrocławskiej. Stąd dzieło to, mające służyć młodzieży jako podręcznik do studiów teologicznych, J. Grodecki zadedykował biskupowi wrocławskiemu Kasparowi. Dziękował w ten sposób biskupowi za otrzymane beneficja (BUW sygn. Sd. 618. 199). M. Cholinus opublikował katechezy równocześnie w dwóch odrębnych wydaniach. Pierwsze z nich, *in folio*, wyszło spod pras samego M. Cholinusa. Drugie – w formacie poręcznej ósemki – wydrukował w Antwerpii Ch. Plantin, oczywiście nakładem kolońskiego wydawcy. Druk obu edycji ukończono w 1564 r.

²² Ukazał się w Wiedniu w 1512 r., w oficynie Hieronima Wietora (pierwszy, wiedeński okres jego działalności obejmował lata 1510-1518) i Johanna Singrienera (1510-1545). Ta sama oficyna opublikowała w 1513 r. *Tragoedia... Troas i Tragoedia... Thyestes* Seneki Młodszego w wydaniu Pawła z Krosna.

²³ Chodzi tutaj o *De statibus causarum civilium universa doctrina Hermogenis, quam ille peri Daipseos inscripsit, explicata*. Dzieło to wydał w 1575 r. strasburski drukarz Bernard Jobin (1570-1594). Ten sam drukarz opublikował w 1576 r. wykład z retoryki J. Sturma *De universa ratione elocutionis rhetoricae libri III*, również zredagowany przez K. Trecego.

²⁴ Rękopisy obu dzieł K. Trecey dostarczył osobiście B. Jobinowi w 1574 r. (St. K o t: *Polska złotego wieku a Europa...*, s. 493-499).

²⁵ R. M e i s s n e r: *Chrościejewski Jan Hieronim*. W: *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa-Poznań 1983, s. 109.

²⁶ W tym samym roku ukazało się wydanie frankfurckiej oficyny dziedziców A. Wechela pt. *De puerorum morbis tractatus... in libros tres digesti opera Johannis Groscesij. Addita sunt... de venenis et morbis venenosis libri II seorsim editi*. Druga część frankfurckiej publikacji miała własną kartę tytułową, gdzie jako redaktora i wydawcę *De venenis et morbis venenosis* wymieniono W. Szeligę. Kolejne wydanie obu traktatów ukazało się ponownie w Bazylei, wydrukowane przez K. Waldkircha w 1586 r. Warto podkreślić, że późniejsze, weneckie wznowienia dzieł G. Mercuriali, wzorem edycji niemieckich, ukazywały się już w jednym tomie, np. wydanie z 1588 r. (BUW sygn. Sd. 614. 123 adl.). Przy czym niemieckie edycje obu dzieł opierały się na weneckich pierwodrukach, z przedrukiem dedykacji (do senatu miasta Poznania J. H. Chrościejewskiego i do Stefana Batorego W. Szeligi) włącznie.

²⁷ Pierwsze wydanie tego dzieła ukazało się w oficynie Ch. Egenolffa w 1550 r. i było tam wielokrotnie wznowiane.

²⁸ M.in. *Oratio de ratione discendi ac praecipue medicinam* J. Brettschneidera. Mowę opublikowała w 1552 r. lipska oficyna Valentina Bapsta (1542-1556, dziedzice do 1564 r.).

²⁹ Np. *De peste* nadwornego lekarza kapituły poznańskiej Stefana Micanusa. Traktat wydała oficyna dziedziców Ch. Egenolffa w 1578 r., we Frankfurcie nad Menem.

³⁰ Dużą popularność wśród wydawców z obszaru niemieckojęzycznego zdobyły prace gdańskiego lekarza Aleksandra Zuchty. W 1570 r. przybył do Strasburga. W tym samym roku oficyna dziedziców Christiana Müllera (1570-1581, dziedzice do 1586 r.) wydała w języku niemieckim jego *Liber unus de secretis antimonii, das ist von der grossen heymligkeit des Antimonii die Artzney belangent*. Autor udowodnił tutaj, że nie można zamieniać innych metali w złoto. Przestrzegał czytelników przed tymi, co *antymon* (tzn. lekarstwa z niego) *fabrykują i sprzedają* choć nie mają koniecznej do tego wiedzy (zob. W. H u b i c k i: *Doktor Aleksander Zuchta zapomniany polski chemik, lekarz i poeta XVI w. W: Studia i materiały z dziejów nauki polskiej* 1953. T. 1 s. 112). Praktyczna użyteczność dzieła A. Zuchty spowodowała, że miało ono jeszcze kilka wznowień na obszarze niemieckojęzycznym.

³¹ Bazylea w 1555 r., w oficynie J. Oporinusa. W ciągu jednego dnia księgarnie sprzedaly 800 egzemplarzy tego dzieła (zob. M. W l o d a r s k i: *Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*, Kraków 1987).

³² *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1964*. Praca zbiorowa pod red. K. Lepszego. T.1, Kraków 1964, s. 200-201.

³³ P. Gaszowiec był autorem *Computus novus et ecclesiasticus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens*. Dzieło ukazało się w wiedeńskiej oficynie H. Wietora w 1512 i 1513 r.

³⁴ W norymberskiej oficynie Joannesa Petreiusa (1524-1550).

³⁵ Po raz pierwszy przybył do Polski w 1539 r. W rok później wydał w Gdańsku *De libris revolutionum Nicolai Copernici narratio prima*. Przedstawił tu teorię heliocentryczną norymberskiemu uczonemu Johannowi Schönerowi (1477-1547). *Narratio prima* została wznowiona w 1541 r. Ukazała się w Bazylei w oficynie Roberta Wintera (1533-1545). W jej wydaniu pośredniczył przyjaciel J. J. Retyka Achilles Pirminius Gassar. W rozpowszechnianiu gdańskiego wydania *Narratio prima* wziął udział biskup chełmiński Tiedemann Giese. To właśnie on ułatwił J. J. Retykowi uzyskanie rekomendacji od Albrechta Pruskiego dla wydania dzieła M. Kopernika. Była przeznaczona dla elektora saskiego Jana Fryderyka i uniwersytetu w Wittenberdze (T. O r a c k i: *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*. T.1. A-K, Olsztyn 1984, s. 65). J. J. Retyk najpierw opublikował (w 1542 r.) w norymberskiej oficynie Hansa Luffta (1523-1584) fragment pierwszej księgi *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* pt. *De lateribus et angulis triangulorum... libellus*.

³⁶ Przejął spuściznę po J. J. Retyku na mocy jego testamentu. W 1596 r. przy finansowym wsparciu elektora Palatynatu Fryderyka IV (1574-1610) wydał w Neustadt najważniejszą pracę swego mistrza pt. *Opus Palatinum de triangulis*. Część rękopisów J. J. Retyka posiadał kaznodzieja na dworze Fryderyka IV Bartholomeus Pitiscus. Opublikował je w 1593 r. we Frankfurcie nad Menem pt. *Thesaurus mathematicus*. Zob. J. D i a n n i: *Pobył Jerzego Joachima Retyka w Krakowie*. W: *Studia i materiały...*, s. 67.

³⁷ Np. J. J. Retyk dołączył do dzieła M. Kopernika swoje *De libris revolutionum Nicolai Copernici narratio prima* oraz *Encomio Borussiae scripta*.

³⁸ M.in. zbiór krakowskiego uczonego Antoniego Schneebergera (1530-1581), który przy encyklopedii wiedzy lekarskiej *Medicamentorum facile parabilium* opublikował inne prace m.in. *De multiplici salis usu libellus*. Zbiór ukazał się w oficynie A. Wechela z Frankfurtu nad Menem w 1581 r.

³⁹ W 1579 r. bazylejska oficyna P. Perny opublikowała rozprawę o kometach *De cometarum significatione commentariolus* A. Dudycza. Wydawca dołączył do niej opracowanie Thomasa Erastusa *De cometarum significationibus*. Tom ów wydał ze swoimi objaśnieniami J. M. Brutus (1518-1592). Świadczy o tym zarówno treść dedykacji, adresowanej przez J. M. Brutusa do wojewody podolskiego Mikołaja Mieleckiego jak i list Brutusa, adresowany do wrocławskiego uczonego

Johannesa Crato, datowany z Krakowa na rok 1579. W obu pismach J. M. Brutus wyraźnie mówił o swoim udziale w wydaniu publikacji. Zob. BN sygn. Qu. XVI. 1445.

⁴⁰ W 1590 r. w Jenie w oficynie Tobiasza Steinmanna (1585-1632) ukazał się zbiór pism przyrodoznawczych Johanna Wiganda (zm. w 1587 r.) Wśród nich znalazł się traktat *Vera historia de Succino Borussico*. Dzieła J. Wiganda wydał Johannes Rosinus, nakładem Leonharda Wipprechta.

⁴¹ *De conscribendis epistolis libellus vere aureus*.

⁴² *Methodus conficiendarum epistolarum*.

⁴³ *De conscribendis epistolis*.

⁴⁴ Przykładem podobnej współpracy była edycja *Totius naturalis philosophiae* H. Wildenberga z 1548 r. Dzieło to opublikował J. Oporinus przy komentarzach do Arystotelesa Ermolao Barbaro (zm. 1493) *Naturalis scientiae totius compendium ex Aristotele*, redagowanych przez Konrada Gesnera (1516-1565).

⁴⁵ W takim zbiorze znalazł się *De arthritide liber unus* Aemiliusa Campolongusa, wydany(m?) prawdopodobnie w Spirze w 1592 r. Wydawca kompletując zbiór, posługiwał się zapewne zbiorem pism A. Schneebergera z 1581 r. Świadczą o tym traktaty krakowskiego lekarza, przedrukowane przy dziele A. Campolongusa, m.in. *Gemma amethystus sive carbunculus Aethiops*. W 1595 r. w oficynie Zachariasza Paltheniusa (1594-1614) z Frankfurtu nad Menem, nakładem Petera Fischera ukazał się kolejny traktat A. Campolongusa *Methodi medicinales duae*. Wydawca opublikował przy nim traktat doktora medycyny (od 1593 r.), wykładowcy na Uniwersytecie w Wittenberdze Bartłomieja Hierowskiego (ok. 1565-1612) *Methodus chirurgica*.

⁴⁶ W oficynie wdowy po A. Wechelu, C. Marniusa i J. Aubriusa z Frankfurtu nad Menem w 1586 r.

⁴⁷ Tłumaczenie to ukazało się wcześniej na obszarze niemieckojęzycznym przy przekładzie dzieła Demetriusza z Faleronu *De elocutione liber* i prac Dionizjusza z Halikarnasu autorstwa St. Hłowskiego, wydany w oficynie J. Oporinusa w 1557 r.

⁴⁸ BN sygn. XVI. F. 1420.

⁴⁹ Można tutaj wymienić *Catalogus medicamentorum simplicium* A. Schneebergera. Ukazał się przy *Cassii Jatrosophistae naturales et medicinales quaestiones* wydanych w redakcji K. Gesnera, jednego z najwybitniejszych lekarzy i przyrodników epoki renesansu. A. Schneeberger był jego uczniem. Wynikiem współpracy obu uczonych była wspomniana publikacja, wydana w 1561 r. w zurychskiej oficynie Andreasa ml. i Hansa Jakoba Gessnerów (działała w latach 1553-1566).

⁵⁰ W 1568 r. ukazało się dzieło *Hypotyposes orbium coelestium quas appellant theoricis planetarum... cum tabulis... Copernici*. Jego autorem był strasburski matematyk Konrad Dasypodius. Zostało wydrukowane w strasburskiej oficynie Theodosiusa Rihela (1557-1621). Natomiast w 1596 r. opublikowano kolejne wydanie traktatu J. J. Retyka *De libris revolutionum Nicolai Copernici narratio prima*. Tym razem wydał go Johann Kepler (1571-1630) przy dziele *Prodromus dissertationum cosmographicarum continens mysterium cosmographicum de admirabili proportionem orbium coelestium*, opublikowanym przez oficynę Georga Gruppenbacha z Tybingi (1571-1606).

⁵¹ Pierwsze, pełne wydanie ukazało się w 1557 r. w Moguncji w oficynie Franza Behema (działał w Victorstift w latach 1540-1552, a później w Moguncji od 1553 do 1582 r.), nakładem J. Patruusa ml. mającego dziesięcioletni przywilej na druk dzieła.

⁵² W jego popularyzację na obszarze niemieckojęzycznym włączyli się biskupi: augsburski Otto Truchsess, z którym St. Hozjusz był zaprzyjaźniony, arcybiskup salzburski Michał oraz biskup Wiednia Anton Muglitz. Ideę opublikowania *Confessio fidei catholicae Christiana* poparł gorąco także episkopat węgierski. Sam Pius IV (1559-1565), którego St. Hozjusz był legatem w Wiedniu w 1560 r., poprosił go o zapoznanie z nauką katolicką księcia Albrechta Pruskiego. St. Hozjusz przesłał więc księciu egzemplarz nowego wydania (drugie, wiedeńskie z 1560 r.) swego dzieła.

⁵³ Dwie pierwsze części tej pracy ukazały się pod tym tytułem w oficynie Sebalda Mayera z Dillingen (1550-1576) w 1559 r. Trzecia została wydana w 1561 i 1569 r. pt. *De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius* również w Dillingen przez S. Mayera. Wszystkie trzy Rozmowy opublikowała natomiast kolońska oficyna M. Cholinusa w 1568 r. pt. *Monachus sive colloquiorum de religione libri tres... Colloquiorum de religione liber quartus qui est de doctrina Ecclesiae*.

⁵⁴ M.in. świadczą o tym niemieckie tłumaczenia pism wybranych St. Hozjusza, wydane przez M. Cholinusa w 1567 r. pt. *Christliche Catholische und zu diser Zeit sehr nützliche Predigen... vor etlichen Jaren beschrieben, nun aber erstlich in druck gestelt und an tag geben*. W 1572 r. Adam Walasser opublikował wybór z dzieł kardynała pt. *Schwert des Geists oder Entdeckung des neuen Evangelions*. Dzieło ukazało się w Ingolstadt w oficynie Aleksandra II i Samuela Weissenhornów (działali w latach 1549-1570) w 1572 r. Równie znaczące były zabiegi M. Cholinusa o wydanie *Opera omnia* St. Hozjusza. Pierwsze wydanie *Dzieł* ukazało się w Antwerpii w 1566 r. Wkrótce zdobyło ogromną popularność w katolickiej Europie. Wobec tego kolejną edycję *Dzieł* chciał opublikować M. Cholinus. Mimo to ukazała się ona ponownie w Antwerpii w 1571 r. M. Cholinus nie ustawał w zabiegach o prawo do wznowienia *Dzieł*. Wreszcie kolońskiemu wydawcy udało się wejść w spółkę z antweperską oficyną wdowy i dziedziców Joannesa Stelsiusa. Nowa edycja *Opera...* w redakcji Henricusa Dunghaeusa ukazała się ponownie w Antwerpii w 1572 r. z M. Cholinusem jako nakładcą (M. Cholinus występuje jako nakładca w wariantcie B tego wydania: zob. Katalog Centralny Biblioteki Narodowej). W końcu M. Cholinus wydał samodzielnie *Opera omnia* St. Hozjusza w 1584 r. Zredagował je, w oparciu o edycję wenecką z 1573 r., były sekretarz kardynała Stanisław Reszka.

⁵⁵ Sprawa stosunku St. Orzechowskiego do małżeństwa ciągnęła się od wydania w 1547 r. jego krytyki bezżeństwa duchownych. *De lege coelibatus contra Syricium in consilio habita oratio*. Edycja ta została według K. Estreichera prawie w całości spalona (zob. *E XXII*, s. 453). Zgodnie ze swoimi poglądami St. Orzechowski wstąpił w związek małżeński w 1551 r. Mimo braku zgody na jego legalizację, wpisania St. Orzechowskiego na listę heretyków przez papieża Pawła IV i innych represji, pisarz nigdy nie zerwał z katolicyzmem. Do tej historii nawiązywało m.in. pismo M. Kromera *Orechovius, sive de conjugio et coelibatu sacerdotum commentatio. Ad Stanislaum Orechovium*, wydane dwukrotnie w Kolonii przez M. Cholinusa w 1564 i 1569 r.

⁵⁶ Wśród jego utworów, opublikowanych w niemieckich oficynach wydawniczych, znalazło się m.in. *Fidei catholicae confessio*. Zostało wydane w 1563 r. przez oficynę dziedziców A. Birckmanna (działal w latach 1530-1585, dziedzice do 1585, w 1585 r. oficynę przejął A. Mylius i prowadził ją pod nazwą *Officina Birckmannica* do 1604 r.).

⁵⁷ Jego najważniejszym dziełem było *De verae et falsae Ecclesiae discrimine... libri tres*, wydane po raz pierwszy w Kolonii u M. Cholinusa w 1584 r.

⁵⁸ Pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie w 1582 r.

⁵⁹ H. C i c h o w s k i: *Ks. Stanisław Sokołowski a Kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w wieku XVI*, Lwów 1929, s. 121.

⁶⁰ Dlatego po raz pierwszy ukazała się na obszarze niemieckojęzycznym w Dillingen w oficynie Johanna Mayera (1576-1615) w 1582 r.

⁶¹ H. C i c h o w s k i: *Ks. Stanisław Sokołowski...*, s. 148. A. Possevino w *Moscovia* następująco wypowiadał się o twórczości St. Sokołowskiego, zastanawiając się nad dziełami, które powinno się rozpowszechnić w Moskwie: *Książki Stapeltona o Kościele i Sokołowskiego o krytyce Wschodu... dobrze zrozumiane będą bardzo pożyteczne. To zaś, co napisali Jan Faber biskup wiedeński, Albert Campense, Herberstein, czy Guagnini o religii ruskiej (ponieważ nie mieli sytuację odmienną, niż to było w rzeczywistości, albo ponieważ w swoich badaniach nie mieli dość chęci do napisania, jaką odtrutkę zastosować wobec przedstawionej trucizny) nie jest tak dobre, by można było z tego czerpać argumenty dla zbijania twierdzeń Moskwiczinów*

lub ich nawracania. Nie wspomnę, że heretycy dużo dodali do dzieł Herbersteina wydanych w Niemczech, przez co nie wykazują one błędów schizmy, lecz gmatwają prawdę wiary. Zob. A. P o s s e v i n o, *Moscovia*. Tł. A. Warkotsch, Warszawa 1988, s. 72.

⁶² J. Górski także wypowiedział się w tej dyskusji, publikując *Animadversio sive Crusius* w kolońskiej oficynie M. Cholinusa w 1586 r.

⁶³ Wydane w Krakowie w 1584 r. i przedrukowane w Ingolstadt w 1585 r. przez Wolfganga Edera (1578-1596).

⁶⁴ K. M o r a w s k i: *Andrzej Patrycy Nidecki...*, s. 332.

⁶⁵ Wydany w Emden w 1554 r. przez G. Ctematiusa oraz w 1566 r. z komentarzami Johannes Gerbulusa Haganay przez oficynę Willema Gailliarta z Emden (1560-1571) pt. *Catechesis ecclesiae Emdanae*.

⁶⁶ W 1560 r. J. Oporinus opublikował m.in. polemikę J. Łaskiego mł. z Joachimusem Westphalusem na temat istoty konfesji augsburskiej, wydaną pt. *Responsio ad...Joachimi Westphali epistolam*.

⁶⁷ Wśród pism A. Wolana znalazła się polemika z F. Socynem *Paraenesis*, wydana w Spirze w 1582 r. przez kalwińskiego drukarza Bernarda D' Albin (1581-ok. 1602). Natomiast A. Dudycz był autorem *Epistola de protestantium dissidis ad Theodorum Bezam scripta*, wydanej w Christlingen w 1584 r. i wznowionej w Heidelbergu w 1593 r.

⁶⁸ *De Russorum religione*, po raz pierwszy opublikowane w 1582 r. w rostockiej oficynie Stephana Möllemanna (1561-1610). Do wydania tej publikacji przyczynił się zapewne rostocki historyk David Chytraeus (1530-1600), z którym P. Oderborn utrzymywał kontakt.

⁶⁹ W pierwszej połowie XVI w. twórcy poloników korzystali z usług niemieckich drukarzy, ponieważ drukarstwo różnowiercze dopiero się rozwijało. Nie mogło więc sprostać zapotrzebowaniu na książkę. Dlatego biskup pomezański Paulus Speratus przed 1545 r. wydał w liczbie 300 egzemplarzy katechizm polski w Wittenberdze, przeznaczony dla podległych sobie pastarów (zob. I. W a r m i ń s k i: *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906, s. 179). Podobnie było w drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce. Świadczą o tym druki superintendenta Kościoła luterńskiego Erazma Glicznera, który w latach sześćdziesiątych XVI w. wydał kilka polemik religijnych we Frankfurcie nad Odrą, zapewne w oficynie Johanna Eichorna (1549-1581) – np. w 1565 r. ukazały się tam *De Sacrosanctissima Trinitate... observationes*, polemika z pastorem Kościoła reformowanego Janem Kaperem, skłaniającym się ku arianizmowi. Z podobnych względów we Frankfurcie nad Odrą (w oficynie Andreasa Eichorna działającego w latach 1581-1615) publikował swoje kazania luterński proboszcz nacji niemieckiej zboru poznańskiego Paul Gericke. Np. w 1586 r. wydał tam *Eine tröstliche und nützliche Leichpredigt*. Korzystał także z usług oficyn w Jenie i Lipsku. Z kolei luterński biskup Pomezanii (od 1575 r.) i Sambii (od 1577 r.) J. Wigand od początku lat osiemdziesiątych XVI w. był związany z lipskim nakładcą Henningem Grosse. Dlatego po 1584 r. opublikował kilka dzieł jego nakładem. W swoich pismach J. Wigand polemizował z różnymi odłamami protestanckimi, działającymi w Niemczech i w Polsce. Luteranom obu nacji zadeedykował traktat *De Anabaptismo grassante adhuc in... Poloniae... et aliis quoque locis, dogmata et argumenta... collecta*. Ukazał się w oficynie Georga Deffnera (1580-1587) w 1585 r. G. Deffner drukował, a H. Grosse finansował kolejny traktat J. Wiganda, wydany w 1585 r. pt. *De Stancarismo dogmata et argumenta... collecta*.

⁷⁰ Drukiem *De incarnatione Christi... contra... opinionem... Andreae Osiandri*, wydanym w 1552 r. w Lubece przez Georga Richolfa mł. (działał tam m.in. w latach 1542-1568).

⁷¹ Opublikowanego dwukrotnie w Norymberdze przez Paula Fabriciusa (1549-1553) w 1553 i 1555 r.

⁷² I. Warmiński, *Andrzej Samuel...*, 395-397. Pisma J. Mörlina, takie jak np. *Das Osiandri Jrthumb mit keiner vorgessenheit* z 1555 r., ukazywały się bez miejsca wydania. Być może drukowano je w Brunzswiku bądź w Królewcu. Dzieje tego sporu opisał J. Wigand w traktacie *De Osiandrisimo dogmata et argumenta... collecta*. Został wydany przez Andreasa Corvinusa w Lipsku w 1585 i 1586 r. Pierwsze wydanie ukazało się nakładem H. Grosse w oficynie G. Deffnera.

⁷³ Opublikował go J. Eichorn w 1563 r. W tym samym lub 1564 r. prawdopodobnie ta sama oficyna wydrukowała *De Antichristi Deo essentia personato se ipsum expugnante brevis demonstratio* Grzegorza Pawła z Brzezin.

⁷⁴ St. L i t a k: *Kościół w Polsce w okresie reformacji i odnowy potrydenckiej*. W: *Historia Kościoła*. T. 3: 1500-1715, Warszawa 1986, s. 358.

⁷⁵ Należał do nich m.in. Jakub Paleolog.

⁷⁶ J. Z i o m e k: *Renesans*, Warszawa 1976, s. 198.

⁷⁷ Publikacja ukazała się prawdopodobnie w Bazylei we francuskim tłumaczeniu Nicolausa Bernardusa.

⁷⁸ Przygotowując się do powrotu do Polski, J. Łaski wydał w 1556 r. w oficynie J. Oporinusa zbiór *Epistolae tres lectu dignissimae de recta et legitima ecclesiarum bene instituendarum ratione ac modo, ad... regem Poloniae, Senatum reliquosque Ordines*.

⁷⁹ Zbiór ten ukazał się w oficynie B. D'Albin ze Spiru.

⁸⁰ Siłą rzeczy podobna tematyka znalazła się także w polonikach o charakterze historycznym i polityczno-prawnym, zwłaszcza w zarysach geograficzno-historycznych. Sam J. Łasicki korzystał z *Sarmatiae Europae descriptio* A. Gwagnina. Dzieło to ukazało się w oficynie B. D'Albin w 1581 r.

⁸¹ H. B a r y c z: J. Łasicki. *Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku*, Wrocław 1973, s. 149-150.

⁸² Wydrukowany w Augsburgu w 1531 r. nakładem Georga Krapfa przez Aleksandra Weissenhorna I (działał w Augsburgu w latach 1528-1539. W 1539 r. przeniósł się do Ingolstadt, gdzie publikował dzieła europejskich pisarzy katolickich, przede wszystkim J. Ecka i Joannesa Cochlaeusa [1479-1552]).

⁸³ Zbiór ten ukazał się kilkakrotnie na obszarze niemieckojęzycznym w 1524 r.

⁸⁴ W 1535 r. J. Cochlaeus opublikował w lipskiej oficynie dziedziców Wolfganga Stöckla (1495-1526) polemikę *In Lutheri adversus Cardinalem et Archiepiscopum Moguntium et Magdeburgensem novam calumniam responsum*. Zamieścił w niej *Novum edictum Magnifico Lucae comiti in Górka*. Łukasz Górka (1482-1542) na początku lat dwudziestych XVI w. odznaczył się gorliwym zwalczaniem herezji na terenie Wielkopolski (zob. W. D w o r z a c z e k: *Górka Łukasz*. W: *Wielkopolski słownik...*, s. 219-220).

⁸⁵ Np. w kolońskim druku wydanym w 1563 r. przez oficynę dziedziców A. Birckmanna *Ex actis Concilii Tridentini Christianorum Principum, ad s. Concilium Tridentinum litterae et mandata legatorumque habitae orationes* ukazała się mowa, wygłoszona przez biskupa przemyskiego Walentego Herburtę, przedstawiciela Zygmunta Augusta na soborze trydenckim (odbywał się w latach 1545-1563).

⁸⁶ Traktat Jakuba z Paradyża ukazał się w ramach *Antilogia papae hoc est de corrupto ecclesiae statu et totius cleri papistici perversitate*, wydanej przez J. Oporinusa w 1555 r. O dużej roli, jaką odgrywał w bazylejskim środowisku intelektualnym W. Weissenburg pisał M. Steinmann w monografii *Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Basel-Stuttgart 1967.

⁸⁷ W oficynie Sigismunda Grimma i Marxa Wirsunga (działała w latach 1517-1526).

⁸⁸ K. B u c z e k: *Maciej z Miechowa jako geograf Europy Wschodniej*. W: *Maciej z Miechowa 1457-1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, Wrocław-Warszawa 1960, s. 105-107.

⁸⁹ Pierwsza edycja ukazała się w Bazylei w 1555 r. u J. Oporinusa.

⁹⁰ H. B a r y c z: *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w XVI-XVIII*, Wrocław 1981, s. 44. Z osobą M. Kromera związana była jeszcze inna publikacja. Był on jednym z gorących orędowników wydania mapy Polski, sporządzonej przez Wacława Grodeckiego podczas studiów w Lipsku w 1557 r. Pragnął ją dołączyć do nowego wydania swojej *Historii* (zob. St. K o t: *Polska złotego wieku...*, s. 431). J. Oporinus, który miał mapę wydać, opublikował w 1558 r. tylko przedmowę W. Grodeckiego *In tabulam Poloniae a se descriptam nuncupatoria ad Sigismundum II*. Ukazała się wraz z tekstem Philippa Melanchtona (Schwarzerd 1497-1560) o rodowodzie narodu polskiego *Epistola de origine gentis Henetae Polonicae seu Sarmaticae*. Ostatecznie mapa W. Grodeckiego została opublikowana przez J. Oporinusa dopiero w 1562 r. pt. *Poloniae, locorumque viciniorum descriptio*. Zob. K. B u c z e k: *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32-33.

⁹¹ W tym roku ukazało się także w oficynie J. Oporinusa.

⁹² Pierwsze wydanie ukazało się w 1592 r. w Zerbst w oficynie Bonawentury Schmidta (1582-1597). Następną edycję z 1599 r., zawierającą także kontynuację historii K. Schütza autorstwa D. Chytraeusa, wydał H. Grosse w oficynie Bartholomäusa Hörniga z Eisleben (1589-1608).

⁹³ Np. w księdze dziesiątej wydania z 1592 r. (na k. 517) znalazło się omówienie traktatu *O monecie* M. Kopernika (zob. E XXVII, s. 281). M. Kopernik zajmował się kwestią reformy monetarnej Prus, poczynawszy od memoriału z 1517 r., a skończywszy na ostatecznej redakcji – w latach 1526-1528 – opracowania *Monetae curendae ratio*.

⁹⁴ Np. w 1578 r. w oficynie Augustina Ferbera st. z Rostoku (1575-1580) ukazało się dzieło Baltazara Russowa *Chronica der Provintz Lyffland*.

⁹⁵ Kompletny zarys dziejów wojny północnej zawarł w *Lifflendische Churlendische Chronica was sich vom Jahr 1554 biss auff 1590 in den langwierigen Moscoviterischen und andern Kriegen gedenckwürdiges zugetragen* wizytator kościelny w Kurlandii i Semigalii Salomon Henning. Sądząc z przedmowy wydawniczej do publikacji tego dzieła przyczynił się D. Chytraeus. Dlatego ukazało się w 1590 r. w rostockiej oficynie A. Ferbera mł. (1588-1602). Drugie wydanie *Lifflendische Churlendische Chronica...* wiązało się z dużymi kłopotami jej wydawcy Zachariasza Bärwolda z Lipska (1585-1595). Po wydrukowaniu dzieła w 1594 r. nastąpiła interwencja Zygmunta III. Rozpowszechnianie kroniki zostało zakazane ogłoszeniem w Jenie. Na żądanie polskiego króla drukarz musiał dokonać zmian w egzemplarzach nakładu z 1594 r. Kronika ukazała się w końcu z datą 1595 r. (zob. T. W i e r z b o w s k i: *Bibliographia Polonica XV ac XVI ss.* T. III, Warszawa 1894, poz. 2943).

⁹⁶ Ukazały się w 1588 r. w bazylejskiej oficynie K. Waldkircha.

⁹⁷ Ż. P a u l i: *Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich*, Lwów 1846, s. 204.

⁹⁸ W 1581 r. w Spirze B. D'Albin opublikował *Gesta praecipua tyranniae ingens Monarchae Moscoviae Joannis Basilidis nuper perpetrata* A. Gwagnina. Biografią Iwana IV Groźnego zajął się także P. Oderborn autor *Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita*. Pierwsze wydanie tego dzieła ukazało się w 1585 r. w wittenberskiej oficynie Johanna Kraffta (1549-1578, dziedzice do 1587 r.).

⁹⁹ Polska toczyła wówczas drugą – za panowania Zygmunta Starego – wojnę moskiewską (od 1512 r.).

¹⁰⁰ *Oratio... ad caesarem Maximilianum nomine regis Poloniae Sigismundi habita... a. 1518*, wydana w augsburskiej oficynie Johanna Millera (1514-1528).

¹⁰¹ Świadczy o tym m.in. dedykacja Jana Dantyszka dla J. Spiegla, załączona do krakowskiego wydania *Ad Magnificum Dominum Sigismundum de Erberstain... soteria* z 1518 r.

¹⁰² Zob. w *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina z 1584 r. Wydane nakładem S. Feyerabenda w oficynie Johanna Wechela (1581-1593) z Frankfurtu nad Menem: BUW sygn. 28. 20. 1548.

¹⁰³ Dlatego już w 1513 r. ukazało się pierwsze, niemieckie wydanie *Historia de rebus gestis Attilae Hungarorum regis*, opublikowane przez Johanna Setzera z Hagenau (1523-1532, dziedzice do 1534 r.).

¹⁰⁴ J. K o t a r s k a: *Poeta i historyk – Filip Kallimach*. W: *Pisarze staropolscy. Sylwetki*. Pod red. St. Grzeszczuka. T. 1, Warszawa 1991, s. 197.

¹⁰⁵ Po raz pierwszy wydał ją w 1519 r. Sigismundus Scheufler w augsburskiej oficynie S. Grimma i M. Wirsunga.

¹⁰⁶ W. C z a p l i Ń s k i, A. G a l o s, W. K o r t a: *Historia Niemiec*. Wyd. drugie poprawione, Wrocław 1990, s. 283-284.

¹⁰⁷ Na tym tle opublikowano m.in. traktat z zakresu sztuki wojennej *De bello cum iuratis-simis Christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima* J. Tarnowskiego (1488-1561). Ukazał się w 1595 r. w oficynie Georga Fleischmanna z Würzburga (1591-1609) w redakcji Georga Johanna Scheidta. Według *Bibliografii literatury polskiej* (T.3, s. 331-332) autorstwo J. Tarnowskiego jest niepewne. Zdaniem Z. Spieralskiego jest to utwór Joannesa Strasiusa, spisany na podstawie rozmów z J. Tarnowskim w 1552 r.

¹⁰⁸ Publikowany przez Jakuba Rhodego w 1576 i 1577 r., a przedrukowany w 1577 r. w Mühlhausen przez Georga Hantscha (1566-1583) pt. *Wahrhaftige Neue Zeitung aus Danzing wie die Rebellischen in Polen ihre Gesandten zu dem Türcken gesandt haben*.

¹⁰⁹ M.in. w oficynach Petera Seitza mł. z Wittenbergi (1558-1593); Answera Krögera z Lubeki (1562-1595).

¹¹⁰ Utwór ten wraz z satyrą J. Bielskiego *Satyra in quendam maledicum Dantiscanum* opublikował we Frankfurcie nad Menem A. Wechel w 1578 r.

¹¹¹ Np. *Ad Stephanum Regem Poloniae oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur* K. Warszewickiego. Pierwsze wydania ukazały się w wersji łacińskiej i niemieckiej w magdeburskiej oficynie Wilhelma Rossa (1575-1616).

¹¹² Por. K. Z a w a d z k i: *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVIII wieku. Bibliografia*. T. 1: 1514-1661, Wrocław 1977. T.3: 1501-1725, Wrocław 1990.

¹¹³ Cz. P i r o ż y Ń s k a, J. P i r o ż y Ń s k i: *Berichterstattung aus und über Polen in den Wiener Fuggerzeitungen (Oesterreichische Nationalbibliothek, cod. 8949 bis 8975)*. W: *Quellenstudium zur polnischen Geschichte aus österreichischen Sammlungen*. Hrg. W. Leitsch, J. Pi-rożyński, Wien 1990, s. 99.

¹¹⁴ Por. K. Zawadzki, Op. cit.

¹¹⁵ W ten sposób ukazała się w 1582 r. anonimowa relacja *De Plescoviae obsidione et pacificatione secuta*. Jej autorem był P. Oderborn. Przesłał ją listownie – tak jak inne swoje prace – D. Chytraeusowi. Ten zaś postarał się, aby została wydana (zob. A. F i l i p c z a k - K o c u r: *Kontrola informacji prasowych za Batorego*. W: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne* pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej. T. 1, Warszawa, 1992, s. 72).

¹¹⁶ Zob. A. F i l i p c z a k - K o c u r: *Kontrola informacji prasowych...*, s. 61. W większości przypadków niemieckie gazety pokrywały się z treścią polskich pierwodruków. Jednak ukazywały się i takie druki jak *Absagbrief der Königlichen Majestät von Polen dem moscovitischen tyrannischen Feind durch Łopaciński überschickt*, w 1580 r. w Magdeburgu i w kilku odbiciach w Norymberdze. Tekst tego antymoskiewskiego utworu, oparty był w części na *Edictum Svirensse ad milites ex quo causae suscepti in Magnum Moscoviae ducem belli cognoscentur, datum 12. Jul. a. 1579* Stefana Batorego, ale i zawierał zmyślenia.

¹¹⁷ Ukazała się w 1560 r. nakładem Christophora Schicka w oficynie S. Mayera z Dillingen.

118 E XX, 278.

119 W 1593 r. w bazylejskiej oficynie Leonharda Osteina (1571-1593) nakładem Roberto Cambieri.

120 Została przedrukowana w całości. Zob. E XVII, 483.

121 Znalazł się tutaj m.in. fragment *Elucidarius errorum rithus Ruthenici... scriptus* Jana Sacranusa z Oświęcimia (ok. 1443-1527), w kształcie nadanym mu przez J. Łasickiego (zob. BUW sygn. 28. 1. 4. 12). Redaktor *Rzeczy polskich* musiał więc wykorzystać zbiór J. Łasickiego, a nie wcześniejsze wydania dzieła J. Sacranusa – np. z 1506 r. w kolońskiej oficynie Martina von Werden (1504-1516).

122 W bazylejskiej oficynie Sebastiana Henricpetri (działała w latach 1569-1627).

123 Np. *Ad Stephanum Regem Poloniae oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur* K. Warszewickiego.

124 Opublikowana nakładem A. Mylius w oficynie dziedziców A. Birckmanna w 1589 r. Dzieje tego wydawnictwa szczegółowo przedstawił H. Barycz w opracowaniu *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* (na s. 103-111).

125 Znalazł się tutaj fragment kroniki B. Wapowskiego (za lata 1506-1536) pt. *Fragmentum Sigismundi sen. regis Poloniae res gestas continuans*.

126 Np. prace z historii wojen polsko-moskiewskich, w tym mapę teatru wojny z Iwanem IV Groźnym sporządzoną przez sekretarza i kartografa królewskiego Macieja Strubicza w 1581 r. (*Magnus Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*).

127 Ilustracje T. Tretera nie ozdobiły jednak *Polonii*. Mimo to A. Mylius wszedł w ich posiadanie i nieojalnie wykorzystał w swoim wydawnictwie – nie podając nazwiska autora – *Principum et regum Polonorum imagines*, opublikowanym w 1593 i 1594 r. w oficynie Gottfrieda von Kempen (działał ok. 1576-1598). Zob. T. Chrzano w s k i, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984, s. 172.

128 Cytuję za H. Barycz: *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...*, s. 113.

129 Cytuję za H. Barycz: *Tamże*, s. 114.

130 W Bazylei w 1559 r.

131 Ocenzuowanego, krakowskiego z 1551 r. i bazylejskiego z 1554 r. – pełnego, z dołączonymi *De utraque specie Coenae Domini, continent tres dialogos*.

132 M.in. *Ad Sigismundum... Augustum... Lascius sive de poena homicidii. Oratio prima; Ad Senatum, Equites Populumque Polonum... Oratio secunda de poena homicidii* oraz *Ad Archiepiscopos, Episcopos et Presbyteros Ecclesiarum Sarmaticarum... Oratio tertia de poena homicidii*, żeby wymienić tylko mowy poświęcone karze za mężobójstwo.

133 Wydany w Bazylei w 1557 r.

134 Opartą na wykładach Francesco Robortello.

135 Po raz pierwszy ukazał się w bazylejskiej oficynie Joannesa Herwagena (1528-1557) w 1532 r.

136 Przedmowa do *Tractatus* Macieja z Miechowa w wydaniu S. Grynaeusa sprawia wrażenie przededagowanej. Różni się od przedmów i dedykacji zamieszczonych w wydaniu augsburskim z 1518 r. (BN sygn. Qu. 969) i krakowskich: z 1517 (BUW sygn. 28. 2. 3. 43) i 1521 r. (BUW sygn. 28. 2. 3. 32) – porównane z edycją S. Grynaeusa z 1532 r. (BUW sygn. Sd. 612. 11, s. 482-531).

137 Następne wydanie z 1560 r. także opublikował G. Calenius z Kolonii.

138 Porównano z weneckim wydaniem z 1560 r. (zob. BN sygn. XVI. 0. 1193).

139 Oczywiście kwestie wyznaniowe rzadziej odgrywały tutaj rolę, niż wartość poznawcza lub artystyczna utworów. Tak było w przypadku publikacji M. Juniusa *Orationes historicae*. Została wydana w Strasburgu przez Lazara Zetznera z Montbeliard w 1598 r. Zawierała także mowy pogrzebowe, w tym m.in. M. Kromera i K. Warszewickiego.

¹⁴⁰ Dzieło wydał L. Zetzner w 1595 r.

¹⁴¹ W kolońskim przedruku z weneckiej edycji (z 1568 r.). *Epistolae clarorum virorum* znalazły się m.in. listy St. Hozjusza i St. Orzechowskiego. Zbiór został wydany w 1569 r. w oficynie dziedziców Johanna Gymnicha II (1550-1556).

¹⁴² *Jacobi Prilusci de provinciis Polonicis et quibusdam regum diplomatis tractatus: ex statutorum libris, ab illo publicatis, exscriptus.*

¹⁴³ M.in. *Chorographia totius Poloniae, Lithuaniae, Livoniae et Prusiae* A. Gwagnina, przedrukowana z *Sarmatiae Europae descriptio, Polonia sive de situ...*, a także wiersze K. Celtisa np. *Carmen... ad Vistulam fluvium.*

¹⁴⁴ A także np. *Vitae Regum Polonorum elegiaco carmine descriptae* Klemensa Janickiego.

¹⁴⁵ M.in. *De vetustatibus Polonorum liber I, De Jagellonum familia liber II oraz De Sigismundi regis temporibus liber III* J. L. Decjusza. Prace te były zapewne oparte na notatkach Macieja z Miechowa (zob. K. Buczek, *Maciej Miechowita i pisma historyczne* J. L. Decjusza, „Małopolskie studia historyczne” R. 1 1568 z. 2 s. 4-21).

¹⁴⁶ Zawartych w *Supplementum de rebus gestis inter regem Poloniae Stephanum et Magnum Moschoviae ducem*, opublikowanym przez A. Gwagnina w ramach *Sarmatiae Europae descriptio.*

¹⁴⁷ Por. J. Ta z b i r: *Polskie przedmurze...*, s. 22-39.

¹⁴⁸ H. B a r y c z: *Życie i twórczość Macieja z Miechowa.* W: „*Maciej z Miechowa...*”, s. 47.

¹⁴⁹ J. Froben zdecydował się dołączyć list Zygmunta I Starego do wspomnianego zbioru zapewne w porozumieniu z Erazmem z Rotterdamu. Sławny humanista współpracował z bazylejskim drukarzem przy wydaniu tej publikacji. Świadczy o tym fakt, że zawierała ona także listy Erazma (m.in. do Leona X) oraz jego epigram. Wypełniał on białą kartę na końcu książki. Z punktu widzenia J. Frobena był to ważny element publikacji, gdyż zostawianie czystych kart na końcu druku kompromitowało drukarzy w opinii środowiska (zob. M. C y t o w s k a: *Erazm i jego drukarze. Analiza korespondencji.* W: *Z badań nad dawną książką. Studia ofiarowane profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin.* (T.) 1, Warszawa 1991, s. 53).

¹⁵⁰ Pierwsza, czterotomowa edycja zbioru ukazała się w 1595 r., następna w latach 1595-1596 w lipskiej oficynie Abrahama Lamberga (1587-1629). Kolejne edycje ukazywały się we Frankfurcie nad Menem: w 1597 r. (tylko trzy tomy), w języku niemieckim również w 1597 r., w 1599 r. i ponownie w latach 1598-1599. Ostatnie z wymienionych wydań zostało opublikowane nakładem Paula Brachfelda w drukarni Ioannesa Collitiusa (1595-1599).

¹⁵¹ Pierwsze V ksiąg zbioru wydano we Frankfurcie nad Menem w 1598 r. Ich kontynuacją były wydania: z 1599 roku zawierające księgi VI-VIII, następne z tegoż roku z księgami IX-XI i ostatnie z 1600 roku, w której się znalazły księgi od XII do XIV. Wydania *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum libri XIV* z 1599 r. i z lat 1598-1599 zawierały też listy z *Epistolarum Turcicarum variorum...*

¹⁵² Wydawcą dzieła był (w 1597 r.) księgarz z Lubeki Albert Laurent. Ukazało się ono w oficynie Christopha Reusnera z Rostoku (1597-1612). Pisma K. Warszawickiego – obok *De concilio et consiliariis principis liber* także *De legato legationeque liber* – niemiecki wydawca przedrukował z *Turcicae quatuordecim*, wydanych w 1595 r. w Krakowie.

¹⁵³ *Historia de rege Vladislao...* publikowano przy *De origine et rebus gestis Turcorum libri decem* Laonicusa Chalcondylasa (druga poł. XV w.). Pierwsza edycja tego dzieła ukazała się w łacińskim tłumaczeniu Konrada Klausera wraz z *Theodorusi Gazae et aliorum quoque doctorum virorum de rebus Turcorum diversa opuscula.* Wydawca zamieścił tutaj dzieło pt. *Ph. Callimachi experientis De clade Varnensi liber II.* Zbiór ten ukazał się w Bazylei w 1556 r. Dla J. Oporinusa wydrukowali go Ludwig Lucius (działał w Bazylei w latach 1552-1557) i Michael Martin Stella (przebywał w Bazylei w 1556 r.). To samo dzieło F. Kallimacha ukazywało się także przy *Chronica Turcica* Philippa Lonicera, wydanych po raz pierwszy we Frankfurcie nad Menem w 1578 r. przez

S. Feyerabenda w drukarni Johanna Feyerabenda (1573-1599) i Georga Raba (1561-1580). *Historia de rege Vladislao...* znalazła się także w *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, opublikowanych we Frankfurcie nad Menem w 1600 r. przez spółkę dziedziców A. Wechela, C. Mamiusa i J. Aubriusa. Tym razem praca F. Kallimacha została przedrukowana z krakowskiej edycji, wydanej w opracowaniu J. M. Brutusa w 1582 r. Charakterystyczne jest to, że opierając się na krakowskiej edycji, redaktor zbioru Jacques de Bongarus zawarł w nim także dedykację J. M. Brutusa dla Andrzeja Zborowskiego i biografię F. Kallimacha pióra włoskiego historyka. Z innych prac F. Kallimacha publikowano *Ad Innocentium Octavum... oratio*, wydane po raz pierwszy razem z *Historia de his, quae a Venetis tentata sunt...* przez Nicolausa Gerbeliusa w 1533 r. w Hagenau w oficynie dziedziców J. Setzera. Kilku edycji w zbiorach doczekała się także *Historia de rebus gestis Attilae Hungarorum regis*. Po raz pierwszy opublikowana w 1531 r. (przy *De Seditiōibus Siciliae historia* Conradusa Veceriusa w opracowaniu Heinricha Eppendorfa).

¹⁵⁴ Opublikowany w Wiedniu przez H. Wietora.

¹⁵⁵ Dzieło P. Rojżjusza miało własną kartę tytułową i zostało wydrukowane w oficynie Martina Lechlera (1564-ok.1592), od 1571 r. pracującej prawie wyłącznie na zlecenie S. Feyerabenda - za całość publikacji odpowiadał inny drukarz frankfurcki Nicolaus Bassaeus (1562-1599), w latach 1572-1576 stały współpracownik sławnego wydawcy frankfurckiego. Por. T. F i j a ł k o w s k i: *Piotr Rojżjusz – polski romanista XVI wieku. Zarys problematyki*. W: „Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku”, Wrocław 1976, s. 7-76.

¹⁵⁶ Np. W. Korwin autor utworu *Carmen elegiacum... de Apolline et novem Musis* wydanego m.in. w 1509 r. w norymberskiej oficynie Hieronymusa Hölzla (1500-1525).

¹⁵⁷ Od 1542 r. nauczyciel gimnazjum królewieckiego, od 1553 r. rektor gimnazjum chełmińskiego, a od 1558 r. gdańskiego, m.in. autor uroczystej mowy *Forma veteris gymnasii Culmensis recens instaurati*, wydanej w 1554 r. przez Kryspina Scharffenberga z Wrocławia (1553-1576).

¹⁵⁸ Autor *Carmen in honorem... Hieronymi Schalleri*, opublikowanej w wittenberskiej oficynie Clemensa Schleicha i Andreasa Schöne (spółka funkcjonowała w latach 1569-1580).

¹⁵⁹ W 1593 r. w lipskiej oficynie A. Lamberga ukazały się jego *Miscellanea poetica*.

¹⁶⁰ 1579 r. u Jana Scharffenberga z Wrocławia (1577-1586). D. Hermann był wtedy na dworze Stefana Batorego (zob. T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii...*, s. 99).

¹⁶¹ Autor panegiryku *Oratio de Stanislao a Lasky* wydanego w czasie studiów wittenberskich w 1551 r. w oficynie J. Kraffa.

¹⁶² *Historia Susannae ex Danielis capite XIV heroico carmine reddita i Ilii oppugnatio per Herculem facta heroico carmine descripta*. J. Wojnowski studiował od 1565 r. na uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą. W 1567 r. opublikował tam wspomniane utwory.

¹⁶³ Wydana we Frankfurcie nad Odrą w 1568 r. pt. *Oratio... de morte... Jacobi Ostrorogi*.

¹⁶⁴ M.in. autor *In obitum... D. J. Balassi, liberis baronis de Giamrat*, utworu wydanego w 1577 r. w norymberskiej oficynie Nikolausa Knorra (1562-1597) i panegiryku na cześć księcia legnicko-brzeskiego Jerzego II Pobożnego *Encomiasticon id est laudes Illustrissimi Principis... Georgii Pii* wydanego w Zgorzelcu w 1578 r. przez Ambrosiusa Fritscha (1565-1593).

¹⁶⁵ Autor utworu wydanego we Frankfurcie nad Odrą w 1587 r. pt. *Carmen heroicum memoriae... Helenae Przyjemsciae*.

¹⁶⁶ Z 1600 r. pochodzi m.in. *Xeniorum epigrammaticorum decas... Senatui... Wratislaviensi... consecrata* wydane we Frankfurcie nad Odrą w oficynie Nicolausa Voltza (1591-1615).

¹⁶⁷ Można wspomnieć jeszcze o: Wacławie Ostrorogu, którego *Carmen de gloriosa Resurrectione Filii Dei* wydał w 1560 r. Lorenz Schwenck (1551-1574); Jakubie Kuchlerze autorze *Epicedion in funere Janussi a Koszcielec*, także wydanego przez L. Schwencka w 1565 r. (zob. W. D w o r z a c z e k: *Kościelecki Janusz*. W: *Wielkopolski słownik biograficzny...*, s. 360);

Wenceslausie Gurckfelderze autorze *Propempticon ad...iuvenem Stephanum Aichlerum Cracoviensem ex inclitya Wittenbergensi Academia in patriam discedentem*, wydane go przez C. Schleicha i A. Schöne w 1571 r.; Antonim Zborowskim autorze utworu *De Samuele Zborowski* z 1585 r., będącego wyrazem holdu dla Samuela straconego w 1584 r. oraz o Bartłomieju Keckermannie, studiującym od 1590 r. w Wittenberdze, gdzie publikował swoje poezje m.in. w oficynie Matthaeusa Welacka (1576-1593).

¹⁶⁸ Publikował tutaj m.in. Paul Klug z Elbląga, autor *Ode sapphica*, wydanej w oficynie N. Voltza w 1593 r.

¹⁶⁹ Np. z 1594 r. pochodziła publikacja Jeremiasza Dąbrowskiego i Ferdinandusa Praetoriusa *Propemptica in discessu Venceslai Leszczyński*, wydana w oficynie Abrahama Smesmana (1587-1594).

¹⁷⁰ Publikował tutaj m.in. Wacław Leszczyński, w 1594 studiujący na Uniwersytecie Strasburskim, autor *Epithalamium ad Sendivoium comitem ab Ostrorog... et Sophiam Firleiam* z 1594 r., wydane go w oficynie Antona Bertrama (1584-1622).

¹⁷¹ W 1579 r. ukazało się tutaj *Oratio funebris in laudem... principis... Alberti... Bavariae ducis* wielkopolanina Piotra Czarnkowskiego (oficina Adama Berga działającego w latach 1564-1610).

¹⁷² Wydane m.in. w Norymberdze w oficynie J. Petreiusa w 1532 i 1533 r., w Kolonii przez J. Gymnichę I (1520-1544) w 1534 r. i w 1548 r. w Bazylei drukiem Nicolausa Brylingera (1537-1565, dziedzice do 1584 r.).

¹⁷³ Np. epitafium dla Johanna Thomasa autorstwa Stanisława Chróściejewskiego przebywającego ówczesnie w Lipsku, opublikowane w 1538 r. w zbiorze *Hodoeponicon D. Victorii Plebei Itineris Embecensis authore Cypriano Vommelio Phrysi...* *Epitaphia aliquot gravium virorum* w lipskiej oficynie Nicolausa Wolraba (1536-1547), czy epigramat Krzysztofa Przyjemskiego wydany w zbiorze z 1591 r. *Oratio habita in funere Hugonis Donelli: item aliorum varia carmina Eiusdem gloriae consecrata*. Publikacja ta ukazała się w oficynie Christophora Lochnera i Johanna Hofmanna (działali w latach 1588-1612) w Altdorfie. Poświęcona była wybitnemu prawnikowi Hugues Doneau (1527-1591).

¹⁷⁴ Poezje D. Naborowskiego znalazły się także przy *Disputatio ethica de beatitudine* Rafała Leszczyńskiego II (1579-1636). Dysputacja powstała pod kierunkiem Johanna Ludovica Hevenreutera. Opublikowała ją w 1596 r. strasburska oficyna A. Bertrama.

¹⁷⁵ Zbiór ukazał się w oficynie Jacoba Luciusa (1579-1597) z Helmstedt w 1592 r. Uprzednio epitafium ukazało się w zbiorze *De antiquitate urbis Patavii et claris civibus Patavinis libri tres*. Wydała go w 1560 r. bazylejska oficyna N. Episcopiusa (1529-1564).

III. CZĘSTOTLIWOŚĆ WYDAŃ POLONIKÓW NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM: EDYCJE JEDNORAZOWE, WZNOWIENIA I MUTACJE JĘZYKOWE

Analizując wznowienia poloników można wśród nich wyodrębnić te grupy druków, które ze względu na liczbę edycji cieszyły się największą popularnością wśród czytelników z obszaru niemieckojęzycznego, względnie wśród czytelników polskich. Interesują nas tutaj pierwsze wydania takich poloników, ich autorzy, tematyka, liczba wznowień i mutacji językowych, w których się ukazały. Zakreślone w ten sposób badania pozwolą także na wyodrębnienie tej grupy poloników, które ukazywały się w Niemczech tylko w pojedynczych edycjach. Istotna jest liczebność tych druków i próba wyjaśnienia dlaczego nie były one wznowiane.

1. POLONIKA WYDAWANE NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM W POJEDYNCZYCH EDYCJACH

Wśród 1280 tytułów poloników samoistnych i niesamoistnych wydawniczo — liczonych bez wznowień — grupa poloników tego typu zdecydowanie przeważała. Obejmowała ona 1002 tytuły, czyli ok. 78 % całości. Z pierwszej połowy XVI w. pochodziło 166 tytułów, a z drugiej 836.

Wśród poloników omawianej grupy najwięcej było utworów, które można zaliczyć do literatury pięknej — 282 tytuły (41 pochodziło z pierwszej, a 241 z drugiej połowy XVI w.). Kolejną grupę stanowiło piśmiennictwo naukowe —

Lata	1501- 1510	1511- 1520	1521- 1530	1531- 1540	1541- 1550	1551- 1560	1561- 1570	1571- 1580	1581- 1591	1591- 1600
Liczba druków	26	35	12	47	46	124	135	91	194	292

280 publikacji (77 pochodziło z pierwszej, a 203 z drugiej połowy wieku). Piśmiennictwo religijne obejmowało 244 tytuły (37 pochodziło z pierwszej, a 207 z drugiej połowy wieku), a historyczne i polityczno-prawne 196 tytułów (11 pochodziło z pierwszej, a 185 z drugiej połowy wieku).

Tabela 4

Polonika wydawane na obszarze niemieckojęzycznym w pojedynczych edycjach, w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne	Literatura piękna
1501-1510	15	5	—	6
1511-1520	13	4	1	17
1521-1530	8	2	1	1
1531-1540	18	10	5	14
1541-1550	23	16	4	3
1551-1560	21	35	20	48
1561-1570	24	50	14	47
1571-1580	19	32	13	27
1581-1590	35	45	61	53
1591-1600	104	45	77	66

W pierwszym dwudziestolecu XVI w. zdecydowanie dominowało piśmiennictwo o charakterze naukowym. W dużej części były to traktaty astronomiczne, kalendarze i prognostyki, m.in. Jana z Głogowa¹, M. Falkenera z Wrocławia². Obok podobnych publikacji, znalazły się tutaj także podręczniki akademickie przeznaczone na polski rynek czytelniczy.

Jak można sądzić należał do nich m.in. traktat *Exercitium secundae partis Alexandri* Alexandra de Villa Dei wydany w opracowaniu Jana z Głogowa³. Kilka niemieckich wydań poloników z tego okresu było wynikiem osobistych kontaktów polskich wydawców i uczonych z niemieckimi drukarzami i intelektualistami. W 1504 r. w Krakowie ukazało się dzieło *Exercitium super omnes tractatus parvorum logicalium Petri Hispani* Jana z Głogowa⁴. Po latach dzieło to otrzymał przyjaciel Głogowczyka, strasburski uczony Ottomar (Luscinius) Nachtigal. Zostało ono wydane wraz z wierszem O. Nachtigala, który pisał o krakowskim uczonym *amicus dulcissimus*, w oficynie J. Knobloucha w 1517 r.⁵. Komentarze do dzieł Petrusa Hispanusa nie były już więcej wznawiane ani w oficynie J. Knobloucha ani w innych drukarniach niemieckich. Najwięcej

interesujących nas druków J. Knoblouch wydał między 1515 a 1518 r. Ukazały się tam wtedy dzieła W. Korwina, M. Falkenera z Wrocławia i Jana z Głogowa. W dwóch przypadkach były to edycje publikowane na zlecenie związanego ze środowiskiem krakowskim wydawcy U. Keima z Budy (zm. w 1520 r.). Po 1520 r. oficyna J. Knobloucha nie wracała już do poloników.

W latach dwudziestych XVI w. nadal przeważały publikacje o charakterze naukowym. Zwykle były to dzieła K. Hegendorfina wydawane w oficynie J. Setzera z Hagenau. Na szczególną uwagę — z powodu podjęcia przez autora pracy w Akademii Lubrańskiego — zasługują traktaty dydaktyczne K. Hegendorfina⁶.

Po dłuższej przerwie wśród poloników odnajdujemy ponownie podręczniki przeznaczone dla polskiej młodzieży akademickiej⁷. Przewaga piśmiennictwa naukowego utrzymała się także w następnym dziesięcioleciu, obejmującym lata 1531-1540. Na obszarze niemieckojęzycznym ukazywały się wtedy, obok prac K. Hegendorfina i dzieł Jodoka Willicha z Reszla, także publikacje autorów pruskich. Z lat trzydziestych XVI w. pochodził m.in. traktat Erharda Ellenboga *Buchhalten auff preussische Müntze und Gewichte*⁸. Następne jego wydanie opublikował już w Gdańsku w 1538 r. Franciszek Rhode.

Także w ostatnim dziesięcioleciu pierwszej połowy XVI w. ukazała się duża liczba pojedynczych wydań publikacji naukowych. Wśród nich odnotowujemy kilkanaście wydań dzieł J. Willicha z Reszla, a także m.in. publikacje J. Meniusa z Gdańska⁹. Z prac dotąd nie wymienianych należy wspomnieć o traktacie wybitnego uczonego okresu średniowiecza Mateusza z Krakowa *Aristotelis epitome*¹⁰.

Drugą co do liczebności grupę poloników stanowiły w pierwszej połowie XVI w. utwory reprezentujące literaturę piękną. Wśród publikacji z pierwszego dwudziestolecia XVI w. godnymi uwagi są utwory Pawła z Krosna. Z podróżami poety łączyło się kilka wiedeńskich publikacji. Między innymi w 1509 r. opublikował on *Panegyrici ad divum Ladislaum Pannoniae regem*¹¹.

Wiedeńskie publikacje Pawła z Krosna nie były już później wznawiane, ani nie miały swoich polskich edycji. Było to typowe dla utworów z omawianej grupy poloników. Ich publikacje na obszarze niemieckojęzycznym stanowiły efekt zbiegu różnych okoliczności — przede wszystkim podróży lub studiów zagranicznych.

Część utworów z omawianej grupy stanowi świadectwo integracji europejskich środowisk naukowych. Tworzyły one społeczności uczonych połączone wspólnymi zainteresowaniami i pewnym określonym systemem wymiany informacji. Obejmował on przede wszystkim korespondencję, w której uczeni przedstawiali tematykę prowadzonych przez siebie prac, informowali o planach wydawniczych względnie o publikacjach, które już się ukazały. Istniało przy tym zjawisko recenzowania prac przygotowywanych do publikacji. Dowodem na rzeczywiste funkcjonowanie owego systemu wymiany informacji są m.in. utwory

tworzące ramę wydawniczą dzieła¹². Miały one charakter okolicznościowy tj. związany z określoną publikacją. Jeśli były wznawiane, to tylko w przypadku ponownej edycji danego dzieła.

W przypadku piśmiennictwa religijnego pierwszej połowy XVI w. mamy do czynienia głównie z drukami zaspokajającymi bieżące potrzeby polskich duchownych. Znalazły się wśród nich przede wszystkim druki liturgiczne¹³ jak i druki dewocyjne, traktaty, polemiki teologiczne¹⁴. Z polską rzeczywistością silnie związane były także druki o charakterze okolicznościowym, takie na przykład jak polemika K. Hegendorfina z Grzegorzem z Szamotuł¹⁵. Podobne wydawnictwa wznawiano tylko w przypadku powtórnych zamówień tych samych klientów. Swoją treścią i przeznaczeniem służyły czytelnikowi polskiemu. Do niewielu poloników z omawianej grupy, charakteryzujących się większą uniwersalnością treści, należał traktat *Confessionale seu libellus optimus* Mateusza z Krakowa¹⁶.

Publikacja części poloników, które ukazywały się w pojedynczych edycjach niemieckich, miała dosyć przypadkowy charakter. Mam tu na myśli listy Polaków wydawane w zbiorach korespondencji takich jak *Epistolarum miscellanearum ad Fridericum Blancicampianum episcopum Viennensem libri X*¹⁷. Znalazły się tam m.in. listy autora *Bellum theologicum adversum Turcas* Andrzeja Lubelczyka¹⁸. W omawianej grupie druków występowały także pojedyncze edycje prac pisarzy, których inne dzieła były bardzo często publikowane na obszarze niemieckojęzycznym. Wśród nich znalazły się utwory J. Łaskiego ml. i M. Kromera.

Polonika publikowane na obszarze niemieckojęzycznym w drugiej połowie XVI w. są świadectwem rozwoju zwyczaju zagranicznych peregrynacji studenckich. W związku z nimi pojawia się wiele druków — zawierających zwykle łacińskie utwory wierszowane — o charakterze okolicznościowym. Ukazywały się one w pojedynczych wydaniach. Drukowi towarzyszyły utwory należące do ramy wydawniczej publikacji. Właśnie twórczość tego typu dominowała pod względem liczebności w omawianej grupie poloników, wydawanych w drugiej połowie XVI w. Z peregrynacjami studenckimi łączyły się publikacje dysertacji uniwersyteckich. Stanowiły one największą grupę wśród poloników wydanych w latach 1581-1600. Naturalnie wśród druków reprezentujących piśmiennictwo naukowe, znajdziemy także oryginalne opracowania z różnych dziedzin wiedzy. W pojedynczych edycjach ukazała się część prac J. Brettschneidera, A. Cureusa, B. Herbesta, St. Iłowskiego, Michaela Retella z Gdańska czy Bartłomieja Wagnera. W części były to podręczniki przeznaczone na polski rynek czytelniczy¹⁹. Znajdziemy tutaj także kalendarze i prognostyki²⁰. Część prac została wydana w zbiorach pism czy korespondencji.

Drugą co do liczebności grupę poloników tworzyły w drugiej połowie XVI w. dzieła reprezentujące piśmiennictwo religijne. Wśród druków tego typu dominowały prace protestantów. Należały do nich m.in. dzieła Marcina Krowickiego, Kaspra Lagenfeldera z Królewca, J. Meniusa z Gdańska, J. Mörlina z Królewca i innych. Część z tych utworów została opublikowana w oficynach obszaru niemieckojęzycznego wskutek czasowego pobytu autora za granicą²¹ bądź wskutek represji cenzury²². Równie istotne były w tej grupie autorów ich silne związki z nakładcami i drukarzami niemieckimi²³.

Pojedyncze edycje utworów wiązały się także z publikacjami zbiorów pism poszczególnych autorów²⁴.

Przewaga liczbowa piśmiennictwa religijnego zaznaczyła się w latach 1561-1570. Tak jak w całym półwieczu dominowały tutaj druki reformacyjne²⁵. Znajdziemy także dzieła autorów katolickich przeznaczone na polski rynek czytelniczy²⁶.

Najmniejszą co do liczebności grupę poloników stanowiło w drugiej połowie XVI w. piśmiennictwo o tematyce historycznej i polityczno-prawnej. Wyraźnie jednak druki tego typu zaznaczyły swoją liczebną przewagę w latach osiemdziesiątych. W pojedynczych edycjach wydano w tym okresie szereg publikacji historycznych, traktatów i rozpraw polityczno-prawnych, druków informacyjno-propagandowych oraz wydawnictw *sensu stricto* prawnych.

To co różniło drugą połowę XVI w. od pierwszej to większa liczba osób piszących i wydających — zwykle w czasie studiów — swe utwory za granicą. Wydaje się, że studia zagraniczne stawiały swego rodzaju atmosferę, w której nie wypadało pozostawać biernym. Można zaryzykować nawet tezę, że publikacja swojego utworu była elementem uzupełniającym studia akademickie. Dotyczyło to nie tylko dysertacji uniwersyteckich, ale i całego zespołu druków okolicznościowych. Co więcej, często aktywność twórcza autorów publikacji tego typu zamierała po ich powrocie do kraju, a przynajmniej nie wydawali oni swoich utworów.

Ogólnie mówiąc przyczyny braku wznowień dzieł z omawianej grupy poloników były podobne w obu połowach XVI w., tj:

- część miała tylko pojedyncze edycje ze względu na swój okolicznościowy charakter (tak było w przypadku literatury pięknej, a także piśmiennictwa informacyjno-propagandowego i polemik wyznaniowych);

- część wypełniała określoną, ograniczoną czasowo funkcję (np. kalendarze);

- część (największa) została opublikowana w trakcie czasowego lub stałego pobytu za granicą ich autorów;

- część zaś była efektem sposobu organizacji życia naukowego i intelektualnego przyjętego w szesnastowiecznej społeczności uczonych;

— wreszcie w grupie tej były druki, które nie uzyskiwały aż tak dużej popularności, żeby autor czy oficyna wydawnicza zdecydowały się na podjęcie ich nowej edycji.

2. OGÓLNE DANE LICZBOWE DOTYCZĄCE POLONIKÓW, WZNAWIANYCH (LUB MAJĄCYCH MUTACJE JĘZYKOWE) NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM

Interesująca jest tutaj liczba tytułów, które miały swoje wznowienia na obszarze niemieckojęzycznym. Na 1280 tytułów — liczonych bez wznowień — tylko 226 czyli ok. 18% (68 pochodziło z pierwszej, a 158 z drugiej połowy XVI w.) miało swoje kolejne edycje. W zestawieniu tym nie uwzględniono utworów zaliczonych do literatury pięknej. Zwykle należały one do tzw. ramy wydawniczej książki, a więc często były wznawiane automatycznie wraz z dziełem głównym²⁷. Dane liczbowe dla poszczególnych dziesięcioleci XVI w. kształtowały się następująco:

Lata	1501- 1510	1511- 1520	1521- 1530	1531- 1540	1541- 1550	1551- 1560	1561- 1570	1571- 1580	1581- 1591	1591- 1600
Liczba druków	16	11	7	12	22	36	27	34	55	6

Od lat trzydziestych do sześćdziesiątych XVI w. stale rosła liczba poloników niemieckich, które miały co najmniej dwie edycje. Po chwilowym spadku w latach 1561-1570, w następnym dziesięcioleciu ich liczba zbliżyła się do stanu z lat 1551-1560, a wzrosła w latach 1581-1590. Natomiast część z poloników opublikowanych w latach 1591-1600 miała swoje wznowienia po 1600 r., co wykracza poza zasięg mojej analizy. Przedstawione dane nie świadczą jednoznacznie o wzrastającym zainteresowaniu w Niemczech całością piśmiennictwa polskiego. W poszczególnych okresach dotyczyło ono różnych typów poloników.

W ciągu XVI w. najwięcej wznowień miały dzieła o tematyce historycznej i polityczno-prawnej — 87 (15 pochodziło z pierwszej, a 72 z drugiej połowy XVI w.). Następną grupę stanowiło piśmiennictwo religijne: 72 tytuły (15 z pierwszej, a 57 z drugiej połowy wieku). Powyższe zestawienie zamyka piśmiennictwo naukowe — 67 tytułów (38 z pierwszej, a 29 z drugiej połowy XVI w.).

W przypadku piśmiennictwa naukowego zwraca uwagę stosunkowo mała różnica między liczbą tytułów opublikowanych w pierwszej i drugiej połowie XVI w. Wynikało to z niewielkiego wpływu zmiennych okoliczności na pub-

likacje piśmiennictwa tego typu. Chociaż także i ono nie było od tego wolne. Świadczy o tym szereg tytułów poświęconych problematyce epidemiologicznej. Najczęściej ukazywały się w latach sześćdziesiątych XVI w., kiedy zagrożenie zarazą objęło znaczne obszary Europy środkowowschodniej.

Tabela 5

Tytuły, które miały wznowienia na obszarze niemieckojęzycznym, w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne
1501-1510	11	5	—
1511-1520	4	2	5
1521-1530	2	3	2
1531-1540	10	1	1
1541-1550	11	4	7
1551-1560	9	20	7
1561-1570	5	11	11
1571-1580	3	12	19
1581-1590	12	12	31
1591-1600	—	2	4

Ogólnie mówiąc w latach 1501-1510 i 1531-1550 wśród poloników, które miały więcej niż jedną edycję, dominowało piśmiennictwo naukowe. Następny okres stanowiły lata 1551-1560. Zdecydowanie przeważało w nich piśmiennictwo religijne. W latach 1511-1520 i 1561-1600 widoczna była wyraźna dominacja piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego. Przy czym wznowienia — głównie tytułów z piśmiennictwa historycznego, politycznego i propagandowo-informacyjnego — ukazywały się często w ramach zbiorów, o których pisałem powyżej.

3. POLONIKA PUBLIKOWANE NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZycznym W DWÓCH EDYCJACH, Z MUTACJAMI JĘZYKOWYMI WŁĄCZNIE

Z 226 tytułów, które miały więcej niż jedno wydanie, najwięcej, bo 105 pozycji opublikowano w dwóch edycjach — 25 w pierwszej połowie XVI w. i 80 w drugiej. W poszczególnych dziesięcioleciach dane liczbowe kształtowały się następująco:

Lata	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1591	1591-1600
Liczba tytułów	7	3	3	5	7	13	19	13	30	5

Największą grupę stanowiło piśmiennictwo religijne: 39 tytułów (7 pochodziło z pierwszej, a 32 z drugiej połowy XVI w.). Kolejną grupę tworzyło piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne: 36 tytułów (4 pochodziły z pierwszej, a 32 z drugiej połowy wieku). Ostatnie miejsce zajmowało piśmiennictwo naukowe z 30 tytułami (14 pochodziło z pierwszej, a 16 z drugiej połowy wieku).

Tabela 6

Tytuły, które miały dwie edycje na obszarze niemieckojęzycznym, w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne
1501-1510	4	3	—
1511-1520	3	—	5
1521-1530	1	—	2
1531-1540	3	1	1
1541-1550	3	3	1
1551-1560	5	7	1
1561-1570	2	9	8
1571-1580	2	8	3
1581-1590	7	6	17
1591-1600	—	2	3

W pierwszej połowie XVI w. zdecydowanie dominowało piśmiennictwo naukowe. W drugiej zaś zaznaczyła się przewaga piśmiennictwa religijnego. Część dzieł z tej ostatniej grupy przeznaczona była dla czytelnika polskiego. Ich wydania w niemieckich oficynach podyktowane były głównie względami cenzuralnymi²⁸. Dwukrotne edycje części utworów polemistów katolickich były natomiast owocem działań, czy inspiracji polskich²⁹. Zaś przykładem publikacji, która zdobyła niewątpliwą popularność na niemieckojęzycznym rynku wydawniczym, była absurdalna plotka na temat ścięcia jezuitów w Krakowie. Rozpowszechniano ją w Niemczech, przedrukowując gdańską

gazetę ulotną z 1586 r. pt. *Neue Zeitung warhafftige erbermliche mordtliche Thaten durch die Jesuwiter geschehen, zu Crakaw in Polen gefangen*³⁰.

W przypadku dwukrotnych edycji części dzieł należących do piśmiennictwa polemiczno-teologicznego trudno jednak jednoznacznie wyrokować o ich szczególnej popularności wśród wydawców i czytelników z obszaru niemieckojęzycznego. Podobnie rzecz się miała z częścią dzieł zaliczonych do piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego. Przykładem utworu, którego publikacja była niezależna od jego niemieckiego wydawcy, była *Satyra in quendam maledicum Dantiscanum* J. Bielskiego. Pierwsza jej edycja była dziełem J. Łaskickiego, który dołączył utwór J. Bielskiego do swojego *Clades Dantisca-norum... descripta et emendatius secundo edita* i opublikował w Frankfurcie nad Menem w 1578 r. Frankfurckie wydanie obu utworów umieścił z kolei w zbiorze *Polonicae historiae corpus* J. Pistorius³¹. Uczony ten specjalizował się w określonej tematyce historycznej, gromadząc i publikując w swoich dziełach materiały do dziejów Europy środkowowschodniej³². Inny, niemiecki historyk N. Reusner zajmował się natomiast problematyką *turcystyczną*. Wznowił m.in. *De bello Turcis inferendo oratio* F. Kallimacha³³. Wspominam o tych dwóch uczonych, gdyż to właśnie twórcom-redaktorom publikowanych zbiorów pism, kolekcjonowanych przez nich zgodnie z własnymi zainteresowaniami, zawdzięczamy ponowne wydania części poloników. W zależności od funkcji nadanej im przez twórców zbiorów stanowiły przyczynek do historii Europy lub wykorzystywane były do bieżącej propagandy politycznej. Reusnerowska edycja, wydawałoby się już zdezaktualizowanej mowy F. Kallimacha, wynikała z aktualnych potrzeb antytureckiej propagandy habsburskiej. Właśnie w edycjach piśmiennictwa informacyjno-propagandowego najlepiej wyraża się dążenie drukarzy i wydawców niemieckich do najszybszego informowania możliwie szerokich kręgów czytelników o aktualnym rozwoju sytuacji politycznej w Europie. Należy podkreślić, że druki, które miały dwa wydania, przeważały właśnie w grupie poloników o tematyce historycznej i polityczno-prawnej. Nie brakowało tutaj pism historycznych³⁴, biografistyki³⁵ i traktatów prawniczych³⁶.

Z piśmiennictwa naukowego niemieccy wydawcy publikowali w dwóch edycjach najczęściej podręczniki. Tak było zwłaszcza w pierwszym dwudziestolecu XVI w.³⁷. W późniejszych latach dosyć często wznawiano dzieła K. Hegendorfina³⁸. W dwóch wydaniach opublikowano także kilka prac, które reprezentowały humanistyczne edytorstwo naukowe³⁹. W ogóle, w obu połowach XVI w. wśród poloników omawianego typu przeważały podręczniki. Zawsze mogły one znaleźć czytelników w europejskich środowiskach uniwersyteckich. Równie często publikowano nowożytnie edycje dzieł autorów antycznych i ojców kościoła.

4. POLONIKA, KTÓRE MIAŁY TRZY WYDANIA W OFICYNACH DRUKARSKICH Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO, Z MUTACJAMI JĘZYKOWYMI WŁĄCZNIE

Kolejną grupę wśród szesnastowiecznych poloników z obszaru niemieckojęzycznego stanowiły druki, które wydano tam w trzech edycjach. Tworzyło ją 57 tytułów (20 pochodziło z pierwszej, a 37 z drugiej połowy XVI w.). Obejmowała więc o ponad połowę mniejszą liczbę tytułów niż grupa poprzednia. W poszczególnych dziesięcioleciach dane liczbowe kształtowały się następująco:

Lata	1501- 1510	1511- 1520	1521- 1530	1531- 1540	1541- 1550	1551- 1560	1561- 1570	1571- 1580	1581- 1591	1591- 1600
Liczba tytułów	3	3	4	3	7	8	5	11	13	—

Stosunek liczbowy pomiędzy wyróżnionymi grupami tematycznymi poloników kształtował się odmiennie niż w przypadku tytułów publikowanych na obszarze niemieckojęzycznym w dwóch edycjach. Jak wynika z wyżej przytoczonych danych wśród tytułów tej grupy poloników przeważało piśmiennictwo religijne: 21 tytułów (8 pochodziło z pierwszej, a 13 z drugiej połowy XVI w.). Piśmiennictwo naukowe obejmowało 20 tytułów (10 pochodziło z pierwszej, a 10 z drugiej połowy wieku). Do piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego można zaliczyć 16 tytułów (2 pochodziły z pierwszej, a 14 z drugiej połowy wieku).

W przypadku piśmiennictwa naukowego zwraca uwagę fakt, że autorami dzieł pochodzących z pierwszego dwudziestolecia XVI w. — które miały po dwie lub trzy edycje — byli często ci sami uczeni np. M. Falkener z Wrocławia⁴⁰ czy J. Willich z Reszla⁴¹. Trzykrotnych edycji doczekały się więc przede wszystkim dzieła o charakterze podręcznikowym, użytkowym. Obok druków tego typu w późniejszym okresie wznawiano także traktaty najwybitniejszych uczonych polskich lub z Polską związanych. Lata trzydzieste XVI w. przyniosły m.in. pierwsze wydania dzieł Witelo (XIII w.)⁴² i łacińskiego tłumaczenia traktatu C. Galenusa *De urinis liber* autorstwa J. Struśka⁴³. W latach czterdziestych XVI w. ukazał się fragment pierwszej części *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* M. Kopernika⁴⁴. Wydanie fragmentu traktatu M. Kopernika jest przykładem — często spotykanego wśród poloników — zjawiska niepełnych edycji tekstów. Czasami wielokrotnie publikowano wybrane fragmenty danego dzieła, względnie wraz z rozwojem prac autora nad tekstem, jego kolejne, poprawione i często rozszerzone wersje. Do takich publikacji należały *Mystagogicae catecheses* św. Cyryla, wydane w Wiedniu w 1560 r. w łacińskim tłumaczeniu (z języka greckiego) J. Grodeckie-

go⁴⁵. Praca ta nie była jedynym polonikiem, reprezentującym humanistyczne edytorstwo naukowe, które ukazało się w trzech edycjach. Tyleż wydań miała m.in. publikacja fragmentów *Consolatio vel de luctu minuendo* Cycerona w opracowaniu A. Patrycego Nideckiego⁴⁶. W trzech edycjach wydano także traktat pedagogiczny J. Brettschneidera *Disputatio...de ratione docendi iuventutis spectantia*⁴⁷. Dużą popularnością cieszyły się również słowniki, o czym świadczą wznowienia kolejnych wersji słownika Kalepina, w tym i tej, zawierającej część polską: *Dictionarium undecim linguarum*⁴⁸.

Tabela 7

Tytuły, które miały trzy edycje na obszarze niemieckojęzycznym, w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne
1501-1510	1	2	—
1511-1520	1	2	—
1521-1530	1	3	—
1531-1540	3	—	—
1541-1550	4	1	2
1551-1560	2	4	2
1561-1570	2	2	1
1571-1580	1	2	8
1581-1590	5	5	3
1591-1600	—	—	—

Po trzy wydania miały zazwyczaj te dzieła naukowe, których autorzy bądź należeli do najwybitniejszych uczonych epoki, bądź mieli w swoim dorobku od kilku do kilkunastu publikacji na obszarze niemieckojęzycznym — byli więc znani w europejskich kręgach intelektualnych i wydawniczych, a ich prace znajdowały wielu czytelników. Drugą kategorię druków stanowiły polonika, które swoje wznowienia zawdzięczały dużym walorom użytkowym. Należały do nich publikacje o charakterze podręczników szkolnych lub akademickich, wydawnictwa encyklopedyczne i słownikowe.

W przypadku piśmiennictwa religijnego obok kolejnych druków liturgicznych, np. brewiarza przeznaczonego dla diecezji warmińskiej⁴⁹ i nielicznych traktatów teologicznych m.in. Jakuba z Paradyża⁵⁰ i Mikołaja z Błonia⁵¹ dominowały druki polemiczne. Z prac, których pierwsze wydania opub-

likowano w pierwszej połowie XVI w., największą popularnością cieszyły się antyluterańskie utwory A. Krzyckiego zawarte w zbiorze *Encomia Lutheri*⁵². Również w drugiej połowie wieku dużą liczbę wznowień miały utwory pisarzy katolickich, m.in. takich jak eksluteranin F. Staphylus⁵³, St. Sokołowski⁵⁴, czy Jan Lans autor *Nobilis Poloni pro Societatis Iesu clericis oratio prima in ficti Equitis Poloni in Iesuitas actionem primam*⁵⁵. Charakterystyczna jest częstotliwość ukazywania się poszczególnych edycji druków polemicznych. Kolejne ich wydania publikowano zwykle w ciągu dwóch, najwyżej trzech lat. Wynikało to z istoty utworów tego typu, stanowiących reakcję na określone wydarzenie, publikację czy dyskusję światopoglądową. Z biegiem czasu traciły aktualność. Dlatego jeśli były wznawiane to tylko w ramach edycji *dział zebranych* poszczególnych pisarzy.

Wśród poloników o tematyce historycznej i polityczno-prawnej domino wało piśmiennictwo historyczne. Taką rolę odgrywały m.in. utwory, które w momencie swojego powstania i pierwszej publikacji pełniły funkcje informacyjno-propagandowe. Utwory te, wydawane w zbiorach historycznych, stanowiły już tylko świadectwo minionych wydarzeń z dziejów Polski czy historii krajów Europy środkowowschodniej. Jako przykład można tutaj wymienić mowę J. Dantyszka z 24 września 1531 r. *Victoria Sigismundi I Poloniae Regis contra voyevodam Muldaviae...*, poświęconą zwycięstwu wojsk polskich nad Mołdawianami odniesionemu w sierpniu tego roku. Dziesięć lat później ukazała się w zbiorze *Opus historiarum nostro saeculo convenientissimum*⁵⁶, następnie w drugim tomie *Historicum opus, in quatuor tomos* zbioru Simona Schardiusa⁵⁷ i naturalnie w zbiorze J. Pistoriusa.

Podobnie rzecz się miała z *Sermo habitus... in funere... Sigismundi Primi* Samuela Maciejowskiego, poświęconym pamięci Zygmunta Starego⁵⁸. Pierwsze dwie niemieckie edycje mowy S. Maciejowskiego miały nie tyle zaznajamiać czytelnika z dziejami panowania króla polskiego, ile były narzędziem propagandy kontrreformacyjnej. Jest to przykład charakterystycznej dla okresu staropolskiego wieloaspektowości tekstów literackich, w których bardzo często wątki historyczne przeplatały się z propagandą polityczną, elementami prawa i problematyką wyznaniową. Z natury rzeczy zjawisko to znajdowało najpełniejszy wyraz w całościowych ujęciach dziejów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z publikacji tego typu w trzech edycjach ukazała się *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio* Jana Herburta, stanowiąca skrót i uzupełnienie do 1548 r. kroniki M. Kromera⁵⁹. Jeszcze jedna charakterystyczna cecha omawianej grupy poloników to wielokrotne wznowienia w latach siedemdziesiątych druków informacyjno-propagandowych poświęconych kampaniom wojennym Stefana Batorego. Z trakta-

tów polityczno-prawnych trzech wydań doczekało się tylko najwybitniejsze dzieło polskiej myśli politycznej *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* A. Frycza Modrzewskiego⁶⁰.

5. POLONIKA, KTÓRE MIAŁY CZTERY LUB WIĘCEJ EDYCJI W OFICYNACH Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO, Z MUTACJAMI JĘZYKOWYMI WŁĄCZNIE

Druki tego typu tworzyły grupę złożoną z 64 tytułów (23 opublikowano w pierwszej, a 41 w drugiej połowie XVI w.).

Lata	1501- 1510	1511- 1520	1521- 1530	1531- 1540	1541- 1550	1551- 1560	1561- 1570	1571- 1580	1581- 1591	1591- 1600
Liczba tytułów	6	5	—	4	8	15	3	10	12	1

Tabela 8

Tytuły, które miały cztery lub więcej edycje na obszarze niemieckojęzycznym, w podziale
na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne
1501-1510	6	—	—
1511-1520	—	—	5
1521-1530	—	—	—
1531-1540	4	—	—
1541-1550	4	—	4
1551-1560	2	9	4
1561-1570	1	—	2
1571-1580	—	2	8
1581-1590	—	1	11
1591-1600	—	—	1

Zdecydowanie przeważało tutaj piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne: 35 tytułów (9 pochodziło z pierwszej połowy XVI w., a 26 z drugiej). Piśmiennictwo naukowe reprezentowane było przez 17 tytułów (z pierwszej połowy wieku pochodziło 14, a 3 z drugiej) natomiast religijne przez 12 tytułów, wydanych w drugiej połowie XVI w.

W pierwszej połowie XVI w., tak jak w pozostałych przypadkach, również w tej grupie druków dominowało piśmiennictwo naukowe. Były to m.in. prace Jana z Głogowa⁶¹ i W. Korwina⁶². Ich dzieła publikowano w wielu niemieckich ośrodkach akademickich. Równie popularne było *Methodus conscribendi epistolas* K. Hegendorfina, wielokrotnie przedrukowywane w zbiorze pism epistolograficznych⁶³. Naturalnie można tutaj mówić o dużej popularności nie tyle samego traktatu K. Hegendorfina, ile całego zbioru, w którym zamieszczono prace najwybitniejszych humanistów europejskich. Również dzieła z zakresu medycyny mogły liczyć na zainteresowanie wydawców i czytelników. Świadczą o tym wielokrotne wznowienia pracy E. H. Heliusa *De tuenda bona valetudine libellus commentariis illustratus a Joanne Placotomo*⁶⁴. Z podobnym zainteresowaniem spotkał się traktat A. Zuchty *Liber unus de secretis antimonii*⁶⁵. Popularnością wśród czytelników, musiał się także cieszyć podręcznik filozofii H. Wildenberga *Totius philosophiae humanae in tres partes nempe in rationalem, naturalem et moralem digestio*⁶⁶.

W omawianej grupie druków znalazły się więc w większości przypadków nie tyle dzieła wybitne z punktu widzenia historii nauki, co poszukiwane przez czytelników ze względu na swój użytkowy, podręcznikowy charakter.

Lata 1511-1520 przyniosły pierwsze, niemieckie wydania pięciu poloników o tematyce historycznej i polityczno-prawnej, które były niejednokrotnie wznowiane w ciągu XVI w. Chronologicznie rzecz biorąc najwcześniejsza była edycja *Historia de rebus gestis Attilae Hungarorum regis* F. Kallimacha⁶⁷.

Kolejne dzieło F. Kallimacha, jakie ukazało się wtedy na obszarze niemieckojęzycznym, to *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi*⁶⁸. W 1518 r. w Augsburgu ukazało się natomiast pierwsze wydanie *Tractatus de duabus Sarmatiis...* Macieja z Miechowa⁶⁹.

Oprócz dzieł historycznych F. Kallimacha i zarysu geograficzno-historycznego Macieja z Miechowa ukazały się wtedy pierwsze polonika o charakterze informacyjno-propagandowym, w późniejszych latach zazwyczaj wznowiane w zbiorach historycznych. Przykładem takiego utworu jest *Oratio... ad caesarem Maximilianum nomine regis Poloniae Sigismundi habita... a. 1518 E.* Ciołka⁷⁰ i *Epistola... ad Leonem X de victoria contra... schismaticos Moscovios* Zygmunta I Starego⁷¹.

W dużej liczbie wznowień ukazywały się dzieła M. Kromera: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*⁷² i zarys geograficzno-historyczny *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*⁷³.

Kolejny zespół publikacji historycznych, wielokrotnie wznowianych na obszarze niemieckojęzycznym, tworzyły dzieła poświęcone konfliktom polsko-moskiewskim. Najczęściej publikowano *Historia belli Livonici, quod magnus*

Moscovitarum dux contra Livones gessit Tilmana Bredenbacha⁷⁴ i *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* R. Heidensteina⁷⁵. Na fali wydarzeń politycznych, związanych z działaniami Moskwy, wzrosło w Europie zainteresowanie dla dziejów kresów wschodnich Rzeczypospolitej i historii samej Moskwy. Wyrazem tych tendencji była m.in. rozprawka Jana Sandeckiego-Maleckiego *Epistola ad Georgium Sabinum de sacrificiis et idololatria veterum Livonum et Borussorum* poświęcona pogańskim wierzeniom Prus, Żmudzi i Litwy⁷⁶. Historią Moskwy zajmował się m.in. P. Oderborn w *De Russorum religione*⁷⁷. Był także autorem biografii Iwana IV Groźnego *Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita*⁷⁸.

Wśród poloników, które wyróżniały się największą ilością edycji, znajdziemy także utwory o charakterze okolicznościowym np. *Sigismundi I epitaphium* J. Dantyszka i *Oratio in funere... Sigismundi... regis* M. Kromera⁷⁹ oraz *Funebris oratio habita... ad equites Polonos in funere Sigismundi Jagellonis* St. Orzechowskiego⁸⁰.

Równie dużą popularnością cieszyła się *In obitum Stephani Primi regis Poloniae oratio* K. Warszewickiego⁸¹. Właśnie w okresie panowania Stefana Batorego ukazało się najwięcej poloników, które miały co najmniej po cztery wydania w oficynach z obszaru niemieckojęzycznego. Obok utworów historycznych, biograficznych i okolicznościowych⁸² publikowano wtedy również edykty Stefana Batorego, relacje oraz przedrukowywano polskie gazety ulotne. W większości przypadków druki te informowały o przebiegu kolejnych kampanii wojennych przeciwko Moskwie.

W omawianej grupie poloników znalazły się dzieła wybitnych historyków i pisarzy politycznych. Przy czym duża popularność części poloników — zwłaszcza wydawanych w latach 1560-1590 — wynikała głównie z zainteresowania europejskiej opinii publicznej Moskwą, dążącą do wzmocnienia swojej pozycji w Europie środkowowschodniej. Naturalnie owe dążenia spotkały się z polską reakcją, także w sferze propagandy starającej się kształtować europejską opinię o państwie carów.

W przypadku piśmiennictwa religijnego dużej liczby niemieckich wznowień doczekały się dzieła najwybitniejszych pisarzy polskich. Większość pierwszych edycji tych prac pochodziła z lat 1551-1560. Wtedy to ukazały się pierwsze wydania wielokrotnie później wznawianych dzieł St. Hozjusza. Były to: *Confessio fidei catholicae Christiana*⁸³, *[Confutatio prolegomenon Brentii]*⁸⁴, *De expresso Dei verbo... libellus*⁸⁵ oraz *Dialogus de eo, num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti, ac divina officia vulgari lingua peragi fas sit* zawierający polemikę z rozważaniami A. Frycza Modrzewskiego nad udzielaniem laikom Komunii Św. pod dwiema postaciami⁸⁶.

Popularności dzieł St. Hozjusza dorównywały w pewnym stopniu pisma M. Kromera np. *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*⁸⁷. Lata

osiemdziesiąte XVI w. przyniosły dużą liczbę publikacji pism kolejnego, wybitnego polemisty katolickiego St. Sokołowskiego. Wśród nich w największej liczbie edycji ukazało się jego tłumaczenie *Censura orientalis Ecclesiae* Jeremiasza z Konstantynopola⁸⁸.

Do liczby wznowień i mutacji językowych dzieł pisarzy katolickich zbliżyły się tylko edycje pism J. Łaskiego mł. Więcej niż cztery wydania miało np. jego *Brevis fidei exploratio*⁸⁹. Charakterystyczne jest to, że w tej grupie poloników obok dzieł o doraźnym charakterze polemicznym, znalazły się także prace o znaczeniu fundamentalnym, jak to było w przypadku *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza.

6. TŁUMACZENIA POLONIKÓW NA JĘZYK NIEMIECKI

Część poloników wydawanych na obszarze niemieckojęzycznym ukazywała się w tłumaczeniach na język niemiecki. Zarejestrowałem 75 druków tego typu (7 pochodziło z pierwszej, a 68 z drugiej połowy XVI w.):

Lata	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1591	1591-1600
Liczba druków	2	1	—	1	3	16	9	19	12	12

Tabela 9

Liczba tłumaczeń poloników na język niemiecki w podziale na grupy tematyczne

Lata	Piśmiennictwo naukowe	Piśmiennictwo religijne	Piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne
1501-1510	2	—	—
1511-1520	—	—	1
1521-1530	—	—	—
1531-1540	—	—	1
1541-1550	1	1	1
1551-1560	2	10	4
1561-1570	—	2	7
1571-1580	—	3	16
1581-1590	—	2	10
1591-1600	—	6	6

W omawianej grupie poloników najliczniejsze były niemieckie tłumaczenia z piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego: 46 publikacji (3 pochodziły z pierwszej, a 43 z drugiej połowy XVI wieku). Następne 24 publikacje to tłumaczenia z piśmiennictwa religijnego (1 pochodziła z pierwszej, a 23 z drugiej połowy wieku).

Ostatnią grupę tworzyły tłumaczenia z piśmiennictwa naukowego (3 pochodziły z pierwszej, a 2 z drugiej połowy XVI wieku). Przy czym pierwsze wydania trzech dzieł, których niemieckie tłumaczenia ukazały się w drugiej połowie XVI w., pochodziły z pierwszej połowy stulecia. Były to: *Oratio... ad caesarem Maximilianum nomine regis Poloniae Sigismundi habita... a.* 1518 E. Ciolka, które zostało po raz pierwszy opublikowane w języku łacińskim w Augsburgu w 1518 r.⁹⁰, *Vita S. Stanislai* Jana Długosza⁹¹ oraz *Sermo habitus... in funere... Sigismundi Primi* S. Maciejowskiego opublikowane po raz pierwszy w Niemczech w 1550 r.⁹². Niemieckojęzyczne tłumaczenia dwóch pierwszych prac ukazały się więc w kilkadziesiąt lat po wydaniu ich pierwszej edycji. W przypadku poloników było to rzadko spotykane. Z reguły tłumaczenia ukazywały się po roku lub dwóch, trzech latach od publikacji wydania łacińskojęzycznego.

Część poloników była wznawiana kilkakrotnie w różnych, lub w tej samej wersji niemieckojęzycznej. Dane liczbowe dotyczące przetłumaczonych tytułów (liczonych bez wznowień) przedstawiały się następująco:

— 24 tytuły z piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego (2 pochodziły z pierwszej, a 22 z drugiej połowy XVI w.);

— 19 tytułów z piśmiennictwa religijnego (1 pochodził z pierwszej, a 18 z drugiej połowy wieku).

— 4 tytuły z piśmiennictwa naukowego (3 pochodziły z pierwszej, a 1 z drugiej połowy wieku).

Liczba tłumaczeń tytułów należących do piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego oraz religijnego była więc zbliżona. Znaczna różnica pomiędzy liczbą przetłumaczonych tytułów, a danymi zaprezentowanymi w tabeli nr 17, wynikała z licznych, niemieckojęzycznych wznowień publikacji o charakterze propagandowo-informacyjnym⁹³. W tym przypadku aktualność treści danego pisma, jego walory informacyjne, decydowały o jego wielokrotnych wznowieniach. Często wymienione cechy łączyły się z egzotyką tematyki, co tym bardziej wzbudzało zainteresowanie niemieckiego czytelnika⁹⁴. Natomiast wartości poznawcze przyczyniły się do tak dużej popularności *Tractatus de duabus Sarmatiis...* Macieja z Miechowa, który opublikowano w trzech edycjach niemieckojęzycznych⁹⁵. Niekiedy tłumaczenie niemieckojęzyczne trywializowało oryginalny tekst dzieła, uwypuklając egzotykę jego tematyki i nadając mu nieomal romansowy charakter⁹⁶. Tłumaczenia charakteryzujące się dużą objętością i wiernym oddaniem treści łacińskiego oryginału ukazywały się zwykle w poje-

dynczych edycjach. Znajdziemy wśród nich niemieckie tłumaczenia polskich dzieł historiograficznych: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera⁹⁷, *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* R. Heidensteina⁹⁸ oraz tłumaczenie traktatu A. Frycza Modrzewskiego *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*⁹⁹.

W przypadku piśmiennictwa religijnego grupę poloników tłumaczonych na język niemiecki zdominowały dzieła St. Hozjusza. W wersji niemieckojęzycznej ukazało się *Confessio fidei catholicae Christiana*¹⁰⁰, *Dialogus de eo, num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti, ac divina officia vulgari lingua peragi fas sit*¹⁰¹ oraz *De expresso Dei verbo... libellus*¹⁰². Ponadto w 1572 r. w Ingolstadt został opublikowany wybór pism St. Hozjusza w tłumaczeniu A. Walassera pt. *Schwert des Geists oder Entdeckung des newen Evangelions*. Z innych dzieł pisarzy katolickich tłumaczono na język niemiecki m.in. prace M. Kromera¹⁰³, St. Sokolowskiego¹⁰⁴ Fabiana Quadrantynusa¹⁰⁵. *Nobilis Poloni pro Societatis Iesu clericis oratio prima in ficti Equitis Poloni in Iesuitas actionem primam* J. Lansa¹⁰⁶ było natomiast polemiką z anonimową publikacją *Equitis Poloni in Iesuitas actio prima*, zarzucającą jezuitom popieranie despotyzmu, jako systemu organizacji państwa, oskarżającą ich o dążenie do wytępienia ogniem i mieczem protestantyzmu oraz krytykującą szkolnictwo zakonu¹⁰⁷. Z prac autorów protestanckich największą liczbę niemieckojęzycznych przekładów miały dzieła J. Łaskiego mł.¹⁰⁸.

Wśród poloników o tematyce religijnej, przetłumaczonych na język niemiecki, znalazły się zarówno traktaty teologiczne, poruszające najistotniejsze kwestie wiary i doktryny wyznania katolickiego, kalwińskiego czy nawet ariańskiego¹⁰⁹, jak i polemiki wyznaniowe z paszkwilami włącznie. Naturalnie dominowało tutaj piśmiennictwo katolickie, co w głównej mierze należy przypisać prężności jezuickich ośrodków wydawniczych w Dillingen i Ingolstadt. Szybkość z jaką pojawiały się niemieckie tłumaczenia poloników tego typu i liczba ich wydań wskazują na aktualność ich treści i przydatność w ofensywie kontreformacji na terenie Niemiec. Szczególne, jakościowe i ilościowe nasilenie tego zjawiska przypadło na lata 1551-1560, czyli w okresie obrad soboru trydenckiego. Utwory z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI w. miały z reguły charakter polemiczny. Odnosiły się do aktualnej problematyki, będącej przedmiotem ówczesnych kontrowersji między katolikami a protestantami.

W przypadku piśmiennictwa naukowego liczba tłumaczeń z oczywistych względów była niewielka. Językiem nauki była wtedy łacina. Stąd w wersji niemieckojęzycznej ukazywały się zwykle druki służące do praktycznego użytku, takie jak np. *Practica Cracoviensis* Jana z Głogowa¹¹⁰.

PRZYPISY

¹ (*Almanach ad annum 1502*) opublikowany w Lipsku przez Martina Landsberga (1487-1523), tegoż *Practica Cracoviensis* także opublikowana przez M. Landsberga w 1501 r.

² *Computus novus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens* wydany w Lipsku przez Jacoba Thannera (1498-1529) w 1504.

³ Wydane nakładem U. Keima z Budy w oficynie J. Singrienera w 1518 r.

⁴ *Impressum finitumque in domo Johannis Haller. Arte Casparis Hochfeder.*

⁵ W 1518 r. opublikował inne dzieło Jana z Glogowa, mianowicie jego opracowanie *Introductorium compendiosum in tractatum Sphaerae... Joannis de Sacrobusto.*

⁶ Należał do nich m. in. traktat *De instituenda vita et moribus corrigendis iuventutis* z 1529 r.

⁷ W 1525 r. w Lipsku zostało wydane dzieło Alexandra de Villa Dei *Prima pars doctrinalis Alexandri cum sententiis notabilibus... omnium vocabularum indicem, quae in prima parte continentur, Theutonice et Polonice exposita.*

⁸ Opublikowany w 1537 r. przez Josefa Kluga z Wittenbergi (1523-1542).

⁹ Autor opublikowanej w Wittenberdze w 1550 r. rozprawy *De ratione docendi.*

¹⁰ Traktat wydany we Wrocławiu przez Andreasa Winklera (1538-1553) w 1548 r.

¹¹ Wydany nakładem H. Wietora przez Johanna Winterburgera w Wiedniu w 1509 r.

¹² Np. epigramy K. Hegendorfiny zamieszczone przy dziele Johannes Musleriusa *De titulis et dignitatibus Reipublicae... oratio*, wydanym w Lipsku w oficynie Nickela Schmidta (1521-ok.1545) w 1533 r.

¹³ Ukazywały się od początku XVI w. z przeznaczeniem dla polskich diecezji. W latach trzydziestych XVI w. w Niemczech publikowano druki liturgiczne dla diecezji poznańskiej np. *Agenda Posnaniensis* z 1533 r., wydana na zlecenie Jana Latańskiego w oficynie Melchiora Lottera (1495-1538).

¹⁴ Np. *Propugnaculum Ecclesiae catholicae adversus varias sectas* Walentego Wróbla opublikowane w 1536 r. w lipskiej oficynie M. Lottera.

¹⁵ *Querela eloquentiae* wydana u J. Kluga w 1536 r.

¹⁶ Wydany w Kolonii w oficynie Martina von Werden w 1508 r.

¹⁷ Zbiór ten wydał w 1550 r. J. Oporinus.

¹⁸ Kraków w 1545 r.

¹⁹ M.in. autorstwa J. Brettschneidera, B. Herbesta, M. Retella, B. Wagnera i J. Górskiego.

²⁰ Np. wrocławskie kalendarze Kaspra Goskiego, T. Piotrkowczyka, Walentego Fontanusa.

²¹ Np. *Chrześcijańskie a żalobliwe napominanie do Najjaśniejszego Jego Królewskiej Miłości Majestatu i do wszystkich panów wielkich, małych, bogatych i ubogich* M. Krowickiego (Magdeburg 1554, w oficynie Michaela Lottera, działającego w latach 1529-1556). Przyszły wyznawca arianizmu M. Krowicki (1501-1573) zdecydował się na wydanie swojego dzieła w Niemczech nie tylko ze względów cenzuralnych. Po prostu przebywał wówczas na krótkotrwałych studiach w Norymberdze (w 1553 r.). Postanowił więc wrócić w następnym roku do Polski z gotową edycją swojego dzieła, którego druk zlecił magdeburskiemu typografowi.

²² M.in. polemiki J. Mörlina z A. Osiandrem.

²³ Tak było w przypadku dzieł J. Wiganda, publikowanych przez H. Grosse.

²⁴ W ten sposób swojego niemieckiego wydania doczekała się *Ad Iulium Tertium Pont. Max. supplicatio de approbando matrimonio a se inito* St. Orzechowskiego, opublikowana przez J. Oporinusa wraz z *De lege coelibatus contra Syricum in consilio habita oratio* i *De bello adversus Turcas suscipiendo* w 1551 r. Ta sama oficyna wydała w 1559 r. przy kolejnej edycji *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* A. Frycza Modrzewskiego, zbiór jego pism. Kwestiom ściśle teologicznym poświęcone było pismo A. Frycza Modrzewskiego *De mediatore libri tres*, opublikowane anonimowo przez J. Oporinusa w 1562 r.

²⁵ M.in. kalwina J. Łaskiego mł., luteranina P. Gericke, czy arianina Grzegorza Pawła z Brzezina.

²⁶ Np. Mikołaja Kossobudzkiego *Psalmi sexagesimi octavi explanatio*. Zostało wydane w 1575 r. nakładem St. Karnkowskiego w kolońskiej oficynie Heinricha von Aich (1567-1577). Nie jest to jedyny przykład edytorskiej działalności St. Karnkowskiego. W 1585 r. w oficynie dziedziców M. Cholinusa ukazało się m.in. *Controversiarum aliquot praecipuarum fidei Christianae... expli-cationes in Collegio Posnaniensi diversis temporibus in disputationem propositae. Jussu et autoritae... Stanislai Karnkowski... aeditae*. Kolejny druk omawianego typu to *Exercitium Christianae pietatis... mandato cardinalis Nicolai (powinno być: Georgii) Radivilii collectum*, wydany w oficynie dziedziców A. Birckmanna w 1592 r. Nakładcą tej publikacji był A. Mylius. Do katolickich polemik teologicznych należała m.in. *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta* S. Orzechowskiego. Ukazała się w 1563 r. w kolońskiej oficynie M. Cholinusa, drukiem Gottfrieda Cervicornusa (1560-1577).

²⁷ Do wyjątków należał wielokrotnie wznawiany utwór W. Korwina *Ode sapphica endecasyllaba dicolos tetrastrophos peonice de Polonia et Cracovia* - wydawany razem z *Hortulus elegantiarum*. Po raz pierwszy ukazał się w Lipsku w 1503 r. Warto także wspomnieć o pochodzącym z drugiej połowy XVI w. łacińskim tłumaczeniu romansu Heliodorusa *Aethiopicae historiae libri X* autorstwa St. Warszewickiego (Bazyła w 1552 r. i inne).

²⁸ Do takich utworów należało m.in. pierwsze wydanie *De lege coelibatus contra Syricium in consilio habita oratio* St. Orzechowskiego opublikowane w 1551 r. przez J. Oporinusa z Bazylei.

²⁹ Tak było w przypadku utworu St. Hozjusza *De loco et autoritate Romani Pontificis...* Pierwsza jego edycja ukazała się wraz z listem St. Orzechowskiego w Kolonii w oficynie M. Cholinusa w 1567 r. Druga edycja z 1584 r. znalazła się w kolońskim wydaniu *Opera omnia* St. Hozjusza. Należy także zwrócić uwagę na polemikę Jakuba Wujka *Brevis augustissimi ac summe venerandi sacrosanctae missae sacrificii... contra impium Francisci Stancari Mantuani scriptum, assertatio* wydaną pierwszy raz w kolońskiej oficynie wdowy po A. Birckmannie w 1577 r. Dzieło to powstało i zostało wydane na życzenie i nakładem prymasa Jakuba Uchańskiego. Drugie wydanie z 1578 r., które ukazało się w tej samej oficynie, było zapewne dodrukiem odpowiedniej liczby egzemplarzy. Nie inaczej było z *Pro tremenda et veneranda Trinitate* J. Górskiego (Kolonia w oficynie M. Cholinusa w 1585 i 1586 r.) i *Ministromachia* St. Reszki (Kolonia w 1591 i 1592 r. w oficynie Heinricha Falckenburga, działającego w latach 1590-1599).

³⁰ Wydana w Niemczech w dwóch edycjach w 1586 r. Odpowiedzią na tę publikację był moguncki druk Kaspra Behema (1563-1592) *Warhaffte Zugniss wider die aussgebreitte neue Zeitung und Taten darmit etliche Patres S. J. zu Krakau gefanglich eingezogen*, również pochodzący z 1586 r.

³¹ Podobną genezę miało wydanie *In funere Sigismundi Augusti... oratio* Jana Dymitra Solikowskiego, które znalazło się w zbiorze *Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum...* M. Kromera, wydanym w Kolonii w 1589 r. Być może za pośrednictwem tego zbioru, względnie polskich studentów, do mowy J. D. Solikowskiego dotarł M. Junius. Strasburski uczony opublikował ją ponownie w *Orationes historicae* (Strasburg w 1598 r.).

³² Był autorem wielu publikacji, m.in. *Chronographia Ecclesiae Christiana* (Bazylea w 1550, 1561, i 1568 r.) i *Rerum Germanicarum scriptores* (Bazylea w 1565 r.).

³³ Mowę tę wydał po raz pierwszy N. Gerbelius przy *Historia, de his quae a Venetis tentata sunt...* w 1533 r. w Hagenau. N. Reusner wznowił ją w ramach *Selectissimarum orationum... libri XIV*, opublikowanych w Lipsku w 1596 r.

³⁴ Np. Andreasa Franckenbergera (1536-1590) *Institutionum antiquitatis et historiarum pars prima* - rozprawa wydana w Wittenberdze w 1586 (w oficynie dziedziców J. Kraffta) i 1597 r. Jej autor po wieloletnim pobycie w Gdańsku wyjechał w 1576 r. właśnie do Wittenberga.

³⁵ M.in. życiorys St. Hozjusza napisany i wydany przez St. Reszkę przy *Opera omnia* St. Hozjusza w 1584 r. Biografię kardynała przetłumaczył na język niemiecki i wydał w 1591 r. Johann Baptista Fickler pt. *Gründliche und ausführliche Beschreibung der Geschichten gantzen Lebens und Sterbens...* Stanislai Hosii (Ingolstadt u W. Edera w 1591 r.).

³⁶ Np. *Compendiariae titulorum Codicis Iustiniani exegeses* K. Hegendorffina wydane w Hagenau w 1529 i w Kolonii w 1580 r.

³⁷ M.in. *Parvulus philosophiae naturalis* Jana ze Stobnicy wydany w Bazylei przez Andreasa Hartmanna w oficynie Adama Petriego (1507-1527) i w Wiedniu w drukarni J. Singrienera w 1516 r.

³⁸ Z kilku jego prac dwóch wydań doczekało się m.in. *Oratio in artium liberalium laudem, coram frequenti eruditorum concessu, in Neacademia Posnaniensi habita*, opublikowane w Hagenu w 1530 i 1531 r.

³⁹ M.in. *De praecipuis linguae Graecae auctoribus elogia* Dionizjusza z Halikarnasu wydana w tłumaczeniu St. Ilowskiego w Bazylei w 1557 r. przy *Scripta omnia* Dionizjusza, opublikowanych we Frankfurcie nad Menem w 1586 r.

⁴⁰ Jego *Introductorium dyalectice quod congestum logicum appellatur* zostało dwukrotnie wydane w Norymberdze w 1511 i 1513 r. i w Strasburgu w 1515 r.

⁴¹ M.in. autor *Orthographiae institutiones* podręcznika publikowanego w 1530 r. w Lipsku w oficynie N. Schmidta, w Strasburgu w 1537 r. i w bazylejskim wydawnictwie J. Oporinusa w 1551 r.

⁴² W 1535 r. w Norymberdze w oficynie J. Petreiusa ukazało się jego *Peri optikes, id est de natura, ratione et projectione radiorum visus, luminum, colorum atque formarum, quam vulgo Perspectivam vocant. Libri X*. Następne wydanie tego traktatu ukazało się ponownie w Bazylei w 1572 r. pt. *Vitellonis Thuringopoloni Opticae Libri decem*, opublikowane przez Fridericusa Risnera w bazylejskiej oficynie Eusebiusa Episcopiusa (1565-1599) przy dziele *Opticae thesaurus* Alhazenusa. Kolejna edycja *Optyki* ukazała się w Norymberdze w 1585 r.

⁴³ Publikowany w ramach *Opera* C. Galenusa, wydawanych w Bazylei w 1536 r. w oficynie A. Cratandra oraz w 1542 i 1549 r. w oficynie H. Frobenia i N. Episcopiusa. Redaktorem naukowym edycji z 1549 r. był Janus Cornarius Zhviccus. Tłumaczenia J. Struśka (1510-1568), od 1535 r. wicerektora uniwersytetu w Padwie, powstały w trakcie jego pobytu we Włoszech. Opublikował je po raz pierwszy w Wenecji w latach 1535-1538.

⁴⁴ W Norymberdze w 1542 r. pt. *De lateribus et angulis triangulorum... libellus*. W 1543 r. w tym samym mieście opublikowano całość traktatu M. Kopernika. Jego wznowienie ukazało się w 1566 r. w bazylejskiej oficynie Heinricha Petriego (1527-1579) pt. *Astronomia instaurata libris sex comprehensa, qui de revolutionibus orbium coelestium inscribuntur*.

⁴⁵ W Wiedniu. Kolejne, tym razem pełne wydanie katechez ukazało się w 1564 r., w Kolonii. W tym samym roku zostało opublikowane w Antwerpii nakładem M. Cholinusa.

⁴⁶ Pierwsze wydanie we Frankfurcie nad Menem w 1584 r., następne w Norymberdze w tym samym roku, kolejne w Erfurcie w 1584/5 r.

⁴⁷ Opublikowany przy *Dido* Henricusa Knausta we Frankfurcie nad Menem; Następnie przy traktacie J. Brettschneidera *Schola sive Latinae scholae constitutio, gradus praeceptorum et exercitorum* pt. *Themata ad rationem docendae iuventutis spectantia* również we Frankfurcie nad Menem; Oraz w postaci samoistnej wydawniczo w Lipsku. Wszystkie edycje ukazały się w 1566 r.

⁴⁸ Bazylea w 1574 r., tamże w 1590 r., tamże w 1598 r. Wszystkie edycje ukazały się w oficynie S. Henricpetriego.

⁴⁹ [*Breviarium Varmiense*] wydrukowane w Norymberdze w 1516 przez Georga Stuchsa (1484-1520), tamże w 1518 r. i w nowej redakcji T. Plązy w Kolonii w 1581 r., w oficynie M. Cholinusa.

⁵⁰ *Tractatus de apparitionibus animarum post exitum ear(undem) a corporibus et de earundem receptaculis* publikowany w Bazylei w 1515, 1519 i 1520 r.

⁵¹ *Tractatus sacerdotalis de sacramentis* publikowany w Strasburgu w 1503, 1508 i 1512 r.

⁵² W Strasburgu w oficynie J. Herwagena, w Kolonii w oficynie Petera Quentela (1520-1546) i w prywatnej drukarni Hieronyma Emsera w Dreźnie. Wszystkie edycje pochodziły z 1524 r.

⁵³ W trzech edycjach ukazała się m.in. jego *Apologia* publikowana w latach 1562-1563 w Kolonii, w oficynie G. Caleniusa.

⁵⁴ Trzy edycje miał traktat *De verae et falsae Ecclesiae discrimine... libri tres* wydany w Kolonii w 1584 r. i w Ingolstadt w 1584 i 1586 r.

⁵⁵ Publikowana w 1590 i 1591 r. w Ingolstadt w oficynie W. Edera, oraz w niemieckim tłumaczeniu Cleophasa Distelmeiera w Dillingen w oficynie J. Mayera w 1591 r.

⁵⁶ Wydane w 1541 r. w bazylejskiej oficynie Bartholomaeusa Westheimera (1536-1547).

⁵⁷ W Bazylei w 1574 r. w oficynie S. Henricpetriego.

⁵⁸ Po raz pierwszy *Sermo* został opublikowany wraz z mową M. Kromera w zbiorze *De Sigismundo primo rege Poloniae... duo Panegyrici* w Viktorstift w 1550 r.; W 1551 r. mowa ukazała się w Moguncji w tłumaczeniu na język niemiecki pt. *Ein Epistel und Sermon*. Jej ostatnią edycję opublikował St. Reszka w ramach *Opera omnia* St. Hozjusza wydanych w Kolonii w 1584 r. twierdząc, że autorem tego utworu był w rzeczywistości St. Hozjusz.

⁵⁹ Wydana w dwóch odbiciach w 1571 i w jednym w 1584 r. w bazylejskiej oficynie J. Oporinusa. Ostatnia edycja ukazała się pt. *Chronicon sive Historiae Polonicae compendiosa descriptio*.

⁶⁰ W Bazylei w 1554 i 1559 r. W 1557 r. w bazylejskiej oficynie N. Brylingera ukazało się niemieckie tłumaczenie tego dzieła autorstwa W. Weissenburga.

⁶¹ (*Minoris Donati interpretatio*) publikowane w lipskiej oficynie W. Stöckla w 1505, 1506, 1509, 1510 r. i w strasburskiej oficynie J. Knoblauch w 1515 (nakładem U. Keima) i 1516 r.

⁶² Np. *Latinum idioma* publikowane we Wrocławiu w 1503 r., w 1506, 1508, 1509, 1512, 1513, 1521 i 1523 r. w Lipsku w oficynach M. Lottera; w 1507, 1510, i 1511 r. u J. Thannera; w 1514 i 1520 r. u Valentina Schumanna (1513-1542) oraz W. Stöckla w 1515 r., w Moguncji w 1505/06 i w 1510 r. w oficynie Friedricha Heumanna (1508-1512), w Norymberdze w oficynach H. Hölzla w 1509 r.; J. Weissenburgera dwukrotnie w 1512 i w 1518 r. w oficynie Jobsta Gutknechta (1514-1542), w Augsburgu w 1514 r. i w oficynie J. Millera w 1519 r., w Wiedniu w oficynie H. Wietora i J. Singrienera w 1515 r., w Tybindze w oficynie Thomasa Anshelma (1511-1516) w 1515 r.

⁶³ Ukazywał się w takich ośrodkach drukarskich jak Bazylea (co najmniej pięciokrotnie w latach 1536-1567), Kolonia (co najmniej jedenaście edycji w latach 1534-1587), a także w Lipsku, Moguncji i Zurychu. W części edycji zbiór ten publikowano w zmienionym kształcie, tj. z traktatem Aurelio Lippo Brandoliniego (ca. 1454-1497) *De ratione scribendi libri tres* – np. edycja N. Schmidta z Lipska z 1536 r. i J. Oporinusa z 1549 r.

⁶⁴ Wydawana we Frankfurcie nad Menem w 1550, 1551, 1554, 1556, 1560, 1564 i 1571 r. w oficynie Ch. Egenolffa i jego dziedziców.

⁶⁵ Pierwsze wydanie ukazało się w Strasburgu w 1570 r., następne z 1571 i 1575 r. opublikowano w Bazylei w oficynie P. Perny pt. *De secretis antimonii liber unus. Editus Germanice... anno 1570 nunc in Latinum translatus sermonem... per G. Forbergium*, a ostatnie w 1598 r. w Mömpelgart w drukarni Jakoba Foilleta (1587-1619).

⁶⁶ Publikowany w Bazylei w 1551, 1555, 1558, 1562, 1566, 1568, 1571 i 1585 r. w oficynie J. Oporinusa i jego dziedziców.

⁶⁷ Opublikowana w 1513, 1531 i w 1533 r. w redakcji N. Gerbeliusa. Wszystkie edycje ukazały się w Hagenau w oficynie J. Setzera; Kolejne edycje nosiły tytuł *Ph. Callimachi experientis Attila...* W: *Opus historiarum nostro saeculo convenientissimum* wydanym w Bazylei w 1541 r.; *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* Antonio Bonfiniego wydanych w 1543 r. przez R. Wintera z Bazylei i w 1568 r. w bazylejskiej oficynie Bartholomäusa Francka (1567-1569) i Paula Quecka (1564-1570) nakładem dziedziców J. Oporinusa i S. Feyerabenda z Frankfurtu nad Menem. To samo dzieło ukazało się we Frankfurcie nad Menem w 1581 r. w oficynie A. Wechela.

⁶⁸ Opublikowana w Augsburgu w 1519 r. Następne edycje ukazywały się pt. *De clade Varnensi...* w: *De origine et rebus gestis Turcorum libri decem* L. Chalcondylasa, dzieło publikowanym w Bazylei w 1556 i 1562 r. w oficynie J. Oporinusa; *Chronica Turcica* Ph. Lonicera wydanej we Frankfurcie nad Menem w 1578 i 1584 r. nakładem S. Feyerabenda w drukarni J. Wechela; pt. *De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum* w redakcji J. M. Brutusa w: *Polonia sive de origine...* M. Kromera wydanej w Kolonii w 1589 r. i w *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, zbiorze wydanym w redakcji J. Bongarusa we Frankfurcie nad Menem w 1600 r.

⁶⁹ Niemieckie tłumaczenie J. Ecka ukazało się ponownie w Augsburgu w 1518 r. Następna łacińskojęzyczna edycja ukazała się także w Augsburgu w 1519 r. Kolejne edycje pochodziły ze zbioru *Novus orbis regionum ac insularum* S. Grynaeusa, wydawanego w bazylejskiej oficynie J. Herwagena w 1532, 1537 i w 1555 r.; w niemieckim tłumaczeniu zbioru S. Grynaeusa wydany w 1534 r. w strasburskiej oficynie Georga Ulrichera (1529-1536). W nowej redakcji tego zbioru autorstwa Michaela Neandra *Novus orbis regionum ac insularum* w Bazylei w 1582 r. W zbiorze *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa z 1582 r. Publikowano także fragmenty traktatu Macieja z Miechowa: pt. *De Ruthenis* w dziele Caesare Baronio wydany w Kolonii przez Nicolausa Steina w 1598 r.; pt. *De Moscovia* w: *Rerum Moscovitarum auctores varii unum in corpus congesti*, zbiorze wydany w Frankfurcie nad Menem w 1600 r.

⁷⁰ Po raz pierwszy opublikowana w Augsburgu w 1518 r. Następne wydanie ukazało się w tym samym 1518 r. w Bazylei. Mowa E. Ciolka została także wydana w pochodzącym z pierwszej połowy wieku bazylejskim zbiorze *Orationes*; w zbiorze *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa z 1582 r.; w *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina z 1584 r.; w pierwszym tomie *Selectissimarum orationum... libri XIV* N. Reusnera wydanych w Lipsku w 1595 r. oraz w ich niemieckim tłumaczeniu *Römischer Kaiserlicher Majestät, auch päpstlicher und anderer christlicher Potentaten... und Oratoren auserlesene... Ermahnungen... von dem Türkenkrieg* wydany w Frankfurcie nad Menem przez Z. Paltheniusa w 1597 r.

⁷¹ Pierwsze, niemieckie wydanie tego listu ukazało się w 1515 r. w Bazylei. Kolejne edycje pochodziły ze zbiorów: *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa z 1582 r.; *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina z 1584 r. i *Continuatio operis collectanei Epistolarum Turcicarum. Liber VI, VII et VIII* N. Reusnera z 1599 r.

⁷² Bazylea w 1555, 1558 i 1568 r. oraz według Katalogu Centralnego Poloników XVI w. BN w 1556 i 1559 r. O edycji z 1556 r. wspomina także Janusz Pelc w artykule *Z dziejów renesansu w Polsce*. W: *Polska w epoce odrodzenia...*, s. 494. W niemieckim tłumaczeniu Heinricha Panteleona w 1562 r. również w Bazylei w oficynie P. Perny. W zbiorze *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa z 1582 r. i przy *Polonia, sive de origine...* wydanej w Kolonii w 1589 r.

⁷³ Po raz pierwszy ukazała się w 1575 r. we Frankfurcie nad Menem w oficynie A. Wechela pt. *Poloniae gentisque et Reipublicae descriptionis libri duo* (przy *Wandalia* Alberta Krantzta). Następne edycje zostały wydane w Kolonii w 1577 i 1578 r. (zob. edycja z 1578 r. in 4: BN sygn. XVI. Qu. 837). W 1577 r. ukazała się także bazylejska edycja dzieła *Polonia...* znalazła się również w zbiorach J. Pistoriusa z 1582 r. i M. Kromera z 1589 r.

⁷⁴ W Kolonii w 1558 i 1564 r. w oficynie M. Cholinusa. W Nysie w 1564 i 1565 r. u Joannesa Crucigera (1553-1585). W zbiorach J. Pistoriusa z 1582, A. Gwagnina z 1584 r. i *Rerum Moscovitarum auctores varii unum in corpus congesti*, zbiorze opublikowanym we Frankfurcie nad Menem w 1600 r.

⁷⁵ W Bazylei w 1588 r. W języku niemieckim w oficynie A. Fritscha ze Zgorzelca w 1590 r. Kolejne edycje *De bello...* ukazały się w zbiorach: M. Kromera z 1589 r. i *Rerum Moscovitarum auctores varii unum in corpus congesti* z 1600 r.

⁷⁶ Ogłoszona po raz pierwszy w Regensburgu w 1551 r. Kolejne edycje ukazały się m.in. w zbiorach: J. Łasickiego *De Prussorum, Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu...* z 1582 r.; A. Gwagnina *Rerum Polonicarum tomi tres* z 1584 r. Została także przedrukowana w encyklopedii polihistora M. Neandra *Orbis terrae partium succincta explicatio*. Dzieło to miało kilka edycji w latach osiemdziesiątych XVI w.: m.in. w Eisleben w 1583 r. w oficynie Urbana Gaubischa (1554-1604), w Lipsku u G. Deffnera w 1586 r., tamże w oficynie A. Lamberg w 1589 r.

⁷⁷ Pierwsza edycja pochodziła z 1582 r. Kolejne wydanie, tym razem w niemieckim tłumaczeniu, ukazało się w Tybindze w 1585 r. pt. *Wahrhaftiger gründlicher Bericht von der Russen, sonsten Moscoviter genandt. Religion, Kirche, Ordnung...* Rozprawa P. Oderborna wyszła także w zbiorze J. Łasickiego *De Prussorum, Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu...* z 1582 r. i w zbiorze A. Gwagnina z 1584 r. Została również przedrukowana w traktacie M. Neandra *Orbis terrae partium succincta explicatio*.

⁷⁸ Pierwsze wydanie ukazało się w Wittenberdze w 1585 r. Kolejne – z 1586 r. – wyszło w języku niemieckim w Zgorzelcu u Johanna Rambau (działal od 1565 r.). Niemieckojęzyczną edycję dzieła opublikowano także w Erfurcie i ponownie w Zgorzelcu w 1588 i 1589 r. w oficynie A. Fritscha oraz w 1596 r. u J. Rambau. Następne, łacińskojęzyczne wydanie biografii ukazało się w Wittenberdze w 1594 r.

⁷⁹ Oba utwory zostały opublikowane w zbiorze *De Sigismundo Primo Rege Poloniae... duo panegyrici funebres* wydany przez J. Cochlaeusa w oficynie F. Behema w 1550 r. M. Kromer zamieszczał je później przy wszystkich wydaniach *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Oratio in funere... Sigismundi... regis* było wznawiane także w zbiorze A. Gwagnina z 1584 r. i publikacji M. Juniusa *Orationes historicae* wydanej w Strasburgu w 1598 r.

⁸⁰ Została wydana w ramach *Orationes clarorum hominum...* w Kolonii w 1559 i w dwóch odbiciach w 1560 r. oraz w zbiorach J. Pistoriusa z 1582 i A. Gwagnina z 1584 r.

⁸¹ Pierwsze, niemieckie wydanie tego utworu ukazało się wraz z *Oratio de Stephano rege Poloniae... pronunciata* Christiana Sturciusa w oficynie S. Möllemanna z Rostoku w 1587 r. pt. *De vita, rebus gestis et obitu Stephani I regis Poloniae oratio*. Następne edycje opublikowała bazylijska oficyna L. Osteina w 1588 i 1592 r. pt. *Vita, res gestae et obitus Stephani regis Poloniae oratione funebri exposita*. Kolejne wydania ukazały się w zbiorach M. Kromera z 1589 r. i M. Juniusa z 1598 r.

⁸² Np. *Ad Stephanum Regem Poloniae oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur* K. Warszawskiego. Wydawano ją trzykrotnie w 1582 r. – w wersji łacińskiej oraz w tłumaczeniu niemieckojęzycznym w Magdeburgu i Norymberdze w oficynie K. Gerlachin i dziedziców J. Berga pt. *Oration... an Stephan König in Polen*. Przedrukowywano ją w zbiorach: np. A. Gwagnina z 1584 r.

⁸³ Pierwsze, pełne, niemieckie wydanie – poprzednie z 1554 r. u S. Mayera w Dillingen i z 1555 r. u F. Behema w Moguncji, tak jak krakowskie, obejmowały tylko pierwszą część dzieła St. Hozjusza – ukazało się w 1557 r. w Moguncji. W tym samym roku *Confessio...* zostało wydane dwukrotnie w Dillingen u S. Mayera. Wydanie w języku niemieckim ukazało się w Dillingen już w 1559 r., a potem w tłumaczeniu Johanna von Wege w 1560 r. w Ingolstadt w oficynie A. i S. Weissenhornów. Kolejne, tym razem łacińskie, wydania z 1560 r. to dwie wiedeńskie edycje Michaela Zimmermanna (1553-1565). Ponowne wydanie wiedeńskie ukazało się u tegoż M. Zimmermanna w 1561 r. Z lat siedemdziesiątych XVI w. pochodziły następujące wydania *Confessio...* w tłumaczeniu niemieckim J. B. Ficklera z 1572 r. w oficynie S. Mayera w Dillingen i w wersji łacińskiej wydanej w Kolonii w 1573 r. u M. Cholinusa. Ostatnia, szesnastowieczna edycja *Confessio...* ukazała się w ramach *Opera omnia* St. Hozjusza, wydanych w Kolonii w 1584 r.

⁸⁴ Publikowane w 1558, 1559 i 1560 r. w Kolonii u M. Cholinusa oraz w ramach *Opera omnia* St. Hozjusza.

⁸⁵ Pierwsze, niemieckie wydania tego traktatu ukazały się w języku łacińskim u S. Mayera w Dillingen w 1558 i 1559 r. Z 1559 r. pochodziło także niemieckie tłumaczenie *De expresso Dei verbo...*, wydane w Ingolstadt drukiem A. i S. Weissenhornów. Kolejne, łacińskie edycje ukazały się u S. Mayera w Dillingen w 1560 r. i w *Opera omnia* St. Hozjusza.

⁸⁶ Pierwszą, niemiecką edycję tego dzieła opublikował poznański nakładca J. Patruus mł. w Dillingen u S. Mayera w 1558 r. W tym samym roku ukazała się niemieckojęzyczna wersja *Dialogus...* w Moguncji u F. Behema w 1558 r. W 1559 r. w Dillingen u S. Mayera wyszła zarówno łacińska jak i niemiecka wersja dzieła. Wznowienie obu tych wersji opublikowano w 1560 r. w tej samej oficynie. Ostatnia edycja *Dialogus...* ukazała się w *Opera omnia* St. Hozjusza.

⁸⁷ W 1559 r. dwie, pierwsze części tego dzieła ukazały się w wersji łacińskiej w Dillingen. Zostały one szybko przetłumaczone na język niemiecki przez J. B. Ficklera i wydane w Dillingen w 1560 r. nakładem Ch. Schicka. Trzecia część pt. *De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius* została opublikowana w 1561 i 1569 r. w Dillingen przez S. Mayera; Wszystkie trzy Rozmowy wydała w 1568 r. kolońska oficyna M. Cholinusa pt. *Monachus sive colloquiorum de religione libri tres...*

⁸⁸ Ukazała się po raz pierwszy w Dillingen w 1582 r. Nowa edycja wyszła – w dwóch odbiciach – w Kolonii u M. Cholinusa. Ta sama oficyna wydała list Jeremiasza w 1584 r., a w 1583 i 1585 r. w Ingolstadt ukazało się jego niemieckie tłumaczenie J. B. Ficklera.

⁸⁹ Według E. XXI, s. 85-86 dzieło J. Łaskiego mł. miało co najmniej pięć wydań w języku holenderskim i po jednym w językach francuskim i niemieckim. Musiała istnieć także wersja łacińskojęzyczna, ale się nie zachowała.

⁹⁰ Ukazała się w ramach zbioru ...*Oratoren auserlesene... Ermahnungen... von dem Türkenkrieg* wydanego w 1597 r. w oficynie Z. Paltheniusa we Frankfurcie nad Menem drukiem I. Collitiusa.

⁹¹ Graz, w oficynie Georga Widmanstettera (1587-1618) w 1595 r. pt. *Historia von dem heiligen Stanislaw* w tłumaczeniu Blasiusa Laubicha.

⁹² Ukazało się w oficynie F. Behema w Viktorstift w 1551 r.

⁹³ Takich jak np. gazety ulotne. Można tutaj wymienić m.in. *Absagbrief der Königlichen Majestät von Polen dem moscovitischen tyrannischen Feind durch Łopaciński überschickt*, wydany w Magdeburgu i w kilku odbiciach w Norymberdze.

⁹⁴ Np. *Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita* P. Oderborna, którego niemieckojęzyczne tłumaczenia publikowano kilkakrotnie w latach 1588-1596 w Erfurcie i Zgorzelcu.

⁹⁵ Jako *Tractat von beiden Sarmatien* ukazał się w 1518 r. w augsburskiej oficynie M. Wirsunga w tłumaczeniu J. Ecka oraz pt. *Zwei Büchlein... von beeden Sarmatiis* w ramach *Die new Welt* w 1534 r. w Strasburgu i w 1555 r. w Bazylei. Było to tłumaczenie zbioru S. Grynaeusa *Novus orbis regionum ac insularum* autorstwa Michaela Herra.

⁹⁶ Tak się stało w przypadku niemieckiego tłumaczenia Nicolausa Hönigera *Descriptio belli Ivoniae Voievodae Valachiae* a. 1574 L. Goreckiego (*Walachischen Kriegs oder Geschichten warhafft Beschreibung*) i *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano Voivoda et caede Turcarum* J. Łasickiego (*Von der Polen Zug in die Walachey*) – Bazylea w 1578 r. u S. Henricpetriego.

⁹⁷ Bazylea w 1562 r. w tłumaczeniu H. Pantaleona pt. *Mitnächtlicher Völckeren Historien*.

⁹⁸ Zgorzelec w 1590 r. w tłumaczeniu Heinricha Rätela.

⁹⁹ Bazylea w 1557 r. w tłumaczeniu W. Weissenburga pt. *Von Verbesserung des gemeines Nütz fünff Bücher*.

¹⁰⁰ W 1559 r. w Dillingen i w tłumaczeniu Johanna von Wege pt. *Confession, das ist ein christliches Bekantnuss des catholischen Glaubens* w 1560 r. w Ingolstadt. Kolejna edycja, tym razem w tłumaczeniu J. B. Ficklera, ukazała się w Dillingen w 1572 r. pt. *Confession das ist Bekantnuss des allgemeinen... Glaubens*

¹⁰¹ W 1558 r. w Moguncji pt. *Dialogus das ist ein freundliches Gespräch*. W 1559 i w 1560 r. w Dillingen pt. *Drei christliche Gespräch*. Bez daty (zapewne także w Dillingen) pt. *Kelchbüchlein. Ein christliches Gespräch*.

¹⁰² W 1559 r. w Ingolstadt w tłumaczeniu Leonharta Hallera pt. *Von dem... Wort Gottes... ein... Schrift*.

¹⁰³ Dwa pierwsze tomy *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* w tłumaczeniu J. B. Ficklera pt. *Von baiden der Falschen vermainten auch warhafften Religion Christi... zwey... Gespräch* wydane w 1560 r. w Dillingen.

¹⁰⁴ Jego wydanie *Cenzury* Jeremiasza opublikował w niemieckim tłumaczeniu J. B. Fickler w Ingolstadt w 1583 i 1585 r.

¹⁰⁵ *Speculum pietatis* poświęcone Annie Austriaczce opublikowano po raz pierwszy na obszarze niemieckojęzycznym w wersji łacińskiej w 1598 r. zapewne w Kolonii. W tym samym roku w Grazu ukazało się tłumaczenie niemieckie pt. *Catholische Leich Predigen*.

¹⁰⁶ Opublikowane w Dillingen w 1591 r. w tłumaczeniu C. Distelmeiera.

¹⁰⁷ Przetłumaczone przez Johanna Fischharta w 1592 r. pt. *Schwarm des heiligen Römischen Bienenkorbs*.

¹⁰⁸ Na język niemiecki przetłumaczono m.in.: *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia, per... regem Edvardum eius nominis Sextum anno post Christum natum 1550*. Praca ta ukazała się w translacji M. Microna w oficynie Johanna Mayera (1562-1577) z Heidelbergu w 1565 r. pt. *Kirchenordnung*. Swoją wersję niemieckojęzyczną miało także *Purgatio ministrorum in ecclesiis peregrinarum Francofurti adversus eorum calumnias* wydane w tłumaczeniu Melchiora Frombergera. Polemika ta, stanowiąca obronę poglądów J. Łaskiego mł. na temat sakramentu Komunii Św., ukazała się w Heidelbergu w 1598 r. Wydali ją Christoph Löw (1597-1600) i Johann Lancelot (1597-1619).

¹⁰⁹ W 1596 r. w oficynie dziedziców Ch. Egenolffa z Frankfurtu nad Menem ukazało się *Iudicium über ein arrianische in Polen... schrift* Krzysztofa Ostorodta (zm. 1611) z gminy śmigielskiej. Autorem tłumaczenia był Georg Tradel.

¹¹⁰ Opublikowana w Lipsku w 1501 r.

IV. POLONIKA WYDAWANE W OFICYNACH OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO PRZYKŁADEM MOBILNOŚCI TEKSTÓW LITERACKICH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE

Istotną kwestią jest problem stosunku poszczególnych wydań lub mutacji językowych danego dzieła do jego pierwszej edycji. Interesujące jest to, czy, w jakim stopniu i dlaczego wydawca starał się przekształcić wznowiane dzieło. Odpowiedź na te pytania przyczyni się do wyjaśnienia mechanizmów rozpowszechnionego w XVI w. zjawiska ogólnoeuropejskiej mobilności tekstów literackich.

1. DZIEŁA POWSTAŁE W POLSCE, A WYDANE W OFICYNACH OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO

Co najmniej 80% wszystkich poloników w ogóle nie miało polskich edycji. Były wśród nich dzieła, które powstały na terenie Polski, ale autorzy opublikowali je poza granicami kraju. Tak było w przypadku części prac historiograficznych¹, religijnych² i naukowych³.

Niemiecki wydawca otrzymywał tekst dzieła bezpośrednio od autora, lub za pośrednictwem redaktora pracy, osoby zaprzyjaźnionej z autorem, a udającej się za granicę, księgarzy niemieckich odwiedzających Polskę, przedstawicieli oficyn wydawniczych na targach książki, czy w końcu za pośrednictwem polskich nakładców⁴. Twórcy starali się kontrolować proces wydawniczy ich dzieł⁵. Autor lub redaktor starał się czuwać nad poprawnością druku, wprowadzał poprawki w tekście utworu przygotowując jego następne wydania. Wszystko to czynił w porozumieniu z oficyną drukarską, w której złożył tekst⁶. Najlepiej obrazują te procesy kolejne wydania *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera i *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza.

2. POLONIKA OPUBLIKOWANE W OFICYNACH OBSZARU NIEMIECKOJĘZYCZNEGO NA PODSTAWIE ICH POLSKICH EDYCJI

Część niemieckich wydań poloników poprzedzona było edycjami tych samych dzieł w oficynach polskich (ok. 160 tytułów). Interesujące jest to, czy istniały różnice między tymi publikacjami. Przy porównaniu niemieckich i polskich edycji poloników zwraca uwagę fakt, że w przypadku druków z pierwszej połowy XVI w., a zwłaszcza z pierwszego dwudziestolecia, owe różnice były nieznaczne. Charakterystyczne jest to, że ówczesne, polskie i niemieckie edycje w większości przypadków różniły się tylko adresem wydawniczym i szczegółami typograficznymi. Co więcej, wydania krakowskie wydają się niekiedy staranniejsze od niemieckich. Część edycji niemieckich i polskich różniła się wyposażeniem ilustracyjnym druków i pewnymi zmianami redakcyjnymi np. w brzmieniu ich tytułów. Można tutaj przywołać podręcznik logiki Jana z Głogowa (*Exercitium veteris artis. Argumentum in librum Porphyrii peripatetici isagogicum in kathedrias Aristotelis*). Został on wydany w 1504 r. (dwukrotnie: w drukarni J. Hallera⁷ i tamże przy udziale K. Hochfedera⁸) oraz w 1516 r. również drukiem J. Hallera⁹. Wymienione edycje polskie różniły się tylko w wyposażeniu ilustracyjnym druków. Wydanie J. Hallera z 1504 r. posiadało na odwrocie karty tytułowej herby Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i miasta Krakowa¹⁰. Krakowskie wydanie z 1516 r. było pozbawione herbów. Natomiast w wydaniu niemieckim z 1517 r., opublikowanym w Strasburgu w oficynie J. Knobloucha, ilustracje w ogóle nie występują¹¹. Strasburskie wydanie *Exercitium veteris artis* Jana z Głogowa miało także skrócony tytuł. Wiersz O. Nachtigala, brak ilustracji, zmiany w tytule oraz adres wydawniczy są jedynymi elementami odróżniającymi edycję strasburską od krakowskich. Treść dzieła i przedmowy — wyraźnie określające jego przeznaczenie dla studentów Akademii Krakowskiej — zostały przedrukowane przez J. Knobloucha w niezmiennym kształcie. Niemieccy drukarze w swoich edycjach poloników uwzględniali rysunki i wykresy, stanowiące integralną część tekstu dzieła. Tak było m.in. w przypadku strasburskiej edycji J. Knobloucha *Introductorium compendiosum in tractatum Sphaerae... Joannis de Sacrobusto* z 1518 r.¹².

Traktat ten opracował Jan z Głogowa na życzenie J. Hallera¹³. *Introductorium...* miało służyć jako podręcznik dla studentów Akademii Krakowskiej. Następna, krakowska edycja dzieła, uzupełniona o tablicę *declinationis solis*, ukazała się nakładem J. Hallera i drukiem Floriana Unglera w 1513 r.¹⁴. Właśnie ta edycja stanowiła podstawę do wydania strasburskiego J. Knobloucha z 1518 r.¹⁵. Obie edycje były prawie identyczne — z wyjątkiem pominięcia przez J. Knobloucha

herbu miasta Krakowa, występującego w wydaniu krakowskim z 1513 r. Zawierały ten sam wiersz do czytelnika, przedmowy i tekst właściwy, a także rysunek wyobrażający sferę niebieską.

Można wymienić jeszcze co najmniej kilkadziesiąt niemieckich edycji poloników, które stanowiły dosyć dokładne, wierne przedruki z wydań polskich. Zwykle pochodziły one z pierwszej połowy XVI w.¹⁶. W drugiej połowie wieku również spotykamy podobne edycje, zazwyczaj charakteryzujące się małą, broszurową objętością¹⁷. Do nielicznych wyjątków należało obszerne dzieło *Decisiones... de rebus in sacro auditorio Lithuanico* P. Rojzjusza, opublikowane nakładem S. Feyerabenda w 1570 r. przy *Decisiones Sacri Senatus Pedemontani ab Octaviano Cacherano... collectae*¹⁸. Edycja ta tylko nieznacznie różniła się od krakowskiego pierwodruku z 1563 r.¹⁹, ale były to charakterystyczne zmiany.

Polegały na innym sformułowaniu tytułu — w wydaniu niemieckim zawierał tylko najistotniejsze informacje dotyczące treści dzieła — dodaniu na karcie tytułowej drzeworytowej ilustracji, przedstawiającej obrady sądu, pominięciu komentarzy na marginesach oraz na poprawieniu błędów w tekście, występujących w wydaniu krakowskim.

Niekiedy niemieckie i polskie wydania tych samych dzieł cechowały się dużymi różnicami. Warto tutaj zwrócić uwagę na pierwsze, niemieckie wydanie *Oratio in funere... Sigismundi... regis* M. Kromera. Polskie wydanie tej mowy ukazało się w 1548 r.²⁰. Pierwsza, niemiecka edycja *Oratio...* była dziełem J. Cochlaeusa, który wydał ją wraz z mową S. Maciejowskiego w Victorstift koło Moguncji (w oficynie F. Behema w 1550 r.) w zbiorze *De Sigismundo Primo Rege Poloniae... duo panegyrici funebres*²¹. Właśnie temu wydaniu *Oratio...* warto poświęcić szczególną uwagę²². J. Cochlaeus w dedykacji do swego *antistes*a Ioannesa Dubraviusa wspominał, że w jego posiadaniu znalazło się kilka pism poświęconych pamięci Zygmunta Starego, opublikowanych w Krakowie. Spośród nich za najbardziej godne ponownego wydania uznał mowę M. Kromera i *Sermo habitus... in funere... Sigismundi Primi* S. Maciejowskiego²³. J. Cochlaeus połączył te dwa utwory i wydał, opatrując edycję wspomnianą dedykacją. Oczywiście były tutaj zmiany redakcyjne w stosunku do krakowskich pierwodruków. W niemieckiej edycji przy obu mowach występowały noty marginalne, odnoszące się do treści dzieła, których nie było w wydaniach krakowskich.

Natomiast niemieckie wydanie pozbawione było ilustracji, występujących przy edycjach krakowskich — np. wizerunku orła polskiego. W wydaniu krakowskim i niemieckim do utworu S. Maciejowskiego dołączone było *Sigismundi I epitafium* J. Dantyszka. Jest to ważne, gdyż M. Kromer wykorzystywał później wiersz J. Dantyszka, dołączając go do kolejnych wydań swojego *Oratio in funere... Sigismundi... regis*²⁴, zamieszczanych przy *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*²⁵. Komponując treść *De origine...* M. Kromer mógł się

więc posłużyć wydawnictwem J. Cochlaeusa. Owa kompozycja — składały się na nią trzy elementy: *Oratio in funere...*, czterowiersz M. Kromera oraz epitafium J. Dantyszka — była powtarzana w następnych wznowieniach mowy M. Kromera. Podstawą dla kolejnych edycji *Oratio in funere...* było więc niemieckie wydanie z 1550 r. Świadczą o tym także wspomniane marginalia, występujące — za wydaniem moguńskim — w późniejszych edycjach mowy.

Z punktu widzenia pochodzenia niemieckich edycji poloników do ciekawszych utworów należy *Alberto a Lasco... exhortatio ad milites in expeditione Moldavica, cum Jacobum Basilicum Despotam in Regnum introduceret...* 1561. Pierwsze wydanie mowy Olbrachta Łaskiego ukazało się w Krakowie w oficynie M. Siebeneichera w 1567 r. Była ona dodatkiem do historii Węgier *Chronologia de rebus Hungaricis* dworzanina O. Łaskiego Abrahama Bakschaya. Jak można sądzić jej publikację finansował sam O. Łaski²⁶. Aby wyjaśnić dzieje ponownych edycji, zarówno mowy O. Łaskiego jak i *Chronologia...* A. Bakschaya, należy wspomnieć o tym, że O. Łaski był jednym z najgorliwszych stronników Habsburgów. Utrzymywał kontakt z A. Dudyczem. Był związany ze środowiskiem kalwinistów polskich — przeszedł na katolicyzm dopiero w 1569 r.

Wyrazem owych związków był wiersz pochwalny Andrzeja Trzecieckiego mł. (ok. 1530-1584) na *Chronologia...* A. Bakschaya, zamieszczony w jej krakowskim wydaniu. Można więc sądzić, że nie tylko treść omawianej publikacji, ale także splot czynników polityczno-wyznaniowo-towarzyskiej natury spowodował, że krakowskie wydanie *Chronologia...* szybko dotarło do nadwornego dziejopisa Rudolfa II węgierskiego humanisty Joannesa Sambucusa (1531-1584 wł. Zsámboki János)²⁷. Ten opublikował je w całości²⁸ w ramach *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* nadwornego historyka Macieja Korwina (1427 lub 1434-1502) A. Bonfiniego, umieszczając ją na końcu dzieła po historii Attyli F. Kallimacha²⁹. Warto dodać, że w tej redakcji *Rerum Ungaricarum...* znalazł się wiersz Karla Utenhove mł. na cześć J. Sambucusa. Flamandzkiego humanistę K. Utenhove mł. (1536-1600) łączyły szczególne związki z rodziną Łaskich. Jego ojciec Karol st. był towarzyszem J. Łaskiego mł. w czasie pobytu tego ostatniego w Bazylei. Z kolei stryj Karola mł. John Utenhove był jednym z najbliższych współpracowników wspomnianego J. Łaskiego mł. Sam Karol mł. był zaprzyjaźniony m.in. z A. Dudyczem. Ponieważ omawiana edycja dzieła A. Bonfiniego zawierała także wiersze innego znajomego A. Dudycza Philippusa Gandavensisa, niewykluczony jest jakiś udział A. Dudycza w przedsięwzięciu wydawniczym J. Sambucusa. Ten nic o tym nie wspominał, wymieniając natomiast w dedykacji do Maksymiliana II K. Trecego, jako osobę pośredniczącą w jego kontaktach z J. Oporinusem. Następne wydanie *Rerum Ungaricarum...* A. Bonfiniego w opracowaniu J. Sambucusa ukazało się w 1581 r. we Frankfurcie nad Menem w ofi-

cynie A. Wechela³⁰. Była to zmieniona edycja w stosunku do poprzedniej. A. Wechel zachował tylko te elementy z wydania z 1568 r., które miały merytoryczny związek z głównym tematem dzieła. Oprócz dodania poprawek do poprzedniej, bazylejskiej edycji historii Węgier A. Bonfiniego, wydawca usunął wszystkie utwory towarzyszące: wiersze K. Utenhove i Ph. Gandavensisa, a w przypadku *Chronologia de rebus Hungaricis* A. Bakschaya, utwory A. Trzecieckiego ml., J. Łaskiego, Jana ze Świdnicy i Adama Schroetera. Z poloników wydawca zachował tylko dedykację A. Bakschaya do O. Łaskiego, mowę O. Łaskiego i *Chronologia...* oraz dzieło F. Kallimacha. Omawiana edycja poloników w *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia...* z 1581 r. jest przykładem nowego opracowania redakcyjnego dzieł przez ich niemieckich wydawców. Ze zjawiskiem tym spotykamy się głównie wśród poloników publikowanych w ramach większych całości. Tak było w przypadku *Chronica Polonorum*, Macieja z Miechowa zamieszczonej w zbiorze *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa³¹. Wydanie J. Pistoriusa nie różniło się znacznie od krakowskiej edycji tej kroniki z 1521 r., z której twórca *Polonicae historiae corpus* korzystał³². W swojej redakcji J. Pistorius zmieniając nieco układ kompozycyjny tekstu dzieła, pominął jego zdaniem elementy nieistotne: erratę z listem H. Wietora do czytelnika i elementy dzieła nie mieszczące się w przyjętej konwencji zbioru. W tym drugim przypadku chodzi o pominięcie ilustracji wraz z towarzyszącymi im epigramami. Pozostałe części krakowskiej publikacji tj. dedykacje, przedmowy wydawnicze, list autora do A. Krzyckiego z epigramem tego ostatniego, samą kronikę Macieja z Miechowa oraz towarzyszące jej dzieła J. L. Decjusza znalazły się w *Polonicae historiae corpus* bez zmian w treści, włączając w to noty na marginesach. Niemiecki wydawca — w odróżnieniu od edycji krakowskiej — zaznaczał natomiast te fragmenty tekstu kroniki Miechowity, które miały charakter cytatów np. dwuwiersz Grzegorza z Sanoka³³. Ponadto J. Pistorius poprawił w swej redakcji błędy edycji krakowskiej, powstałe w wyniku pomyłki w liczbowaniu rozdziałów³⁴. Z drugiej strony także wydanie J. Pistoriusa zawierało błąd. Wynikał on zapewne z tego, że autor zbioru musiał korzystać ze zdefektowanego egzemplarza krakowskiego wydania kroniki Macieja z Miechowa. Dlatego w *Polonicae historiae corpus* nie został przedrukowany w całości końcowy fragment utworu J. L. Decjusza *De Jagellonum familia liber II*³⁵. W edycji J. Pistoriusa pominięte zostały ilustracje zamieszczone w krakowskim wydaniu dzieł J. L. Decjusza — chodzi tu o portrety Zygmunta Starego w *De Sigismundi regis temporibus...*, Bony i Zygmunta Augusta w *De Jagellonum familia...* wraz z towarzyszącymi im epigramami Philippusa Gundeliusa oraz drzewo genealogiczne Jagiellonów.

Twórcy zbiorów pism, w momencie ich redakcji, korzystali z posiadanego przez siebie egzemplarza określonego wydania danego dzieła — często bez porozumienia się z jego autorem. Wskutek czego powtarzali błędy tego wydania. Z tego punktu widzenia ciekawe są wznowienia wspomnianej *Oratio in funere... Sigismundi... regis* M. Kromera, które ukazały się w ramach zbiorów J. Pistoriusa *Polonicae historiae corpus* z 1582 r. i *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina z 1584 r.

W zbiorze J. Pistoriusa ta część *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, która zawierała *Oratio in funere...*, składała się z następujących elementów: tytułu, przedmowy do Zygmunta Augusta datowanej na *IX Calend. Aug.* 1548, epitafium J. Dantyszka, niepodpisanego czterowiersza M. Kromera poświęconego Zygmuntowi Staremu i właściwego tekstu *Oratio in funere...*³⁶. Wymienione elementy były charakterystyczne dla wydania *Oratio in funere...* w ramach edycji *De origine...* z 1555 r. W późniejszych wydaniach *De origine...*, w części zawierającej mowę pogrzebową, występują zmiany:

— w edycji z 1558 r. brak jest daty dziennej przedmowy do Zygmunta Augusta.

— w edycji z 1568 r. zmienia się układ kompozycyjny tekstu. Na początku umieszczona jest przedmowa do Zygmunta Augusta tym razem datowana na *15 Calend. Decembr.* 1548.

Dopiero po przedmowie następuje tytuł *Oratio in funere...*, epitafium Dantyszka, czterowiersz M. Kromera i właściwy tekst mowy. Można stąd wnosić, że J. Pistorius tworząc swój zbiór posłużył się pierwszym, niepoprawionym — z 1555 r. — wydaniem *De origine...* Nawiąsem mówiąc M. Kromer miał o to pretensję do szwajcarskiego uczonego.

Charakterystyczne są problemy z datacją wspomnianej przedmowy do Zygmunta Augusta, dołączonej do *Oratio in funere...* Powinna ona według autora nosić datę *15 Calend. Decembr.* 1548, a nie *9 Calend. Aug.* jak to wydrukował w swoim zbiorze J. Pistorius za wydaniem bazylejskim z 1555 r. Prawidłową datę *15 Calend. Decembr.* 1548 M. Kromer zamieścił w wydaniu *De origine...* z 1568 r. i w zbiorze *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, wydanym w 1589 r.³⁷

Możliwości wpływu autora na twórców i wydawców zbiorów, którzy wykorzystywali jego dzieło, były w badanym okresie bardzo ograniczone. Rynek wydawniczy rządził się często własnymi zasadami, niezależnymi od woli autora. W dwa lata po ukazaniu się zbioru J. Pistoriusa, w 1584 r. niemiecki wydawca S. Feyerabend podjął nową inicjatywę wydawniczą, publikując *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina³⁸. Nowy zbiór był w znacznym stopniu przedrukiem z dzieła J. Pistoriusa, uzupełnionym o pisma dotyczące najnowszej historii Rzeczypospolitej. O tym, że właśnie *Polonicae historiae corpus* J. Pistoriusa

stanowiło podstawę dla wydawców *Rerum Polonicarum tomi tres* świadczy m.in. kolejna edycja *Oratio in funere... Sigismundi... regis* M. Kromera. Była ona w pełni zbieżna z wydaniem J. Pistoriusa, wraz z ową charakterystyczną datacją 9 Calend. Aug. 1548 przedmowy M. Kromera do Zygmunta Augusta. Niekiedy różnice między polonikami opublikowanymi w polskich drukarniach, a ich niemieckimi odpowiednikami były bardzo duże. Wynikały one zarówno z innego opracowania redakcyjnego porównywanych edycji, jak również z dużych zmian w treści dzieła. Przykładem może być zbiór M. Kromera *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* czyli *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*. Początkowo dzieło miało tylko wersję polską. Składało się zrazu z trzech części: *O wierze i nauce luterskiej*. *Rozmowa Dworzanina z Mnichem* wydana w 1551 r.³⁹, *Czego się krześcijański człowiek dźierać ma*. *Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra* opublikowana w 1552 r.⁴⁰ i *O kościele Bożym albo Krystusowym*. *Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecia* wydana w 1553 r.⁴¹. Wszystkie *Rozmowy* opublikował Łazarz Andrysowicz. Wydrukował także kolejną edycję *Rozmów*, wydanych w jednym tomie w latach 1553/1554 razem z *O nauce Kościoła świętego*. *Rozmowa Dworzanina z Mnichem czwarta i ostateczna*. Wymienione publikacje ukazały się bez podania nazwiska autora, który nie chciał podpisywać tekstu w języku polskim. O motywach, jakimi kierował się M. Kromer, piszę szerzej w innym miejscu niniejszego opracowania. Pod naciskiem środowiska autor zdecydował się na przygotowanie łacińskiej wersji dzieła, przeznaczonej dla bardziej wymagającego czytelnika. Dwie, pierwsze części ukazały się w 1559 r. w Dillingen u S. Mayera pt. *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*⁴². Zachodzi pytanie, w jakim stopniu wydania polskie i łacińskie dwóch pierwszych *Rozmów* są zbieżne. Otóż wypada stwierdzić, że polskie teksty obu ksiąg stanowiły swego rodzaju kompozycyjny szkielet, na którym autor zbudował nieporównywalnie szerszą — pod względem objętości tekstu — łacińską wersję wymienionych utworów.

Kolejną, trzecią część dzieła S. Mayer opublikował w 1561 r. pt. *De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius*. Wszystkie *Rozmowy* wydał w jednym tomie w 1568 r. M. Cholinus z Kolonii (*Monachus, sive Colloquiorum de religione libri quatuor*). Wydanie pełnej, poprawionej, łacińskiej wersji *Rozmów* zajęło więc M. Kromerowi kilkanaście lat. Jej ostateczny kształt daleko odbiegał od pierwszej, polskojęzycznej wersji dzieła.

W pewnych przypadkach o tym, że polska edycja w znacznym stopniu różniła się od swojego niemieckiego odpowiednika, decydowały uwarunkowania wydawnicze. Charakterystycznym przykładem problemów polskich autorów z krajowymi oficynami wydawniczymi są dzieje pierwszej edycji *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza⁴³. Autor chciał wydać swoje dzieło w Polsce, w krakowskiej oficynie Macieja Scharffenberga. Drukarni otrzymał rękopis w 1552 r. i wykonał pierwodruk. St. Hozjusz ocenił

go bardzo nieprzychylnie ze względu na niedoskonały poziom edytorski i dużo błędów w tekście. W końcu jednak, po sporządzeniu erraty (zawierała 1200 błędów!), pierwszy tom dzieła ukazał się w 1553 r., tyle że bez podania nazwiska autora⁴⁴. Mimo tych doświadczeń St. Hozjusz pragnął aby również drugi tom *Confesio...*, przeznaczonego przecież dla czytelnika polskiego, ukazał się w Krakowie. Oficyna Scharffenbergów odmówiła jednak druku dzieła własnym nakładem, żądając, aby jego koszt pokrył episkopat polski. W tej sytuacji prymas Mikołaj Dzierzgowski zdecydował, że dzieło zostanie wydane za granicą, w Wenecji bądź w Niemczech. Nakładem zajął się J. Patruus mł. i on też wybrał drukarnię F. Behema w Moguncji. *Confessio...* w swoim pełnym wydaniu ukazało się tam w 1557 r.⁴⁵. Przedtem — według K. Estreichera — w Niemczech ukazały się przedruki pierwszego tomu dzieła⁴⁶.

3. POLONIKA POWSTAŁE NA OBSZARZE NIEMIECKOJĘZYCZNYM

Największą grupę poloników stanowiły utwory powstałe w trakcie pobytu ich autorów w Niemczech. Część z nich osiadła w tym kraju na stałe. Na przykład na lata trzydzieste i czterdzieste XVI w. przypadają pierwsze edycje dzieł J. Willicha z Reszla, profesora uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą. Bogata twórczość naukowa J. Willicha⁴⁷ związana była głównie z jego działalnością wykładowcy uniwersyteckiego, a ślady jego związków z Polską były mało znaczące⁴⁸. W przypadku J. Willicha można mówić tylko o formalnie *polonikowym* charakterze jego dzieł. Do tej grupy pisarzy należał także Johann Derschovius z Królewca. Był on profesorem prawa uniwersytetu w Helmstedt, autorem wielu publikacji naukowych wydawanych w tym mieście w latach osiemdziesiątych XVI w.

Wielu autorów poloników z różnych względów przebywało czasowo w Niemczech. Wśród nich znalazł się m.in. J. Łaski mł. Kilka jego publikacji z lat pięćdziesiątych XVI w. związanych było z reformą Kościoła fryzyjskiego, jaką J. Łaski mł. podjął sprawując urząd superintendenta na tym terenie. Najliczniejsza grupa autorów składała się ze studentów uniwersytetów niemieckich. Utwory, które publikowali w oficynach obszaru niemieckojęzycznego, pochodziły zwykle z drugiej połowy XVI w. Ukazywały się w takich miastach jak: Strasburg, Bazylea, Wittenberga, Norymberga, Helmstedt czy Frankfurt nad Odrą, a z katolickich w Würzburgu i Ingolstadt. Były wśród nich publikacje naukowe, ale także utwory o charakterze okolicznościowym (panegiryki, epitafia, pieśni weselne) oraz poezja religijna. Utwory te publikowano zwykle w pojedynczych edycjach⁴⁹.

4. NIEMIECKIE WZNOWIENIA I NIEMIECKOJĘZYCZNE MUTACJE POLONIKÓW

W przypadku wznowień poloników na obszarze niemieckojęzycznym regułą było to, że ich wydawcy korzystali z wcześniejszych, niemieckich — jeśli takie istniały — edycji danego dzieła. Można to prześledzić na przykładzie kolejnych edycji *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* R. Heidensteina.

Pierwsze wydanie dzieła ukazało się w 1584 r. w Oficynie Łazarzowej⁵⁰. Autor zadedykował je Zygmuntowi Batoremu. Na podstawie dedykacji można określić kolejność i pochodzenie poszczególnych wydań dzieł wojny moskiewskiej R. Heidensteina. Istotny jest tutaj pewien szczegół. Otóż w wydaniu krakowskim dedykacja kończyła się fragmentem zawierającym zwrot *beneficij loco accepturus id sim.* W następnej edycji, opublikowanej w Bazylei przez K. Waldkircha w 1588 r., ten sam fragment brzmiał następująco: *beneficij loco id sim accepturus*⁵¹. Kolejna edycja *De bello Moscovitico...* ukazała się w zbiorze *Polonia sive de origine...* M. Kromera, wydany w Kolonii w 1589 r.⁵². Redaktor zbioru T. Plaza wykorzystał krakowskie wydanie *De bello Moscovitico...* z 1584 r. Świadczy o tym wspomniany fragment dedykacji oraz inicjały użyte w tekście *De bello Moscovitico...* Z kolei frankfurccy wydawcy zbioru *Rerum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus congesti* z 1600 r.⁵³ posłużyli się bazylejskim wydaniem *De bello Moscovitico...*, o czym lojalnie poinformowali w spisie treści tomu.

Obok dzieła R. Heidensteina znalazło się w nim także *De Moscovia Matthiae Michovia desumpta ex corpore historiae Polonicae Io. Pistorii, edito Basileae ab H. Petrici anno 1582*⁵⁴. Był to dokładny przedruk fragmentu z *Tractatus de duabus Sarmatiis...* Macieja z Miechowa, opublikowanego w zbiorze J. Pistoriusa. *Rerum Moscoviticarum auctores varii... congesti* zachowało nawet żywą paginę bazylejskiego druku tj. *Polonicarum rerum tomus I*. Przy okazji warto sobie odpowiedzieć na pytanie, jakim wydaniem traktatu Macieja z Miechowa posłużył się J. Pistorius tworząc swój zbiór.

Na podstawie tekstu *Tractatus de duabus Sarmatiis...*, zamieszczonego w *Polonicae historiae corpus*⁵⁵, można stwierdzić, że J. Pistorius wykorzystał jedno z wydań dzieła Macieja z Miechowa, zamieszczonych w zbiorze S. Grynaeusa *Novus orbis regionum ac insularum*. Wskazują na to następujące cechy wydawnicze edycji S. Grynaeusa: zmienione nagłówki rozdziałów, komentarze na marginesach i brak podziału na części w obu księgach *Tractatus de duabus Sarmatiis...*⁵⁶. Wyżej wymienione cechy nie występują we wcześniejszych, łacińskojęzycznych wydaniach traktatu Macieja z Miechowa: krakowskich z 1517 r.⁵⁷ i 1521 r.⁵⁸ oraz augsburskiego z 1518 r.⁵⁹.

Część poloników ukazywała się w niemieckojęzycznych tłumaczeniach z edycji łacińskich. Często różniły się stopniem zgodności tłumaczenia z łacińskim oryginałem. Dużą wiernością przekładu w stosunku do pierwotnego tekstu wyróżniały się polonika o tematyce religijnej. Nie tylko tłumaczono właściwy tekst dzieła, ale także dedykacje i przedmowy wydawnicze. Najwięcej tłumaczeń tego rodzaju było dziełem niemieckiego teologa katolickiego J. B. Ficklera. Między innymi był on autorem przekładu *Censura orientalis Ecclesiae* Jeremiasza z Konstantynopola, którą wydał pt. *Censur oder Urtheil der Orientalischen Kirchen*⁶⁰.

Do tradycyjnych zabiegów niemieckich translatorów należało także przedagowywanie tytułu przekładanego dzieła, aby stało się ono bardziej interesujące, frapujące dla czytelnika. Tak było w przypadku tłumaczenia *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera⁶¹. Przekładu dokonał H. Pantaleon, autor wielu dzieł historycznych, poświęconych dziejom powszechnym, historii Kościoła, a także dziejom Niemiec i autor tłumaczeń z historycznego piśmiennictwa łacińskiego⁶². Niemieckojęzyczny tytuł *De origine et rebus gestis...* brzmiał następująco: *Mitnächtlicher Völckeren Historien, In welcher viler Nationen, als nammlich der Polen, deren Slauen, Pomeran, Reussen, Moscoviten, Preussen, Ungaren, Walachen, Schlesier, Littauweren, Wenden, Behemen, Tartaren, Türcken, Lyffländeren, Oesterreicher, Podolier, Brandenburgeren, Ursprung, mancherley Gebreüche, namnhaffte Historien, Regiment unnd Ritterliche taathen, biss auff dise unsere Zeyt, auff das Kurzeste, waarhafftig unnd ordentliche in dreyssig Büchere begriffen. Erstlich durch den Hochgelerten Herren Martinum Chromer auss Poland zu Latein fleyssig beschriben: Jetz zumalen aber durch Heinrich Pantaleon... zu gutem gemeiner Teutscher nation, auff das treüwlichet verteütschet, gemehret*⁶³. Ponieważ bazylejski uczony tłumaczył zapewne edycję oporinowską z 1558 r., warto dla porównania zacytować tytuł tego wydania: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Recogniti ab autore. Una cum funebri eiusdem autoris Oratione, Sigismundi Regis vitam compendiose complexa et aliquoties iam prius edita. Accessit modo iudicium Francisci Robortelli Utinensis de authore et libro*. Tytuł tłumaczenia H. Pantaleona odpowiadał więc w małym stopniu treści karty tytułowej łacińskiego oryginału. Dla translatora mało istotne były informacje autora o zmianach, dokonanych w edycji 1558 r. w stosunku do poprzedniego wydania *De origine...* Ważniejsze było odpowiednie zareklamowanie dzieła niemieckiemu czytelnikowi poprzez ukazanie jego tematycznej rozległości i zasugerowanie popularnego, a nie naukowego, ujęcia opisywanych zdarzeń. H. Pantaleon popełnił pewne nadużycie zapowiadając, że historia M. Kromera doprowadzona jest *biss auff dise unsere Zeyt*. *De origine...* kończyło się na 1506 r. Właściwy tekst dzieła M. Kromera, wraz z towarzyszącą mu dedykacją do Zygmunta Augusta, H. Pantaleon przełożył

bez zmian. Czasy Zygmunta I opisywały dołączane do kolejnych wydań historii M. Kromera: epitafium J. Dantyszka i *Oratio in funere... Sigismundi... regis* M. Kromera. Obu utworów H. Pantaleon nie przetłumaczył. Posłużył się natomiast mową M. Kromera oraz cytatami ze swoich dzieł i prac m.in. P. Giovio i Johanna Sleidana do stworzenia chronologicznie uporządkowanego, krótkiego spisu ważniejszych wydarzeń z dziejów Polski z lat 1506-1562. Tłumacz pominął także list F. Robortello do M. Kromera, załączony do przekładanej edycji *De origine...* Dołączył zaś mapę Europy, a także mapę Polski, Węgier, Rusi i Litwy, której tak brakowało w łacińskich wydaniach historii M. Kromera. Główny tekst dzieła niemiecki tłumacz starał się jednak przełożyć zgodnie z brzmieniem oryginału. Podobne zamierzenia nie zawsze kończyły się sukcesem. Tak było w przypadku niemieckojęzycznego przekładu *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* R. Heidensteina. Jego autorem był H. Rätel z Żagania, wydawca *Warhaffte, gründliche und eigentliche Beschreibung des Krieges welchen... Stephan Batori... geführt*⁶⁴. O autorze tego przekładu tak pisał Stefan Zablocki: *choć starał się oddać stylistyczne właściwości oryginału, trudno tu mówić o sukcesie. Zbyt często rozważnia on zwięzłe zdania Heidensteina, upiększa je też retorycznymi ozdóbkami, przez co odbiera całości ów surowy, rzeczowy charakter*⁶⁵. Tłumaczenie dzieła R. Heidensteina było ukoronowaniem prac przekładowych H. Rätela, związanych z wojnami batoriańskimi.

Największą liczbą wznowień w Niemczech cieszył się jego przekład pracy P. Oderborna *Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita*⁶⁶. Nosił on znamienity tytuł: *Wunderbare, erschreckliche, unerhörte Geschichte und warhaffte Historien*. Dzieło P. Oderborna miało w wersji łacińskiej charakter w miarę obiektywnej biografii Iwana IV Groźnego. Tłumacz wyeksponował jednak jej wątek sensacyjny, przekształcając ją w *Wunderbare, erschreckliche, unerhörte Geschichte...* Oczywiście takie brzmienie tytułu miało zareklamować dzieło czytelnikowi. Podobny los spotkał dziełko A. Gwagnina, wydane w 1581 r. pt. *Gesta praecipua tyranniaeque ingens Monarchae Moscoviae Joannis Basilidis nuper perpetrata*⁶⁷. Bezimienny tłumacz uczynił z tego opracowania powieść przeznaczoną dla masowego czytelnika, epatując go budzącymi grozę czynami Iwana IV Groźnego. Przekład nosił tytuł *Etliche Historien*⁶⁸. Podobny sposób ujmowania treści tłumaczonych dzieł był zdeterminowany potrzebami popularnego rynku czytelniczego. Przy czym w przypadku publikacji poświęconych Iwanowi IV Groźnemu dużą rolę odegrała propagandowa intencja, ukształtowana w Niemczech w siedemdziesiątych i osiemdziesiątych latach XVI w. Jej istotą było przedstawianie postaci cara w jak najgorszym świetle. Podobna konwencja obowiązywała także w literaturze popularnej, poświęconej problematyce tureckiej. Przykładem może być opis genezy i przebiegu wojny wołosko-tureckiej autorstwa J. Łasickiego i L. Goreckiego. Dziełko L. Goreckiego nosiło tytuł

Descriptio belli Ivoniae Voievodae Valachiae a. 1574. Jego kontynuację stanowiło opracowanie J. Łasickiego *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano Voivoda et caede Turcarum*. Obie prace ukazały się w 1578 r.⁶⁹. Bardzo szybko, bo już w tym samym roku, ukazało się ich tłumaczenie autorstwa N. Hönigera. Opublikował je bazylejski drukarz S. Henricpetri pt. *Walachischen Kriegs oder Geschichten warhaffte Beschreibung... Von der Polen Zug in die Walachey*⁷⁰. Również i w tym przypadku tłumacz nie starał się oddać całości treści obu książek, stanowiących rzeczową — jak na owe czasy — relację historyczną. Skupił się natomiast na wątkach, które mogły przyciągnąć czytelnika literatury popularnej, tj. opisie tureckich okrucieństw, podstępów i zdrad pogan. W przekładzie N. Hönigera relacje L. Goreckiego i J. Łasickiego stały się *pseudohistorycznym romansem rycerskim poświęconym bohaterstwu Polaków, heroicznym obrońców chrześcijaństwa*⁷¹.

5. NIEMIECKIE PRZEDRUKI Z POLONIKÓW OPUBLIKOWANYCH W OFICYNACH WYDAWNICZYCH INNYCH KRAJÓW EUROPEJSKICH

Kolejna grupa poloników to niemieckie przedruki z edycji wydanych w innych krajach europejskich. Najczęściej można spotkać przedruki z edycji włoskich. Podobne publikacje pojawiały się już w pierwszym dwudziestoleciu XVI w.⁷². We Włoszech ukazało się m.in. pierwsze wydanie mowy J. Dantyszka do papieża Klemensa VII i cesarza Karola V *De nostrorum temporum calamitatibus silva*⁷³. Antyluterańska wymowa tego utworu łączyła się z propagandą wizerunku Polski, jako ostoji katolicyzmu w Europie środkowowschodniej. Mowę J. Dantyszka wydano w 1530 r. w kilku europejskich centrach katolickich, w tym również w Kolonii. Z pierwszej połowy XVI w. pochodził jeszcze inny utwór, który zdobył ogólnoeuropejską sławę. Była nim mowa pogrzebowa St. Orzechowskiego *Funebris oratio habita... ad equites Polonos in funere Sigismundi Jagellonis*⁷⁴. Autor przesłał utwór włoskiemu humaniście Paolo Ramusio z Wenecji. Ten opatrzył *Funebris oratio...* przedmową, a także epigramem pochwalnym i w takiej formie opublikował ją w oficynie Tomasso Giunto w Wenecji w 1548 r. Później znalazła się w kolońskim zbiorze *Orationes clarorum hominum...*⁷⁵.

Wśród poloników z obszaru niemieckojęzycznego, mających włoską proveniencję, dominowało piśmiennictwo naukowe. W większości przypadków były to dzieła z zakresu medycyny. Z prac, wydanych w pierwszej połowie XVI w., można wymienić *De urinis liber* C. Galenusa, publikowane w łacińskim tłumaczeniu J. Struśka. Pierwsze wydanie dzieła ukazało się w 1535 r. w Wenecji. Już w rok później J. Zimmermann i J. Bebel włączyli tłumaczenie J. Struśka do

Opera... C. Galenusa⁷⁶. Z drugiej połowy XVI w. pochodzą natomiast edycje dzieł Joannesa Baptisty Montanusa. Ich redaktorem i wydawcą był wychowanek włoskiego uczonego Walenty Sierpiński z Lublina. Po powrocie do Polski w 1554 r. W. Sierpiński podjął się publikacji dzieł J. B. Montanusa. Wydawał je w latach 1554-1557 w Wenecji. Zdobyły dużą popularność w Europie, o czym świadczą ich wznowienia we włoskich, francuskich i niemieckich oficynach wydawniczych. Tak było w przypadku *Consultationes de variorum morborum curationibus*, które ukazało się w 1557 r. w bazylejskiej oficynie Michaela Insengrina (1531-1557). Wydawcą tej edycji był Hieronym Donzellini.

Z piśmiennictwa reprezentującego humanistyczne edytorstwo naukowe na uwagę zasługuje wydanie dzieła Bazylego Wielkiego *De moribus orationes XXVIII* dokonane przez St. Iłowskiego. Pierwsza edycja ukazała się w Wenecji w 1564 r.⁷⁷. Po ponad trzydziestu latach tj. w 1598 r. wznowienia tej publikacji dokonał drukarz i nakładca z Frankfurtu nad Menem N. Bassaeus⁷⁸. Dzieło wybitnego pisarza chrześcijańskiego miało służyć młodzieży studenckiej, jako podręcznik kunsztu oratorskiego, języka i literatury greckiej. N. Bassaeus zdecydował się na podjęcie trudu reedycji mów Bazylego Wielkiego ponieważ, jak pisał w dedykacji do Teofila Rici⁷⁹, poprzednia edycja zawierała wiele błędów. Według niemieckiego wydawcy wynikały one z tego, że edycja włoska oparta była na zdefektowanym egzemplarzu greckojęzycznego oryginału. Pojawiła się więc konieczność dokonania poprawek w tekście tłumaczenia St. Iłowskiego. Ponadto N. Bassaeus wprowadził kilka innych, ważnych zmian w stosunku do edycji weneckiej. Usunął podział dzieła na tomy. Ów podział wprowadził St. Iłowski, dedykując kolejne tomy weneckiej publikacji polskim hierarchom Kościoła katolickiego⁸⁰. N. Bassaeus pominął te dedykacje w swoim wydaniu. Zgodnie z kompozycją greckiego oryginału, który w odróżnieniu do publikacji weneckiej został dołączony do edycji frankfurckiej, wydawca zmienił kolejność mów Bazylego Wielkiego. W świetle omówionych zmian N. Bassaeus miał prawo użyć na karcie tytułowej dzieła formuły *nunc primum in lucem edita*, która w omawianym okresie była często tylko zabiegiem reklamowym. Frankfurcka edycja *De moribus orationes XXVIII* jest przykładem profesjonalizmu wydawców z obszaru niemieckojęzycznego⁸¹.

W drugiej połowie XVI w. znacznie rzadziej można spotkać niemieckie przedruki włoskich poloników o tematyce polityczno-prawnej. Przykładem takiej publikacji — po raz pierwszy wydanej w 1568 r. w Wenecji — jest *De optimo senatore libri duo* W. Goślickiego. Wznowienie tego traktatu ukazało się w Bazylei⁸². Niemieccy wydawcy korzystali nie tylko z włoskich, ale i z francuskich oraz niderlandzkich edycji poloników⁸³.

6. PUBLIKACJE OFICYN WYDAWNICZYCH Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZycznego, JAKO PODSTAWA WZNOWIEŃ POLONIKÓW W OFICYNACH WYDAWNICZYCH INNYCH KRAJÓW EUROPEJSKICH

Z przykładami publikacji tego typu można spotkać się zarówno w pierwszej jak i w drugiej połowie XVI w. Polonika z obszaru niemieckojęzycznego stanowiły między innymi podstawę dla kilkunastu ich polskich edycji. Wśród nich znalazł się *Tractatus sacerdotalis de sacramentis* Mikołaja z Blonia. Strasburskie edycje tego dzieła, wydawane od końca XV w., były bardzo do siebie podobne. Na przykład edycja J. Knoblauch z 1499 r.⁸⁴ jest prawie identyczna z wydaniem *Tractatus sacerdotalis...*, które ukazały się w tej oficynie w 1508 i 1512 r.⁸⁵. Cechują się one brakiem ozdobnych inicjałów i niezbyt czytelnym opracowaniem tablic występujących w tekście. W porównaniu z nimi krakowskie wydanie Rudolfa Agricoli mł.⁸⁶ prezentuje się znacznie korzystniej. Zarówno pod względem opracowania typograficznego — ładny, przejrzysty druk z ozdobnymi inicjałami — jak i redakcyjnego, ponieważ *tabula* mają swój spis treści z podaniem paginacji.

Niekiedy niemiecka publikacja dzieła stanowiła podstawę do jego polskiego wznowienia w znacznie zmienionej, rozszerzonej wersji. Przykładem takiego wydawnictwa jest kolońska edycja *Parallela Ecclesiae Catholicae cum haereticorum Synagogis* A. Patrycego Nideckiego z 1576 r.⁸⁷. W 1583 r. w Oficynie Łazarzowej dzieło to ukazało się w zmienionej wersji pt. *De Ecclesia vera et falsa libri I*⁸⁸. Podobnie miała się rzecz z tłumaczeniem St. Sokołowskiego *Cenzury Jeremiasza z Konstantynopola*. Translator podkreślał w dedykacji dla Grzegorza XIII, że pismo Jeremiasza przetłumaczył na podstawie słabo czytelnego odpisu, który otrzymał od greckiego uczonego Theolepta. Stąd wszystkie wydania zarówno pierwsze, polskie z 1582 r.⁸⁹ jak i niemieckie z lat 1582-1586 — miały drobne błędy w tekście tłumaczenia.

Przygotowując wydanie *Opera...*, St. Sokołowski zamieścił w nich już poprawne tłumaczenie *Censura orientalis Ecclesiae*⁹⁰. Paradoksalnie edycja ta była oparta na oryginalnym tekście greckim, opublikowanym w *Acta et scripta theologorum Wittenbergensium...*⁹¹.

Niemieckie edycje poloników były podstawą do ich wznowień także w innych krajach europejskich niż Polska. Dotyczyło to przede wszystkim dzieł polskich teologów katolickich⁹². Z podobnymi publikacjami można spotkać się również w przypadku piśmiennictwa historycznego i polityczno-prawnego⁹³, a także naukowego. Jako przykład może posłużyć wznowienie *Sphymicae artis... libri V* J. Struśka, opublikowane w poprawionej wersji — *nunc denuo dili-*

gentissimae emendati — w Wenecji w 1573 r.⁹⁴. Publikacja ta ukazała się w oparciu o wcześniejszą, bazylejską edycję dzieła z 1555 r.⁹⁵.

PRZYPISY

¹ Np. *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera opublikowane w 1555 r.

² M.in. podręcznik dla kaznodziei W. Wróbla *Opusculum Quadragesimale* opublikowany w 1537 r. przez M. Lottera z Lipska.

³ Można tutaj wymienić dzieło J. Górskiego *Commentariorum artis dialecticae libri decem* opublikowane w 1563 r. Lipsku, czy *Periodicae responsionis libri V* B. Herbesta. Traktat B. Herbesta został wydany w 1566 r. także w Lipsku.

⁴ Część poloników ukazywała się w Niemczech na podstawie ich rękopiśmiennych odpisów. Dotyczyło to głównie dzieł pisarzy, tworzących w stuleciach poprzedzających XVI w. Tak było m.in. w przypadku edycji dzieła F. Kallimacha *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* z 1518 r. Redaktorem wydania był S. Scheufler. Edycja miała wiele błędów, zwłaszcza w nazwach geograficznych (właściwa pisownia nazw była jednym z największych problemów niemieckich redaktorów, tłumaczy i wydawców poloników). S. Scheufler zdawał sobie sprawę z jej braków. Tłumaczył je – w liście do Aegidiusa Rema – poziomem odpisu dzieła, na podstawie którego przygotowywał jego edycję. Podkreślał, że odpis ten został sporządzony przez nieudolnego kopistę. S. Scheufler postulował konieczność przeprowadzenia kwerendy w bibliotekach węgierskich i polskich. Jej celem miałoby być wyszukanie i opublikowanie kolejnych prac F. Kallimacha – m.in. mowy do Innocentego VIII – bowiem: *Quod aut haec historia usque; in presens edita non est, in causa fuisse existimo quod inibi certamina et domi et militie inter utriusque; Regni Procere habita explicantur... tametsi ea usus est modestia Callimachus ut neminem mea quidem coniectura, inde irritari posse credam.* Zob. E XIV, s. 21.

⁵ Próby kontroli publikacji własnych dzieł wynikały z niebezpieczeństwa wydawania książek bez zgody ich autorów. Podobny przypadek opisywała przedmowa M. Kromera do wydania *Polonia sive de situ...* z 1577 r. Dzieło to ukazało się w Kolonii w oficynie M. Cholinusa. W swojej przedmowie M. Kromer podkreślał, że edycję z 1577 r. należy traktować jako pierwszą. Twierdził, że poprzednie wydanie z 1575 r. (opublikowane przy *Wandalia* A. Krantza) jest nielegalne, ponieważ ukazało się bez jego wiedzy. Co gorsza, znalazło się tam dużo błędów i przeinaczeń. Wynikały one z tego, że M. Kromer napisał swoje dzieło *naprędce i niedokładnie*. Podkreślał, że *różne zatrudnienia kazały mu ten plód niedoskonały, niedonoszony zupełnie zaniedbać* (zob. E XX, s. 281). M. Kromer wrócił do *Polonii* pod wpływem St. Karnkowskiego, który pragnął ofiarować dzieło Henrykowi Walezemu. Autor podjął więc pracę nad korektą *Polonii*. St. Karnkowski wręczył poprawiony rękopis Henrykowi Walezemu, witając go na granicy Polski. Kopię tego rękopisu ktoś sobie przywłaszczył i przekazał A. Wechelowi. Frankfurcki drukarz opublikował ją, nie podając nazwiska autora. Powyższe okoliczności zmusiły M. Kromera do poprawnego wydania dzieła w oficynie M. Cholinusa.: BN sygn. XVI. O. 652.

⁶ Warto w tym miejscu wspomnieć o pracach T. Plazy, związanych z wydaniem *De origine et rebus gestis Polonorum...* z 1586 r. Ukazało się ono w Kolonii pt. *Polonia, sive de origine...* T. Plaza zajmował się przesyłaniem poszczególnych fragmentów zbioru do jego wydawcy A. Myliusza. Podobny sposób dostarczania tekstów oficynie rodził wiele problemów. Świadczy o tym kolońska edycja zbioru *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* M. Kromera z 1568 r. wydana pod tytułem: *Monachus sive colloquiorum de religione libri tres... Colloquiorum de religione liber quartus qui est de doctrina Ecclesiae*. W przedmowie do tego wydania drukarz M. Cholinus pisał, że chociaż na karcie tytułowej zapowiada publikację wszystkich czterech ksiąg dzieła, to w rzeczywistości wydaje tylko trzy. Stało się tak dlatego, że M. Kromer nie przesłał drukarzowi obiecanej, czwartej księgi

Colloquiorum de religione liber quartus qui est de doctrina Ecclesiae. Przepraszając czytelnika za to uchybienie, M. Cholinus zapowiadał wydanie i tej książki. I rzeczywiście, w tym samym 1568 r. koloński drukarz otrzymał brakującą część zbioru. Natychmiast więc wznowił całe dzieło (*Monachus, sive Colloquiorum de religione libri quatuor*) już ze zmienioną kartą tytułową i bez wyżej omówionej przedmowy do czytelnika: BN sygn. XVI. 0. 670.

⁷ BN sygn. XVI. Qu. 315.

⁸ BN sygn. XVI. Qu. 16177.

⁹ BN sygn. XVI. Qu. 314.

¹⁰ BN sygn. XVI. Qu. 315.

¹¹ Np. w egzemplarzu BN sygn. XVI. Qu. 246.

¹² Dzieło to ukazało się po raz pierwszy w Krakowie w 1506 r.

¹³ BN sygn. XVI. Qu. 257.

¹⁴ BN sygn. XVI. Qu. 156.

¹⁵ BN sygn. XVI. Qu. 161.

¹⁶ M.in. dzieło Jana z Głogowa (*Minoris Donati interpretatio*) – pierwsze wydanie polskie w Krakowie u J. Hallera w 1503 r., a niemieckie w 1505 w Lipsku u W. Stöckela.

¹⁷ Np. tłumaczenie St. Sokolowskiego pisma Jeremiasza z Konstantynopola do teologów protestanckich *Censura orientalis Ecclesiae* opublikowane w Krakowie w Oficynie Łazarzowej w 1582 r. i przedrukowane w tym samym roku w Dillingen w oficynie J. Mayera.

¹⁸ BUW sygn. Sd. 612. 310.

¹⁹ W Krakowie, w oficynie M. Siebeneichera w 1563 r.: BUW sygn. 28. 3. 4. 32.

²⁰ W Krakowie u wdowy po H. Wietorze: BN sygn. XVI. 0. 46.

²¹ Kolejne przedruki mowy pogrzebowej M. Kromera ukazały się w bazylejskich wydaniach *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera; w *Polonicae historiae corpus* J. Piistoriusa (Bazylea 1582); w *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina (Frankfurt nad Menem 1584); w *Polonia, sive de origine...* M. Kromera (Kolonja 1589) oraz w *Orationes historicae* M. Juniusa (Strasburg 1598).

²² BN sygn. XVI. 302.

²³ Wydane po raz pierwszy u Heleny Unglerowej w 1548 r. sygn. BN sygn. XVI. 0. 126.

²⁴ Wraz z czterowierszem M. Kromera poświęconym Zygmuntowi Staremu, opublikowanym po raz pierwszy przez P. Giovio w *Elogia virorum bellica virtute illustrium* (Florencja 1548).

²⁵ Bazylea 1555 r.: BN sygn. XVI. F. 122, Bazylea 1558 r.: BN sygn. XVI. F. 138 i Bazylea 1568 r.: BN sygn. XVI. F. 52 oraz Kolonia w 1589 r. – w ramach *Polonii* – BN sygn. XVI. F. 185.

²⁶ Świadczy o tym przedmowa A. Bakschaya do O. Łaskiego.

²⁷ J. Sambucus pozostawał w ścisłym kontakcie – m.in. za pośrednictwem A. Dudycza, osiadłego w Polsce w latach 1567-1576 – z polskimi humanistami ze środowiska kalwińskiego. Do jego znajomych należeli m.in. J. Łasicki i K. Treacy. Interesował się Polską z racji swoich prac nad dziejami Węgier. Posiadał w swoich zbiorach polonika: dzieła L. Goreckiego, J. Herburta, St. Hozjusza, St. Ilowskiego, M. Kopernika, M. Kromera, J. Łasickiego, Macieja z Miechowa, A. Frycza Modrzewskiego, A. Patrycego Nideckiego, St. Orzechowskiego i J. Zamoyskiego (zob. J. Ślaski: *Literatura staropolska a literatura starowęgierska*. W: *Literatura staropolska...*, s. 187). Polonika były jednak na marginesie zainteresowań J. Sambucusa. Przede wszystkim był humanistą, zamiłowanym w antyku. Największą sławę w Europie przyniosła J. Sambucusowi jego rękopiśmienna biblioteka grecka. Korzystał z niej m.in. Ch. Plantin. Pisał o tym niemiecki polihistor M. Neander w *Orbis terrae divisio*, dziele opublikowanym w lipskiej oficynie G. Deffnera w 1586 r. (zob. BN sygn. XVI. 0. 6124 na k. F 6 verso).

²⁸ Obok wspomnianej mowy O. Łaskiego, przedmowy A. Bakschaya i jego *Chronologia...* i wiersza A. Trzecieckiego mł. znalazły się tam także epigramy dworzan O. Łaskiego: Jana ze Świdnicy oraz A. Schroetera.

²⁹ Chodzi o bazylejskie wydanie *Rerum Ungaricarum...* z 1568 r.: BUW sygn. Sd. 612. 211.

³⁰ BUW sygn. Sd. 612. 195.

³¹ T. 2, s. 1-259: BN sygn. XVI. F. 159.

³² BN sygn. XVI. F. 803.

³³ W zbiorze J. Pistoriusa na s. 199, a w edycji krakowskiej na s. 290.

³⁴ Chodzi tutaj o rozdział 11 w księdze 3 wydania krakowskiego, będący właściwie rozdziałem 12, tak jak to oznaczył J. Pistorius na s. 93 swojej edycji.

³⁵ Przy czym na pierwszym miejscu występowało *De vetustatibus Polonorum liber I*.

³⁶ W samoistnych wydawniczo edycjach *De origine...* umieszczony był tutaj także portret Zygmunta Starego, pominięty w zbiorze J. Pistoriusa.

³⁷ BN sygn. XVI. F. 185.

³⁸ BN sygn. XVI. O. 613.

³⁹ BN sygn. XVI. O. 58.

⁴⁰ BN sygn. XVI. O. 59.

⁴¹ BN sygn. XVI. O. 60.

⁴² BN sygn. XVI. Qu. 913.

⁴³ O historii wydania *Confessio...* m.in. A. Eichhorn, *Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius. Vorzüglich nach seinem kirchlichen und literarischen Werken geschildert*, Mainz 1854-85. 2 Bd.

⁴⁴ W Krakowie w oficynie dziedziców Macieja Scharffenberga.

⁴⁵ BN sygn. XVI. Qu. 914 adl.

⁴⁶ W 1554 r. w Dillingen i w 1555 r. w Moguncji – zob. E *XVIII*, 281.

⁴⁷ Reprezentująca takie dziedziny wiedzy jak gramatyka języka łacińskiego, naukowe edytorstwo dzieł autorów starożytnych i ojców kościoła, medycyna, retoryka, logika i teologia np. *Observationes in libellum Lactantii Firmiani qui de opificio Dei inscribuntur* wydane w 1542 r. w strasburskiej oficynie Krafta Müllera (1536-1547).

⁴⁸ Willich (Wilcke, Wild) Jodok. Zob. *Historia nauki polskiej*. T. 6..., s. 743-744.

⁴⁹ W latach dwudziestych XVI w. moda na studia zagraniczne obejmowała początkowo tylko synów mieszczan obcego pochodzenia z miast pruskich, Krakowa i Poznania. Od 1530 r. studia na niemieckich uniwersytetach podejmuje również rdzennie polska młodzież. Świadczą o tym m.in. publikacje St. Chrościejewskiego, w latach 1534-1538 studenta wydziału filozoficznego Uniwersytetu Lipskiego (np. *De encomiis poetarum elegia* wydana w Lipsku w 1538 r.). Rozwój pierwszych polskich peregrynacji został zahamowany w pewnym zakresie przez edykty Zygmunta Starego z 1535 i 1540 r., zakazujące podróży do europejskich miast różnowierczych. Nie były one ściśle przestrzegane, zwłaszcza edykt z 1540 r. (zob. *Historia Akademii...* T.1, s. 245-246). Studia zagraniczne były istotne dla zjawiska publikacji poloników na obszarze niemieckojęzycznym. Ta forma kształcenia, oprócz różnorodnych kontaktów, dawała znajomość humanistycznej łaciny, a więc i dorobku kulturalnego intelektualnej Europy. Pozwalała tym samym na dostosowanie swojej twórczości do wymagań europejskiego rynku książki. Bez takiego wykształcenia komunikacja intelektualna na skali międzynarodowej byłaby niemożliwa, a recepcja piśmiennictwa łacińskiego znacznie ograniczona. O znaczeniu peregrynacji może świadczyć fakt, że większość wybitniejszych pisarzy, których dzieła wydawano na obszarze niemieckojęzycznym w szczytowym okresie natężenia tego zjawiska, tzn. w drugiej połowie XVI w., miała za sobą studia zagraniczne.

⁵⁰ BUW sygn. 28. 20. 2. 459.

⁵¹ BN sygn. XVI. Qu. 843.

- ⁵² BN sygn. XVI. F. 185, s. 733-837.
- ⁵³ Zbiór opublikowała frankfurcka spółka dziedziców A. Wechela C. Marniusa i J. Aubriusa: BUW sygn. Sd. 612, s. 326-436.
- ⁵⁴ BUW sygn. Sd. 612, s. 206-209.
- ⁵⁵ BN sygn. XVI. F. 159 s., 121-150.
- ⁵⁶ Bazylea u J. Herwagena w 1532 r.: BUW sygn. Sd. 612. 11, s. 482-531 bądź wydanie tej samej oficyny z 1537 r.: BUW sygn. Sd. 612. 143, s. 485-531.
- ⁵⁷ BUW sygn. 28. 2. 3. 43.
- ⁵⁸ BUW sygn. 28. 2. 3. 32. pt. *Descriptio Sarmatiarum Asianae et Europianae*.
- ⁵⁹ BN sygn. XVI. Qu. 969.
- ⁶⁰ Ukazała się w 1583 i 1585 r. w ingolstadtzkiej oficynie Davida Sartoriusa (1571-1596). Tłumaczenie powstało na zlecenie Wilhelma V Pobożnego. Zob. *E XVIII*, s. 187. Tak jak J. B. Fickler podkreślał w tytule dzieła, jest ono wiernym przekładem nie tylko tekstu pisma Jeremiasza, ale i towarzyszących mu adnotacji St. Sokolowskiego. Tłumaczenie objęło także dedykację St. Sokolowskiego dla Grzegorza XIII.
- ⁶¹ Wydanego w 1562 r. w Bazylei.
- ⁶² M.in. tłumaczył dzieła P. Giovio i Sigismunda Herbersteina.
- ⁶³ BN sygn. XVI. F. 235.
- ⁶⁴ Zgorzelec w 1590 r. Zob. *E XVIII*, s. 80.
- ⁶⁵ St. Zabłocki, *Od prerenesansu...*, s. 132.
- ⁶⁶ Pierwszy raz niemiecką wersję H. Rätel wydał w 1586 r. w Zgorzelcu. Zob. *E XXIII*, s. 252.
- ⁶⁷ Ukazało się zapewne w oficynie B. D'Albina ze Spiry, niemieckiego wydawcy *Sarmatiae Europaeae descriptio*.
- ⁶⁸ W oficynie B. D'Albina ze Spiry w 1582 r. *E XVII*, s. 480.
- ⁶⁹ Opublikował je w jednym tomie A. Wechel we Frankfurcie nad Menem.
- ⁷⁰ *E XVII*, s. 249.
- ⁷¹ St. Zabłocki, *Od prerenesansu...*, s. 132-133.
- ⁷² Należało do nich m.in. bazylejskie wydanie *Epistola... ad Leonem X de victoria contra... schismaticos Moscovios* Zygmunta I Starego. Pierwsza edycja *Epistola...* ukazała się w Rzymie w oficynie Marcellusa Silbera w 1515 r. W pół roku później została przedrukowana w Bazylei.
- ⁷³ Ukazała się w Bolonii w 1529 r.
- ⁷⁴ Pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie w oficynie H. Unglerowej w 1548 r. Oprócz mowy St. Orzechowskiego zawierało także wiersze J. Przyłuskiego: BN sygn. XVI. 0. 305.
- ⁷⁵ Antologia została kilkakrotnie przedrukowana w Kolonii latach 1559-1560.
- ⁷⁶ Opublikowane w 1536 r. w bazylejskiej oficynie A. Cratandra.
- ⁷⁷ BUW sygn. Sd. 618. 21.
- ⁷⁸ BUW sygn. Sd. 618. 79.
- ⁷⁹ Radcy księcia Bawarii Wilhelma V Pobożnego.
- ⁸⁰ Tom pierwszy St. Howski zadedykował arcybiskupowi gnieźnieńskiemu J. Uchańskiemu, tom drugi biskupowi kujawskiemu Mikołajowi Wolskiemu, tom trzeci biskupowi płockiemu Andrzejowi Noskowskemu, a tom czwarty biskupowi chełmińskiemu Wojciechowi Starożrebskiemu.
- ⁸¹ Podobnych przykładów można przytoczyć znacznie więcej. Warto tutaj zwrócić uwagę na Hieronymusa Commelinusa z Heidelbergu (1587-1597). W 1596 r. wznowił m.in. *Haeliodori Aethiopicorum libri X* w tłumaczeniu St. Warszewickiego. H. Commelinus zadedykował je radcy elektora Palatynatu Michaelowi Lingelsheimowi. Z listu dedykacyjnego i tekstu książki dowiadujemy się, że do swojego wydania dzieła Heliodorusa H. Commelinus dołączył jego oryginalny, grecki tekst. Był to tekst poprawiony przez przyjaciół i współpracowników H. Commelinusa.

Errata dotyczyła błędów wcześniejszej, bazylejskiej edycji greckiego tekstu *Etiopik*, który wydał J. Herwagen.: BUW sygn. Sd. 618. 374.

⁸² W 1593 r. Zob. E XVII, s. 277.

⁸³ Np. oficyna wdowy po A. Wechelu, C. Marniusa i J. Aubriusa z Frankfurtu nad Menem przedrukowała w 1600 r. z antwerpskiego wydania Ch. Plantina (z 1575 r.) słownik do *Poemata omnia* Horacego autorstwa T. Tretera pt. *In Quinti Horatii Flacii... Poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus index*. Słownik T. Tretera ukazał się wspólnie z indeksem wybitnego humanisty, wydawcy tekstów klasycznych Henri Estienna II (Stephanusa). Zob. E XXXI, s. 312-313.

⁸⁴ BUW sygn. Sd. 54. 11.

⁸⁵ Wydanie z 1512 r.: BUW sygn. 28. 2. 3. 60.

⁸⁶ Ukazało się w oficynie J. Hallera w 1519 r.: BUW sygn. 28. 2. 3. 28.

⁸⁷ Dzieło to ukazało się w oficynie M. Cholinusa: BUW sygn. 28. 1. 6. 15.

⁸⁸ BUW sygn. 28. 3. 2. 16.

⁸⁹ W Krakowie w Oficynie Łazarzowej w 1582 r.: BUW sygn. 28. 3. 2. 13.

⁹⁰ Kraków w 1591 r.

⁹¹ Wittenberga w 1584 r.

⁹² Np. we Francji ukazało się *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza zarówno w wersji łacińskiej, jak i w tłumaczeniach na język francuski: Paryż w 1566 i 1579 r.

⁹³ Dużą popularnością cieszył się w Europie m.in. zbiór S. Grynaeusa *Novus orbis regionum ac insularum* np. przetłumaczony na język holenderski i wydany w 1563 r. pt. *Die nieuwe werelet der landtschappen*. Traktat o obu Sarmacjach M. Miechowity ukazał się także w tłumaczeniu włoskim pt. *Historia delle due Sarmatie*, opublikowanym w Wenecji w 1561, 1562 i 1584 r.

⁹⁴ BUW sygn. 28. 4. 5. 23.

⁹⁵ BUW sygn. 28. 6. 11. 34a.

V. LITERACKA RAMA WYDAWNICZA POLONIKÓW Z OBSZARU NIEMIECKOJĘZycznego, JAKO ŚWIADECTWO UWARUNKOWAŃ AUTORSKICH

1. AUTORZY POLONIKÓW

Należy podkreślić na wstępie, że niezależnie od swojej narodowości i środowiska oraz regionu, z którego pochodzili lub na którym działali, autorzy poloników z obszaru niemieckojęzycznego posługiwali się w swojej twórczości zazwyczaj językiem łacińskim. Wśród wszystkich poloników prace w tym języku stanowiły ok. 92% całości. Łacina była ówczesnie podstawowym narzędziem dialogu intelektualnej wspólnoty europejskiej, a więc jej znajomość była warunkiem uczestnictwa w życiu literackim i umysłowym Europy¹. Znajomość humanistycznej łaciny autorzy poloników zdobywali głównie w trakcie studiów uniwersyteckich. Można wśród nich wyróżnić kilka charakterystycznych grup twórców — z punktu widzenia reprezentowanych przez nich środowisk naukowych, wyznaniowych i politycznych. Nie są to grupy rozłączne, bowiem niektórzy autorzy w poszczególnych okresach swojej biografii zmieniali środowiska działania. Na szczególne wyróżnienie zasługują grupy najbardziej aktywne w publikacji poloników na obszarze niemieckojęzycznym — środowisko naukowe na przykładzie wykładowców Akademii Krakowskiej oraz środowiska pisarzy katolickich i reformacyjnych.

a. Autorzy skupieni wokół Akademii Krakowskiej

Szczyt rozwoju uczelni przypadł na przełom XV i XVI w. Akademia stała się wtedy centrum naukowym o międzynarodowym znaczeniu². Jej znakomita renoma była pochodną dorobku ostatniego trzynastolecia XV w., zwłaszcza w zakresie nauk matematyczno-astronomicznych i geograficznych. Dlatego do 1520 r. odegrała pewną rolę, a raczej jej wybitniejsi przedstawiciele, w kształ-

towaniu kanonu europejskiej lektury naukowej. Świadectwem tego były także niemieckie wydania prac takich uczonych jak m.in. P. Gaszowiec (zm. 1474), Jan z Głogowa (1445-1507), Jan ze Stobnicy (ok. 1470 – ok. 1518), W. Korwin (zm. 1527), M. Falkener z Wrocławia (ok. 1460-1534), a przede wszystkim Maciej z Miechowa (zm. 1523). Sytuacja zmieniła się po 1520 r. Jako instytucja Akademii w okresie swojego rozkwitu oparła się wpływom humanistycznym. Utrzymała niezmienną strukturę organizacyjną i program nauczania — scholastyczny w swej istocie³. Wobec konkurencji zreformowanych uniwersytetów zachodnich od początku lat dwudziestych XVI w. nastąpił odpływ z krakowskiej uczelni obcych studentów i niektórych jej wykładowców⁴. Akademia Krakowska nie dotrzymywała kroku uczelniom europejskim w rozwoju tak podstawowych dziedzin dla ówczesnej nauki jak: gramatyka, logika, matematyka, geometria, geografia i medycyna. Między innymi dlatego rzadko się spotyka po 1520 r. niemieckie edycje dzieł, powstałych w tym środowisku⁵. Próbowano zatem przeprowadzić ograniczone reformy Akademii. Ich wyrazem, obok wprowadzenia w 1520 r. do programu nauczania gramatyki i literatury greckiej, były przedsięwzięcia Piotra Tomickiego (1464-1535) zmierzające do rozszerzenia wykładów języków starożytnych. Od 1528 r. ustanowił on wykład hebraistyki z takimi profesorami jak Leonard Dawid i niestety krótkotrwale Jan van den Campen. Kurs ten miał charakter incydentalny, bowiem przetrwał tylko do wykładów F. Stankara w roku akademickim 1549/1550. Ponadto P. Tomicki wprowadził program humanistyczny dla kolegiatury retoryki i ustanowił w 1533 r. pierwszą w Polsce katedrę prawa rzymskiego. Reformy P. Tomickiego nie wpłynęły jednak na polepszenie wizerunku Akademii w oczach części środowiska naukowego. J. Górski oceniał, że na początku drugiego półwiecza XVI w. *Najwstrętniejsze barbarzyństwo panowało samowładnie*⁶. Podobną opinię o krakowskim środowisku wyrażał J. J. Retyk w liście (pochodzącym z 1562 r.) do Paula Ebera: *Nie odczuwalbym tu żadnego braku, gdybym miał chociażby jednego przyjaciela, z którym mógłbym czasem pogawędzić. Sztuka lekarska przynosi zaszczyty i pieniądze w wystarczającej ilości. Od dostojników stronię ze względu na stratę czasu, lepiej żyć nawet z papistami niż z kalwinami*. W innym liście J. J. Retyk pisał, że: *Tak tu odłogiem leżą studia matematyczne, że, na Boga, jestem przekonany, iż nie ma nikogo, kto by je mógł prowadzić, nie wyłączając nawet profesorów publicznych*⁷. Pewna poprawa tego stanu rzeczy była związana z reformami, przeprowadzonymi w Akademii za czasów Stefana Batorego (1576-1586)⁸, a głównie z działalnością J. Górskiego (ok. 1522-1585)⁹.

b. Autorzy działający w sferze wpływów Kościoła katolickiego

Stanowili wyróżniającą się grupę autorów poloników. Pod pojęciem wpływu rozumie się tutaj nie tylko bezpośrednie uzależnienie duchownych od ich zwierzchników, lecz także inspiracje twórcze, działania promocyjne, pomoc

okazywaną autorom przez hierarchów Kościoła. W przypadku poloników z działalnością tego typu, spotykamy się głównie w dziedzinie katolickiej twórczości religijnej. Znaczącym impulsem dla jej rozwoju była zmiana po 1550 r. taktyki Kościoła względem piśmiennictwa reformacyjnego. Jej wyrazem była m.in. instrukcja kapituły krakowskiej na synod 1551 r. *wskazująca na rozpowszechnienie się piśmiennictwa protestanckiego i piętnująca bezczynność katolików na tym polu*¹⁰. Dużą rolę w rozwoju polemiki katolickiej odegrała część wyższego duchowieństwa. W przypadku poloników szczególnie znacząca była działalność St. Hozjusza (1504-1579), od 1551 biskupa warmińskiego, a od 1561 r. kardynała. Był on najwybitniejszym polskim pisarzem religijnym tego okresu. Przede wszystkim jednak był osobą, która przewodziła, służyła radą, inspirowała twórczość szeregu pisarzy. Dzięki swoim znajomością w europejskich sferach katolickich St. Hozjusz stworzył dla wielu twórców dogodne warunki dla publikacji ich dzieł — m.in. w Niemczech.

Wśród autorów poloników, którzy byli z nim związani, znalazł się M. Kromer (ok. 1512-1589). Na temat kwestii teologicznych, co znalazło wyraz w polonikach z obszaru niemieckojęzycznego, dyskutował ze St. Hozjuszem inny wybitny pisarz St. Orzechowski (1513-1566). Pod wpływem kardynała twórczością religijną zajął się J. Górski i A. Patrycy Nidecki (1522-1587). Z mniej znaczących pisarzy można wymienić J. Grodeckiego, konwertytę F. Qaudrantinusa (1540-1605), który porzucił luteranizm pod wpływem St. Hozjusza¹¹, oraz St. Reszkę (1544-1600 lub 1603). Autorzy z tego środowiska, zwłaszcza ci najaktywniejsi, pozostawali między sobą w stałym kontakcie. Propagowali nawzajem swoją twórczość i dzieła swoich następców, jak to było widać w stosunkach między J. Górskim a St. Sokołowskim (1537-1593).

Kolejną osobistością, której działalność na polu wspierania polskich pisarzy katolickich jest najbardziej widoczna w polonikach z obszaru niemieckojęzycznego, był St. Karnkowski (1520-1603) — od 1567 biskup kujawski, a od 1582 r. arcybiskup gnieźnieński. St. Karnkowski mocno zaangażował się w naprawę Kościoła w Polsce. Przywiązywał szczególną wagę do rzetelnego sprawowania posługi kapłańskiej. Za pośrednictwem takich pisarzy jak M. Kromer (w *Catecheses*) czy J. Górski starał się rozpropagować wśród kleru pewien model właściwej działalności duszpasterskiej. Przejawiał dużą aktywność jako wydawca podręczników dla kleru, druków liturgicznych i polemik teologicznych.

Jak już wspomniano, od czasów St. Hozjusza polscy pisarze katolicycy otrzymali duże wsparcie od europejskich hierarchów Kościoła, głównie włoskich i naturalnie niemieckich. Szczególnie aktywni byli w tym zakresie papiescy nuncjusze w Polsce. Ich zaangażowanie się w promowanie twórczości polskich pisarzy katolickich wynikało z konieczności wspierania katolicyzmu w samej Rzeczypospolitej, zainteresowania dla spraw Kościoła wschod-

niego, a także propagowania katolicyzmu na obszarze niemieckojęzycznym. Z tego ostatniego dobrze zdawali sobie sprawę polscy pisarze. Świadczy o tym między innymi memoriał St. Sokołowskiego adresowany do kardynała Guglielmo Sirloto. Poświęcony był konieczności opublikowania greckiej wersji *Cenzury* Jeremiasza z Konstantynopola właśnie w Niemczech, aby Grecy otrzymali w ten sposób dowód, że i w tym kraju istnieją środowiska wierne religii katolickiej¹².

Omówione powyżej czynniki podnosiły atrakcyjność pisarstwa katolickiego w oczach środowiska twórczego. Autorzy, którzy podjęli działalność na tym polu, mogli liczyć na zainteresowanie swoimi osiągnięciami, opublikowanie prac i to niejednokrotnie w europejskich oficynach wydawniczych, osobistą satysfakcję twórczą i pośrednio materialną. W przypadku najwybitniejszych autorów ich pisarstwo było pomocne w osiągnięciu kariery duchownej. Przykładem może być osoba St. Hozjusza, a także M. Kromera (od 1579 r. biskup warmiński) czy A. Patrycego Nideckiego (od 1585 r. biskup wendeński). Nic więc dziwnego, że wzorem wyżej wymienionych, wielu autorów porzucało twórczość naukową dla religijnej. Tak uczynili m.in.: St. Warszawski, Jan z Trzciany¹³ i B. Herbest.

c. Autorzy reprezentujący środowiska protestanckie

Szczególną rolę odgrywał tutaj Królewiec, ośrodek najmocniej związany z luteranскими krajami niemieckimi. Świadczą o tym także polonika i ich autorzy. Analizując „polonikową” produkcję niemieckich oficyn drukarskich można odnieść czasem wrażenie, że stanowiła ona narzędzie religijnej, politycznej i kulturalnej propagandy Albrechta Pruskiego. Zacieśnienie się współpracy z niemieckimi ośrodkami wydawniczymi nastąpiło w wyniku wybuchu reformacji w Niemczech i rozszerzaniu się protestantyzmu w Prusach. W szczególnie silnych związkach z księstwem pozostawała Wittenberga, jako ośrodek handlowy, uniwersytecki i centrum reformacji¹⁴. Głównie w tym mieście studiowali i wydawali swoje prace pruscy autorzy. Tutaj też działała oficyna J. Kluga, publikująca druki na pruski użytek — m.in. traktat E. Ellenboga *Buchhalten auff preussische Müntze und Gewichte* wydany w 1537 r. Albrecht Pruski przygotowując się do uruchomienia (w 1544 r.) uniwersytetu w Królewcu, sprowadził do tego miasta kilku znanych uczonych, dysponujących bogatym dorobkiem naukowym. Znaleźli się wśród nich m.in. Krzysztof Heyll (1499-1585), emigrant z Hagi W. Gnapheus (ok. 1493-1568)¹⁵, były wykładowca Uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą G. Sabinus (1508-1560) i J. Brettschneider (1514-1577). Właśnie oni przyczynili się najbardziej do rozwoju pruskiego środowiska intelektualnego i rozszerzyli jego kontakty z niemieckimi ośrodkami wydawniczymi. Po opisanych wyżej wydarzeniach, związanych z wystąpieniem przeciwko A. Osiandrowi, część królewieckich uczonych została zmuszona do opuszczenia księstwa¹⁶. Zwykle była to jednak emi-

gracja do sąsiednich Prus Królewskich. Uczeń ci podejmowali pracę w założonym jeszcze w latach trzydziestych XVI w. gimnazjum w Elblągu¹⁷, oraz gimnazjach w Gdańsku i później w Toruniu. Zwłaszcza w Gdańsku powstał silny ośrodek naukowy. Osiedli tam m.in. J. Brettschneider a także B. Wagner (zm. 1571). Ten ostatni po studiach we Frankfurcie nad Odrą i Wittenberdze prowadził katedrę na Uniwersytecie Królewieckim. W 1551 r. był rektorem tej uczelni. Po konflikcie z A. Osiandrem w 1553 r. B. Wagner zbiegł do Gdańska, gdzie w 1562 r. został fizykiem miejskim. Właśnie ta funkcja zobligowała go do opublikowania pracy poświęconej zasadom profilaktyki medycznej w chorobach zakaźnych *Von der Pestilentz nützliche... Unterrichtungen*¹⁸. Broszura B. Wagnera była jedną z kilku publikacji na ten temat, jakie powstały w środowisku medyków gdańskich w latach sześćdziesiątych XVI w.¹⁹. Wiązało się to z zarazą, o której pisał A. Cureus w *Threnodia qua deplorantur miseriae tempore grassantis pestis Dantisci*²⁰. W późniejszych dziesięcioleciach XVI w. gdańskie środowisko intelektualne zaczęło odgrywać coraz większą rolę w nauce polskiej²¹.

O środowisku luteran wielkopolskich piszę w innym miejscu niniejszego opracowania. Warto zwrócić także uwagę na formowanie się w latach sześćdziesiątych XVI w. wspólnoty ariańskiej, której twórczość również znalazła wyraz w polonikach z obszaru niemieckojęzycznego.

Niezwykle interesującą postacią wśród autorów poloników był A. Dudycz. Z racji rozległych zainteresowań pozostawał w kontakcie z wieloma osobami, należącymi do najróżniejszych polskich środowisk naukowych, literackich i wyznaniowych. Był zaprzyjaźniony między innymi z A. Patrycym Nideckim. W tym przypadku był to związek o charakterze intelektualnym. A. Dudycz odgrywał w Polsce także rolę agenta habsburskiego. Stąd wśród jego znajomych znaleźli się tacy autorzy poloników jak stronnik Habsburgów — po ucieczce Henryka Walezego — Marcin Białobrzeski (ok. 1530-1586), czy K. Warszewicki (1543-1603)²². Węgierski humanista związany był również z wieloma intelektualistami zachodnioeuropejskimi. Charakter tych związków najlepiej obrazuje publikacja *De cometis dissertationes novae...*²³. Był to zbiór, zawierający kilka rozpraw o kometach. Ich autorów, obok kontaktów towarzyskich i wyznania, połączyły także zainteresowania naukowe. Byli to: szwajcarski uczyony, wybitny filozof przyrody, a także polemista religijny i pisarz polityczny T. Erastus, A. Dudycz, arianin Marcello Camillo Squarzialupi (zm. 1599)²⁴ oraz profesor Uniwersytetu w Bazylei Johann Jacob Grynaeus, utrzymujący znajomość z wieloma Polakami²⁵.

Europejskie kontakty A. Dudycza kontynuowali i rozwijali inni pisarze ze środowiska kalwińskiego, między innymi jego znajomy J. Łasicki (1534-po 1599) i A. Wolan (ok. 1530-1610). Mówiąc o polskich kalwinach nie można zapomnieć o zasługach J. Łaskiego mł. (1499-1560) w nawiązaniu współpracy

z Bazyleą, co zaowocowało publikacją kolejnych poloników w tym mieście. Podobną rolę odegrał przywódca polskich kalwinów K. Treacy (ok. 1530-1591). Szczególnie ważne były jego wyznaniowo-intelektualno-wydawnicze związki z Bazyleą i Strasburgiem.

Charakter różnych środowisk, w których funkcjonowali autorzy poloników, najpełniej znajduje wyraz w dedykacjach, przedmowach wydawniczych, listach i epigramach, zamieszczanych w polonikach. Problematyce tej poświęcony jest następny rozdział niniejszego opracowania.

2. DEDYKACJE — ANALIZA OGÓLNA

Przedmiotem rozważań będą tutaj listy dedykacyjne, przedmowy autorskie do dzieła (tytułowane: *epistola dedicatoria*, *epistola nuncupatoria*, *praefationes*, czy po prostu *Ad...*) i epigramy, zawarte w polonikach. W przypadku listów dedykacyjnych szczególnie interesujący jest problem udziału adresata dedykacji w inspirowaniu powstania danego dzieła, lub jego publikacji na obszarze niemieckojęzycznym. W dalszej kolejności pojawia się kwestia motywacji skłaniających mecenasa do wsparcia określonego przedsięwzięcia piśmienniczego, a czasem również wydawniczego. Należy wyjaśnić, czy decydowała tutaj tylko powinność np. udzielenia wsparcia swojemu klientowi, czy też inne motywy związane z samym dziełem, jego treścią i funkcją. Na podstawie treści dedykacji można niekiedy pokusić się o rekonstrukcję relacji zachodzących między autorem a adresatem. Można także podjąć próbę określenia, zarówno motywacji autorów jak i osób lub instytucji wspierających — w tej czy w innej formie — ich twórczość. Wreszcie kwestią podstawową jest określenie stopnia wpływu wyżej wymienionych czynników na decyzję publikacji danego dzieła na obszarze niemieckojęzycznym. W podobny sposób należy rozważać treść przedmów wydawniczych: autorów i współautorów publikacji (tłumaczy, komentatorów, redaktorów), a także instytucji sprawczych, wydawców, nakładców i drukarzy.

Kolejny typ utworów, jaki można spotkać w polonikach, to listy zalecające i epigramy. Miały one zwykle panegiryczny charakter, podnosząc zalety autora i jego twórczości. Równocześnie polecały dzieło uwadze mecenasa i czytelnika. Utwory tego typu były najczęściej podpisywane przez osoby związane z autorem towarzysko, bądź rodzinnie. Czasem jednak ich twórcami były osoby będące inspiratorami dzieła.

Dedykacja to utwór zawierający *przypisanie i ofiarowanie dzieła przez jego autora lub współautorów konkretnej osobie, osobom czy instytucji związanej z autorem bezpośrednio — w przypadku bliskiej znajomości — bądź pośrednio poprzez wspólne środowisko naukowe, intelektualne, polityczne czy wyznaniowe*²⁶. Niekiedy podstawowym elementem dedykacji był wątek perswazyjny.

Autor starał się w tym przypadku nakłonić adresata dedykacji do przyjęcia i przeczytania dzieła. Nie zawsze oczekiwał w związku z tym jakiś korzyści osobistych. Jego dedykacja miała przekonać adresata do reprezentowanego przez siebie i swoje środowisko punktu widzenia w sprawach społecznych, politycznych, religijnych czy intelektualno-naukowych²⁷.

Powyższe cechy pozwalają odróżnić dedykacje od przedmów wydawniczych, gdyż jak stwierdzała Anna Czekajewska-Jędrusik *Jeśli nawet w treści listu dedykacyjnego znajdziemy takie elementy przedmowy jak: wyjaśnienie zadania postawionego sobie przez autora, omówienie warunków, w jakich dzieło powstało i różnych innych spraw wprowadzających w treść dzieła lub też takie, jak wiadomości o osobie i twórczości autora, scharakteryzowanie jego dzieła i zalecenie go pewnej kategorii czytelników (gdy przedmowa została nie napisana przez autora) — to trudno je mimo to uznać za decydujące o sensie listu dedykacyjnego*²⁸. Janusz Pelc i Władysław Tomkiewicz podkreślali, że jeśli autor był stałym klientem mecenasa (osoby otaczającej twórcę różnorodną opieką: materialną (stała pensja, honorarium za dzieło), moralną (odpowiedzialność za czyny serwitora) i prawną, to sprawa przedstawiała się najprościej: skoro książka powstawała z inicjatywy mecenasa lub żywo go interesowała w sensie osobistym — to po prostu dawał pieniądze na druk; jeżeli tematyka nie leżała w sferze interesów mecenasa (np. dzieło z zakresu filozofii czy geografii) — wówczas autor dodawał ową epistolą dedicatoriam będącą w jakimś sensie hymnem pochwalnym, utrwalającym sławę mecenasa, a ten oczywiście także finansował taką imprezę²⁹. Powyższe stwierdzenia nie w pełni oddają złożoność problematyki. Dedykacje rzadko zawierały jednoznaczne potwierdzenie, że ich adresaci finansowali wydanie dzieła. W większości przypadków nie uzyskamy na to bezpośrednich i jednoznacznych dowodów. Dedykacje, jak i wydawnictwa, w których występują, dostarczają nam jedynie pewnych sugestii dotyczących motywów, jakimi kierowali się autorzy ofiarowując dzieło danej osobie. Z drugiej strony w pojedynczych przypadkach przybliżą nam rolę, jaką odgrywał adresat dedykacji w wydaniu dzieła. Istotną kwestią jest ustalenie na podstawie innych, dostępnych źródeł wzajemnego stosunku między autorem dzieła, a adresatem dedykacji. Jednak nawet występowanie związku mecenas-klient nie świadczy bezpośrednio o finansowym udziale mecenas w wydaniu konkretnej książki. W części dedykacji układ tego typu z pewnością nie występował. Mam tutaj na myśli m. in. tak zwane dedykacje *przyjacielskie*. Reprezentują one ten rodzaj stosunków między autorem a adresatem dedykacji, w których nie decydowały kwestie finansowe, ale takie motywy jak np. z jednej strony oddanie holdu swemu mistrzowi, a równocześnie dowartościowanie autora i jego dzieła przez osobę adresata dedykacji.

Warto więc podjąć próbę określenia znaczenia dedykacji, zamieszczanych w polonikach. Przeanalizowano 250 dedykacji. W tej liczbie 130 utwory były dedykacjami autorskimi. Twórcami pozostałych byli: tłumacze, komentatorzy, redaktorzy, wydawcy i w końcu drukarze. Wśród adresatów listów dedykacyjnych można wyróżnić kilka charakterystycznych grup osób. Dużą liczbę dedykacji pisarze ofiarowali władcom polskim (ok. 10% wszystkich), zwłaszcza Zygmuntowi Augustowi i Stefanowi Batoremu (po 11 utworów)³⁰. Kolejną grupę — dominującą pod względem liczby osób, do których adresowano listy dedykacyjne — tworzyli dostojnicy polskiego Kościoła katolickiego³¹. Należeli do politycznych i kulturalnych elit państwa polskiego. Znajdziemy wśród nich kilku autorów o dużym, międzynarodowym dorobku literackim³². Nie zabrakło tutaj także osób, cieszących się międzynarodową sławą mecenasów sztuki i literatury³³. Nic więc dziwnego, że dedykacje ofiarowane tej grupie adresatów stanowiły ok. 20% wszystkich przebadanych utworów tego typu. Rzadziej pojawiały się listy dedykacyjne, adresowane do reprezentantów polskiej magnaterii i szlachty katolickiej³⁴. Dominowali wśród nich przedstawiciele elity władzy.

Część dostojników, którym polscy pisarze ofiarowywali swoje dzieła, zapisało się nie tylko w historii politycznej Rzeczypospolitej, ale także — jako wybitni mecenas — w dziejach kultury polskiej³⁵. Polonika z obszaru niemieckojęzycznego są również świadectwem szczególnego zaangażowania niektórych osobistości z tej grupy w propagowanie polskiego piśmiennictwa kontrreformacyjnego³⁶.

Od lat trzydziestych XVI w. w polonikach coraz częściej pojawiały się dedykacje dla osób wywodzących się ze środowisk, które opowiadały się za reformacją³⁷. Najwięcej podobnych dedykacji pochodziło oczywiście z drugiej połowy XVI w. W sumie stanowiły ok. 20% wszystkich zarejestrowanych listów. Większość z nich zamieszczana była w dysertacjach uniwersyteckich. Ich autorami byli studenci, dziękujący w ten sposób swym krewnym lub możnym opiekunom za możliwość odbycia studiów zagranicznych. Kolejną grupę dedykacji (ok. 8% całości) stanowiły utwory ofiarowane intelektualistom. Wśród nich znalazł się profesor Akademii Krakowskiej Adam z Bochynia³⁸. Z listów dedykacyjnych pochodzących z drugiej połowy XVI w. można wymienić utwór B. Herbesta zamieszczony w *Periodicae responsionis libri V*. Dzieło to, będące zamknięciem polemiki B. Herbesta z J. Górskim na temat okresu cyceroniańskiego, autor zadedykował m.in. St. Orzechowskiemu i A. Patrycemu Nideckiemu. B. Herbest szukał w nich arbitrów i równocześnie sojuszników w sporze z J. Górskim. Wywołało go kilka publikacji B. Herbesta, w tym przede wszystkim *Periodica disputatio* (Kraków w 1562 r.)³⁹. Niesłuszność jego poglądów — zresztą w sposób bardzo brutalny, niekiedy zbliżający się do poziomu paszkwilu — udowodnił J. Gór-

ski. Skompromitowany B. Herbest opuścił Kraków, przenosząc się w 1562 r. do Poznania. Objął rektorat Kolegium Lubrańskiego. Tutaj przygotował do druku wspomniane *Periodicae responsionis libri V*, wydając je w 1566 r. w lipskiej oficynie E. Vöglina⁴⁰. Traktat B. Herbesta przeznaczony był dla polskiego środowiska naukowego. Nie mógł natomiast stanowić interesującej lektury dla humanistów europejskich. Polska dyskusja nad okresem retorycznym była anachronizmem, odbywając się pięćdziesiąt lat później niż w Europie. Dzieło B. Herbesta zostało zatem opublikowane w Lipsku, ponieważ tak jak w innych przypadkach autorom tworzącym w Wielkopolsce *blżej było* do oficyn niemieckich, niż np. krakowskich.

Kilkadziesiąt dedykacji (ok. 9%) autorzy poloników ofiarowali mecenasom korporatywnym. Znalazły się wśród nich władze miejskie m.in. Gdańska, Elbląga, Poznania, Lwowa i Krakowa, a także uczelnie np. Akademia Krakowska i Uniwersytet Królewiecki. Wreszcie kilka dedykacji ofiarowano osobom wywodzącym się z patrycjatu miejskiego⁴¹.

Autorzy poloników, ale przede wszystkim ich niemieccy redaktorzy, tłumacze i wydawcy często dedykowali swoje publikacje osobistościom z Polską nie związanym (ok. 23% wszystkich dedykacji). Wśród adresatów takich dedykacji spotykamy dostojników Kościoła katolickiego⁴². Około 8% listów dedykacyjnych ofiarowano niemieckim biskupom i katolickim panującym⁴³.

Książęta protestanccy — m.in. Badenii, Saksonii i Marchii Brandenburskiej — byli adresatami listów dedykacyjnych w 15 (ok. 6% wszystkich) przypadkach. Kolejna grupa niemieckich adresatów dedykacji to osoby reprezentujące środowisko naukowe⁴⁴. Brak było w tym gronie wybitniejszych postaci. W tym przypadku autor z reguły ofiarowywał swoje dzieło osobie bezpośrednio sobie znanej. Były to więc dedykacje, w których pisarz oddawał hold swoim byłym lub aktualnym nauczycielom. Wśród dedykacji znalazły się także listy adresowane do władz miast niemieckich⁴⁵ i mecenasów wywodzących się ze środowiska mieszczańskiego, żeby tylko wspomnieć o J. Fuggerze II.

3. RODZAJE ZWIĄZKÓW ZACHODZĄCYCH MIĘDZY AUTORAMI A ADRESATAMI DEDYKACJI

Z adresatami dedykacji wiąże się pytanie, w jakim stopniu fakt przypisania im dzieł dowodzi, że mamy do czynienia z rzeczywistym mecenasem wobec autorów poloników. W pierwszym rzędzie należy określić rodzaj kontaktów, jakie łączyły autorów dedykacji z ich adresatami. Co najmniej w przypadku osiemdziesięciu poloników pomiędzy autorem dzieła, a osobą lub instytucją, której zadedykował on swój utwór, istniały jakieś związki personalne. Na podstawie treści dedykacji i literatury przedmiotu wśród poloników można wyodręb-

nić grupę druków, powstałych bezpośrednio na zlecenie lub przy udziale polskich władz państwowych względnie kościelnych. W tym przypadku dedykacja i dzieło były nie tyle wynikiem istnienia zależności klient-mecenas, ile efektem zobowiązań autorów wobec zwierzchników. Ci ostatni chętnie wykorzystywali zainteresowania i talent literacki podległych im urzędników. Wśród autorów znajdziemy dyplomatów i sekretarzy królewskich, którzy zadedykowali swoje dzieła monarchom polskim — m.in. F. Kallimacha⁴⁶, J. Herburta⁴⁷ i Marcina Broniewskiego. Ten ostatni był autorem *Tartariae descriptio*, relacji z poselstwa (w latach 1578-1579) do chana perekopskiego Machmed-Gireja⁴⁸. M. Broniewski był sekretarzem i dworzaninem Stefana Batorego, a jego dzieło powstało w wyniku misji dyplomatycznej. Z oczywistych względów zadedykował je królowi. W pełnym tego słowa znaczeniu mecenasami M. Broniewskiego byli Piotr Myszkowski, M. Mielecki i J. Zamoyski, o czym autor nie omieszczał w dedykacji wspomnieć. Z podobnym stosunkiem między autorem a adresatem dedykacji spotykamy się zwykle w publikacjach o tematyce historycznej i polityczno-prawnej. Charakterystyczne jest to, że listy dedykacyjne kierowano do monarchów zwykle w przypadku dzieł o znacznym ciężarze gatunkowym np. monografii historycznych. Wszystko to musiało mieć wpływ na decyzję publikacji dzieła w zagranicznej oficynie wydawniczej. Tak było w przypadku *Polonia, sive de origine...* M. Kromera, zadedykowanej Stefanowi Batoremu.

W publikacji poloników bardzo często rolę instytucji sprawczej odgrywały władze kościelne — w osobie prymasa, biskupów, bądź w sensie korporatywnym (synody diecezjalne). Dotyczyło to zwłaszcza druków liturgicznych, ale nie tylko — wystarczy wspomnieć o *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza. Dzieło to, w którego wydaniu brał udział prymas M. Dzierzgowski, było oficjalnym tekstem Kościoła polskiego, przyjętym na synodzie piotrkowskim w 1551 r. Jego znaczenie zadecydowało o tym, że zostało zadedykowane Zygmuntowi Augustowi. Ze względu na wysokie wymagania wydawców względem oficyny drukarskiej, dzieło St. Hozjusza zostało — w całości — opublikowane za granicą. Wśród dedykacji autorskich ofiarowanych władzom miejskim, znajdziemy utwory pisarzy będących urzędnikami owych władz⁴⁹.

Stosunek typu klient-mecenas spotykamy we wszystkich wyróżnionych typach poloników. Szczególnie często występował w piśmiennictwie okolicznościowym. Takim drukiem było np. *In mortem immaturam... Joannis... praesulis Posnaniensis... epicedion* St. Chrościejewskiego⁵⁰. Autor wydał je *sub auspice* swojego mecenasa kasztelana kaliskiego Andrzeja Górki⁵¹. Z publikacji pochodzących z pierwszej połowy XVI w. dobrym przykładem są *Rudimenta Pietatis Christianae versibus, ut pueri ea facilius in memoriam reponere possint, conscripta* K. Hegendorfina⁵². Autor zadedykował dzieło swoim uczniom — Wacławowi i Rafałowi I Leszczyńskim. Uczony chciał w ten sposób złożyć hołd ich

ojcu, kasztelanowi brzeskiemu Janowi. Był on mecenasem K. Hegendorfina i jednym z opiekunów Akademii Lubrańskiego⁵³.

Typowe są dzieje powstania i publikacji *Totius philosophiae humanae in tres partes nempe in rationalem, naturalem et moralem digestio* H. Wildenberga (zm. 1558). Początkowo dzieło składało się z trzech odrębnych części⁵⁴. Ostatnią autor napisał na życzenie biskupa chełmińskiego T. Gieseego⁵⁵. Również na jego polecenie H. Wildenberg połączył wszystkie tomy w jedną całość i wydał przy finansowej pomocy biskupa⁵⁶. W ten sposób powstał podręcznik, który T. Giese zalecił uczniom gimnazjum chełmińskiego jako lekturę obowiązkową⁵⁷. Został wydany w 1551 r.⁵⁸, a wszystkie jego edycje opublikowała oficyna J. Oporinusa.

W drugiej połowie XVI w. dużo świadectw związków klient-mecenas znajdziemy w publikacjach uniwersyteckich. Należała do nich dysputa Daniela Bazylika, odbyta pod przewodnictwem Jacoba Zwingera w Akademii Bazylejskiej pt. *Theses de beatitudine, deque virtutibus moralibus*⁵⁹. D. Bazylik zadedykował ją wojewodzie brzeskiemu Janowi Szujskiemu, dzięki któremu mógł podjąć studia zagraniczne, *pedagogując* równocześnie synowi wojewody⁶⁰. Warto tutaj także wspomnieć o zbiorze *Epitaphia... Christophori Meczini a Kurozweki... ab aliis eius amicis scripta. Cum praefatione Adami Thobolii ad... Andream Mecczinium a Kurozweki castellanum Velunensem*. Został zredagowany i opublikowany przez Adama Tobolskiego⁶¹. Był hołdem, złożonym przez studentów i profesorów Akademii Strasburskiej zmarłemu Polakowi. Podobnymi motywami kierował się zapewne także jego wydawca A. Tobolski. Należy jednak podkreślić, że K. Męciński został oddany w opiekę A. Tobolskiemu przez swojego ojca, kasztelana wieluńskiego. Publikacja ta miała więc nie tylko uczcić pamięć młodego Męcińskiego. Była także wypełnieniem moralnego zobowiązania A. Tobolskiego wobec mecenasa, ojca Krzysztofa.

Warto także wspomnieć o *Carmen de natali Jesu Christi ad Raphaelem Leszczyński*. Jej autorem był Wawrzyniec Brzeziński, studiujący na koszt R. Leszczyńskiego w Wittenberdze⁶². Charakterystyczne są również dzieła Andrzeja Chrzastowskiego. Pierwsze z nich nosiło tytuł *Bellum jesuiticum sive ducentarum et quinque jesuiticarum contradictionum index*⁶³. Autor zadedykował go łowczemu litewskiemu Janowi Naruszewiczowi. Kolejne, krytykujące Mszę św. pt. *Duo libelli de opificio missae* i trzecie pt. *Praxis de caeremoniis et canone missae* zawierały dedykacje dla Mikołaja i Krzysztofa Naruszewiczów. A. Chrzastowski pisał wymienione tomy co najmniej od 1590 r. Dedykacje z drugiego i trzeciego tomu były datowane odpowiednio na 1591 i 1592 r. Obie dedykacje autor podpisał w Zasławiu. A. Chrzastowski był w tym czasie (w latach 1581-1592) na utrzymaniu Hlebowiczów z Zasławia. Mimo to jednak wspomniane tomy zadedykował Naruszewiczom. Jak z tego wynika, autor chciał opuścić swoich chlebowców. Uczynił to w 1592 r., zostając na-

dwornym kaznodzieją hetmana Krzysztofa Radziwiłła. Wszystkie tomy zre-dagował i wydał J. Łasicki. Również i on zamieścił swoją dedykację w trzecim tomie. Ofiarował ją kasztelanowi żmudzkiemu M. Naruszewiczowi. W swoim liście dedykacyjnym zalecał dzieło A. Chrzastowskiego, jako istotną polemikę z tezami Roberto Bellarmino. Nadmieniał przy tym o swoim udziale w redakcji tej pracy. Wspomniane listy dedykacyjne świadczą o tym, że zarówno autor dzieła, jak i jego redaktor usilowali uzyskać wsparcie Naruszewiczów dla swego przedsięwzięcia.

Mecenat wyrażał się także w promowaniu pisarstwa danego autora na określonym terytorium i w określonych środowiskach. Świadczy o tym dedykacja M. Kromera dla O. Truchesessa, zamieszczona w niemieckim wydaniu dwóch pierwszych tomów *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*⁶⁴. Kardynał i biskup augsburski O. Truchesess był jednym z najgorliwszych zwolenników twórczości polemicznej M. Kromera. Starał się popularyzować prace M. Kromera i innych polskich pisarzy kontrreformacyjnych na terenie Niemiec⁶⁵. W tym kontekście M. Kromer podkreślał szczególną rolę ośrodka akademickiego w Dillingen⁶⁶, którego kardynał był protektorem. Według autora listu dedykacyjnego Dillingen stało się jednym z najważniejszych centrów krzewienia wiary katolickiej na terenie Niemiec. M. Kromer uwypuklił tutaj znaczenie miejscowej oficyny wydawniczej, wspominając o opublikowanych przez nią dziełach St. Hozjusza, J. Ecka i Petrusa Canisiusa. Dlatego właśnie M. Kromer wybrał Dillingen jako miejsce wydania *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*, dzieła mającego na celu zwalczanie herezji zarówno w Polsce jak i w Niemczech⁶⁷. Można sądzić, że przychylne przyjęcie traktatu przez *antistesę* — takim mianem M. Kromer tytułował wtedy O. Truchesessa — ułatwiło jego publikację. O niemieckim kardynale M. Kromer wspomniął także w kolejnym wydaniu *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* z 1568 r.⁶⁸. M. Kromer zadedykował je papieżowi Piusowi V.

Dedykacja ta zawierała wiele istotnych informacji dotyczących historii kolejnych wydań poszczególnych części traktatu⁶⁹. Ciekawy fragment listu do Piusa V poświęcony był St. Hozjuszowi. Autor umieścił go na początku tekstu dedykacji. M. Kromer podnosząc w nim zasługi St. Hozjusza dla Kościoła katolickiego, ówczesnie już kardynała i legata *a latere* na Polskę, podkreślał ściśle związki, łączące go z kardynałem. Autor wskazywał tutaj na osobę i twórczość St. Hozjusza, jako główną inspirację swego pisarstwa polemicznego. W tym kontekście M. Kromer wymieniał *Confessio fidei catholicae Christiana*, o której pisał: *... postea vero, cum per omnes Christiani orbis provincias ea divulgaretur, certatimque et cupide ab omnibus expeteretur et compararetur et in alias etiam linguas transfereretur auxit et perpolivit*. Wspominając o St. Hozjuszu, autor chciał przede wszystkim oddać hold swojemu mistrzowi i przyjacielowi. Równocześnie jednak

osoba St. Hozjusza i wspomnianego wyżej kardynała O. Truchesessa oraz Jacobo Puteo miała w pewien sposób usprawiedliwiać wybór głowy Kościoła, jako adresata dedykacji dzieła. W tym samym celu M. Kromer dołączył do *Monachus sive colloquiorum de religione libri tres...* niezwykle przychylny dla siebie list papieża Piusa IV.

List M. Kromera do Piusa V jest przykładem tych dedykacji, które nie stanowiły świadectwa występowania określonej formy mecenatu. Wybór adresata listu dedykacyjnego determinowała często treść dzieła, a nie jakieś szczególne związki autora z osobą, której zostało ono ofiarowane. Tak było też w przypadku *De coelibatu sacerdotum...* M. Kromera⁷⁰. Autor zadedykował pracę Piusowi IV. Papież zaś w liście do M. Kromera, opublikowanym przez niego w *Monachus...*, dał benedykcję *De coelibatu...*⁷¹. Podobnie było w przypadku dedykacji dla Grzegorza XIII, którą St. Sokołowski opatrzył krakowskie i niemieckie wydania *Censura orientalis Ecclesiae* Jeremiasza z Konstantynopola. Do wybrania Grzegorza XIII, jako adresata dedykacji, nakłonił St. Sokołowskiego nuncjusz papieski w Polsce Giovanni Andrea Calligari. Nuncjusz zdawał sobie sprawę z wagi, jaką przywiązywał papież do idei zbliżenia Kościoła wschodniego do Rzymu. Zważywszy na to, że polemika Jeremiasza z protestantami w pewien sposób utwierdzała papieskie złudzenia w tym względzie, G. A. Calligari był pewien, że tłumaczenie St. Sokołowskiego znajdzie w Grzegorzu XIII przychylnego czytelnika. Inna rzecz, że pismo Jeremiasza miało z punktu widzenia katolików niebagatelne znaczenie w ich sporze z protestantami. Jak dowodził w swojej dedykacji St. Sokołowski widoczna zgodność Kościołów wschodniego i katolickiego w tych elementach religii, które odrzucali protestanci, stawiała tych ostatnich poza nawiasem tradycji chrześcijańskiej⁷². Nic więc dziwnego, że pismo Jeremiasza na kilka lat pochłonęło uwagę katolickich i protestanckich polemistów. Z kolejnym dziełem St. Sokołowskiego *Ad Wirtembergensium theologorum invectivam brevis... responsio*, opublikowanym przez W. Edera z Ingolstadt w 1585 r., wiąże się dedykacja jego wydawcy Jana Szczęsnego Herburta dla Wilhelma V Pobożnego⁷³. Bawarski władca należał do zwolenników i promotorów pisarstwa St. Sokołowskiego.

Ksiązę szczególnie był zainteresowany polemiką polskiego teologa z niemieckimi luteranami, związaną z *Censura...* Jeremiasza z Konstantynopola. J. S. Herburst wiedział o tym zapewne od samego St. Sokołowskiego. Chcąc okazać księciu wdzięczność za życzliwe przyjęcie w Ingolstadtzie, zadedykował mu wydany przez siebie utwór St. Sokołowskiego. Dedykacja J. S. Herburta jest o tyle ciekawa, że stanowi kolejne świadectwo żywych stosunków, łączących dwór bawarski z polskimi katolikami, w imieniu których autor listu dedykacyjnego występował. Składając hołd księciu, J. S. Herburst podkreślał ogromne zasługi Wilhelma dla obrony katolicyzmu w Niemczech. Wychwalając mecenat

księcia nad uniwersytetem w Ingolstadt, równocześnie osiągnięciom tej uczelni przeciwstawiał upadek protestanckiego uniwersytetu w Tybindze. Według J. S. Herburta uczelnia z Tybingi, specjalizująca się w studiach nad językiem i literaturą grecką, została ośmieszona nieudolną korespondencją z Jeremiaszem i ignorancką polemiką ze St. Sokołowskim. Nawiązując w ten sposób do utworu St. Sokołowskiego, autor dedykacji podkreślał, że St. Sokołowski — jako znakomity uczony i osobisty teolog króla Stefana — godzien jest, aby zadeedykować jego dzieło księciu Wilhelmowi.

Dedykacja J. S. Herburta była typowa dla tej części poloników z obszaru niemieckojęzycznego, w których listy dedykacyjne odgrywały rolę wstępu, przedmowy wydawniczej do dzieła. Zawierały one, obok konwencjonalnego tekstu pochwalnego, duży zasób informacji dotyczących samego dzieła, jego autora, kontekstu w jakim praca powstała i motywów, jakie decydowały o takim, a nie innym wyborze adresata dedykacji⁷⁴. Kolejną grupą dedykacji, w których nie można się dopatrywać związków typu klient-mecenas, są listy o charakterze perswazyjnym.

Autorzy takich listów mieli poczucie ważności swoich dzieł. Uważali, że mogą one odegrać istotną rolę w kształtowaniu opinii publicznej o sprawach państwa i społeczeństwa. Stąd adresatem dedykacji tego typu był zwykle monarcha, lub osoby wywodzące się ze świeckiej bądź duchownej elity władzy. Walka o polityczny, a zwłaszcza wyznaniowy kształt Rzeczypospolitej, znajdowała odbicie właśnie w owych listach dedykacyjnych. Przykładem jest tutaj [*Confutatio prolegomenon Brentii*] St. Hozjusza. Autor pracy przypisał ją Zygmuntowi Augustowi. Uczynił to m.in. dlatego, że także Pietro Paulo Vergerio, z którym St. Hozjusz polemizował w *Confutatio...*, zadeedykował swoje wydanie *Libellus aureus in quo agitur de officio principum saecularium in ecclesia Filii Dei Joannesa Brentiusa* polskiemu władcy⁷⁵.

Myśląc o reformie państwa, A. Frycz Modrzewski zadeedykował Zygmuntowi Augustowi *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*, wydane w 1551 r. Dedykacja ta miała jeszcze inne znaczenie. Przewidując ataki związane z publikacją dzieła, autor nieprzypadkowo powoływał się w liście dedykacyjnym na tytuł, przysięgę i wynikające z tego obowiązki sekretarza królewskiego⁷⁶. W tym i w innych przypadkach, list dedykacyjny oraz jego adresat miały chronić autora przed jego oponentami. Podobną rolę miała odegrać dedykacja M. Kopernika do papieża Pawła III, zamieszczona w *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Była ona próbą uzyskania przychylności papieża dla dzieła, prezentującego podstawy teorii heliocentrycznej. Autor przedstawiał tutaj swoje rozterki, związane z podjęciem decyzji publikacji traktatu. M. Kopernik podkreślał, że postanowił opublikować swoje dzieło dopiero po namowach przyjaciół m.in. biskupa T. Giesego. Wiedział bowiem, że *znajdą się ludzie, którzy, gdy tylko*

posłyszają, iż w tych moich księgach... przypisuję jakieś ruchy kuli ziemskiej, zaraz podniosą krzyk, że należy mnie potępić⁷⁷. Kolejnymi dedykacjami, które nie wynikają z zależności typu klient-mecenas, są listy adresowane do najbliższych krewnych autora⁷⁸. Podobnie było z tzw. dedykacjami przyjacielskimi. Często spotykamy się z nimi w dziełach naukowych. W polonikach były one zazwyczaj ofiarowane intelektualistom interesującym się podobną problematyką, lub zaprzyjaźnionym z autorem. Stanowiły zazwyczaj wyraz uznania autorów dla osób, wywodzących się z tego samego środowiska naukowego i zawodowego⁷⁹.

Niekiedy dedykacja była wyrazem wdzięczności dla osoby lub instytucji, która przyczyniła się w jakiś sposób do powstania dzieła. Osoby te inspirowały twórczość autora, wyszukiwały dla niego materiał źródłowy, a także służyły radą i życzliwą krytyką przy przygotowaniu publikacji. Z tego punktu widzenia warto wspomnieć o dedykacji L. Goreckiego dla kasztelana międzyrzeckiego Andrzeja Górki (ok. 1534-1585). L. Gorecki zamieścił ją w *Descriptio belli Ivoniae Voievodae Valachiae a. 1574*⁸⁰. Prosił w niej kasztelana o materiały źródłowe, dotyczące historii wyprawy gdańskiej i innych wydarzeń z dziejów Polski⁸¹. Autor chciał je wykorzystać w swojej historii Polski (tzw. *Decades*). *Descriptio belli Ivoniae...* powstało właśnie w ramach tych prac L. Goreckiego.

J. Pelc i W. Tomkiewicz analizując zjawisko renesansowego mecenatu podkreślali, że: *Inaczej przedstawiała się sprawa, gdy autor nie był klientem jakiegoś potentata, a pracę pisał z własnej inicjatywy. Wówczas należało poszukać mecenasa, którego można było pozyskać przy pomocy pochwalnej dedykacji... Bywało wreszcie i tak, iż autor, nie dotarłszy do żadnego mecenasa, wydawał książkę własnym sumptem, zaopatrując ją w list dedykacyjny pod adresem jakiegoś wielmoży, po którym się spodziewał pokrycia ex post kosztów wydawniczych. Tę ostatnią formę spotykamy najrzadziej, jako, że stanowiła ryzyko i obliczona była jedynie na wdzięczność*⁸². Wydaje się, że w przypadku poloników z obszaru niemieckojęzycznego zjawisko to występowało szczególnie rzadko. Poszukiwanie mecenasa tą drogą było raczej w zwyczaju pisarzy stojących u progu swojej właściwej kariery. Autorzy, wydający swoje dzieła za granicą, raczej nie podejmowali takich decyzji, nie dysponując środkami finansowymi na pokrycie kosztu edycji. Mogły to być środki własne, lub zapewnione przez mecenasów. Natomiast pisarze znani i uznani w Europie, pozostający w zażyłych stosunkach ze środowiskami intelektualnymi europejskich centrów wydawniczych mogli — chociaż w części — liczyć na niemieckiego nakładcę swoich dzieł.

Dedykacji, o których pisali cytowani autorzy, można szukać w grupie utworów, co do których nie ma pewności, że istniały jakiekolwiek związki między autorem a osobą, której zadedykował on swój utwór⁸³.

Część poloników ukazała się natomiast wyłącznym nakładem niemieckich wydawców i drukarzy lub ich mecenasów. Z pewnością dotyczyło to niemieckich

przedruków z polskich i innych (np. włoskich⁸⁴) edycji danego dzieła. Również w przypadku części niemieckich wznowień i mutacji językowych mamy do czynienia z publikacjami, których koszt ponosili sami wydawcy. W polonikach pojawiał się wtedy list dedykacyjny, podpisany przez niemieckiego komentatora, redaktora, wydawcę czy tłumacza dzieła.

4. DEDYKACJE I PRZEDMOWY WYDAWNICZE, JAKO ŚWIADECTWO PRAC LITERACKICH I EDYTORSKICH ORAZ MOTYWACJI TWÓRCZYCH AUTORÓW I WYDAWCÓW POLONIKÓW

Z punktu widzenia motywacji autorskich, szczególnie interesujące są te dedykacje i przedmowy wydawnicze, które określają przeznaczenie danej publikacji. Wyjaśniają one, czy dzieło miało służyć czytelnikowi obcemu, czy też przeznaczone było głównie dla czytelnika polskiego. Zwraca uwagę fakt, że dzieła tworzone z myślą o czytelniku polskim, często nabierały ogólnoeuropejskiego znaczenia, jak na przykład *Confesio fidei catholicae*... St. Hozjusza⁸⁵. Warto tutaj powrócić do omawianej uprzednio dedykacji M. Kromera dla O. Truchesessa. Autor wspominał w niej, że najpierw wydał *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* w języku polskim. Druk ten ukazał się anonimowo w Krakowie, *suppresso non sine causa nomine nostro*. M. Kromer pisał swoje *Rozmowy* z myślą o czytelniku niewykształconym, nie znającym języka łacińskiego⁸⁶. Autor podkreślał w liście dedykacyjnym, że z tego względu nie należy traktować polskiej wersji *De falsa nostri temporis*... , jako poważnego traktatu teologicznego⁸⁷. Praca spełniała tę funkcję dopiero w wersji łacińskojęzycznej, opublikowanej po raz pierwszy w Dillingen. Tym razem M. Kromer podpisał swoje dzieło. Łacińskojęzyczna wersja *De falsa nostri temporis*... powstała na użytek czytelnika obcego, ale także dla rodaków M. Kromera. Twierdził on, że Polacy niekiedy wolą czytać w języku łacińskim niż polskim.

Część poloników przeznaczona była wyłącznie dla czytelnika polskiego. Dedykacje i przedmowy wydawnicze są najlepszym tego świadectwem. Przykładem może być dzieło W. Wróbla *Propugnaculum Ecclesiae catholicae adversus varias sectas* z 1536 r.⁸⁸. Zawierało ono gruntowną krytykę herezji M. Lutra. W. Wróbel zadedykował *Propugnaculum*... opatowi mogiłskiemu Erazmowi Ciołkowi. Autor listu powiązał historię państwa i narodu polskiego z dziejami Kościoła katolickiego. Podkreślał, że tylko wierności dla wiary katolickiej Polska zawdzięcza swoją potęgę polityczną, zwycięstwa militarne i osiągnięcia kulturalne. Konieczność polemiki z M. Lutrem, a więc obrony katolicyzmu w Polsce, była dla autora obowiązkiem patriotycznym. Trudno mówić o uniwer-

salnym znaczeniu dzieła W. Wróbla. Niemcy i w ogóle Europa pojawiają się w omawianej dedykacji tylko jako źródło herezji, zagrażającej państwu polskiemu. Wydaje się, że również kolońskie wydanie *Sermones tres Synodici* M. Kromera przeznaczone było na polski rynek⁸⁹. Redaktorem tego zbioru był T. Plaza. *Sermones...* zawierało mowy synodalne M. Kromera, pochodzące z lat czterdziestych XVI w. O genezie tej publikacji T. Plaza pisał w dedykacji dla legata papieskiego G. F. Commendone. Wspominał, że zbiór powstał na podstawie rękopisów mów M. Kromera. Tylko w przypadku *Sermo de tuenda dignitate sacerdotii* podstawą nowej edycji mogły być poprzednie wydania tej mowy.

Wydania polskie pochodziły z 1542⁹⁰ i 1543 r.⁹¹, a niemieckie z 1550 r.⁹² Z powodu wielu błędów w druku publikacje mowy były mało przydatne dla redaktora. W *Sermones...* ukazała się w nowej, poprawionej wersji. T. Plaza usunął z niej zdezaktualizowaną dedykację dla Piotra Gamrata oraz ilustracje, występujące w krakowskich wydaniach *Sermo de tuenda dignitate sacerdotii*. Wyszukane przez siebie mowy M. Kromera, T. Plaza opublikował w Kolonii, aby ocalić je przed zniszczeniem i zapomnieniem. Z omawianej dedykacji dowiadujemy się, że inspiratorami przedsięwzięcia wydawniczego byli St. Hozjusz i St. Orzechowski.

Jednoznacznie — co jest oczywiste — o polskim przeznaczeniu publikacji informowały dedykacje i przedmowy do druków liturgicznych. Podobnie było w przypadku takich wydawnictw jak *Catecheses sive Institutiones duodecim de septem Sacramentis et sacrificio Missae et de funebribus exequiis* M. Kromera. Istnieje kilka polskich i niemieckich wydań tego dziełka. Najwcześniejsze pochodziły z 1570 (krakowskie)⁹³ i 1571 r. (kolońskie)⁹⁴. Wydanie krakowskie składało się z trzech części: łacińskiej, polskiej (*Catecheses, to jest napominania i nauki... barzo potrzebne*) i niemieckiej (*Zwelfff Christliche Unterrichtung oder Unterweysung*). M. Cholinus przedrukował w 1571 r. tylko wersję łacińską i niemiecką. Przedmowy do wszystkich trzech części katechizmu — edycja M. Cholinusa nie odbiegała tutaj od pierwodruku krakowskiego — jednoznacznie wskazywały na polskie przeznaczenie tej publikacji. Treść poszczególnych wersji językowych różniła się w sposobie ujęcia tematyki.

Warto omówić pokrótce różnice w treści przedmów. Określały one funkcje, przypisane przez autora poszczególnym częściom dzieła. Przedmowa do łacińskiej wersji *Catecheses...* zawierała ogólny rys sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce w dobie rozwoju reformacji. Katechizm był tutaj niezbędnym narzędziem walki z herezją, ponieważ pozwalał ogółowi społeczeństwa zapoznać się z zasadami wiary katolickiej. Dlatego autor wydał go w trzech językach. Miał służyć duchowieństwu i wiernym diecezji warmińskiej, a także tym diecezjom polskim, które zechcą go używać. Autor postrzegał swój katechizm, jako jeden z czynników potrydenckiej odnowy Kościoła w Polsce. Przedmowa do niemiec-

kiej wersji katechizmu oparta była na jej łacińskim odpowiedniku. Zupełnie odmienny charakter od poprzednich, miała przedmowa do polskiej wersji dzieła. Brak było tutaj ogólnych refleksji na temat genezy, roli i funkcji katechizmu w katolickim życiu religijnym. Treścią przedmowy był zbiór napomnień, odnoszących się do prawidłowego spełniania obowiązków kapłańskich i duszpasterskich przez duchownych. Katechizm miał być narzędziem szerzenia wiary katolickiej dla tych kapłanów, którzy z braku chęci lub umiejętności w ogóle nie czytali ksiąg. Otrzymali więc od autora krótki podręcznik użyteczny w posłudze kapłańskiej. Katechizm M. Kromera doskonale obrazuje kulturową i językową sytuację w szesnastowiecznej Polsce. Jej istotą było m. in. współistnienie kilku kręgów odbiorców literatury różniących się odmiennymi kompetencjami i potrzebami czytelniczymi. Warto także wspomnieć o dziele J. Górskiego *Pro tremenda et veneranda Trinitate*, wydanym w Kolonii w 1585 r.⁹⁵. J. Górski pragnął opublikować swoją polemikę z Ch. Franckenem w Krakowie. Niestety, ze względu na wysoki koszt druku i zbyt powolne tempo pracy miejscowych drukarni, autor postanowił wydać pełną wersję dzieła w Kolonii. Aby jednak przyspieszyć publikację chociaż części polemiki, J. Górski wydał w Krakowie (w 1584 r.) jej fragment pt. *Praemunitio adversus insanum dogma Christiani Frankcen*⁹⁶. Była to broszura licząca 15 kart tekstu, podczas gdy edycja niemiecka obejmowała 239 kart. Została w całości przedrukowana w wydaniach kolońskich z 1585 i 1586 r. J. Górski zadedykował je Stefanowi Batoremu⁹⁷. W liście do króla autor zarzucał społeczeństwu polskiemu tolerancyjną postawę wobec heretyków. Był zwolennikiem surowego karania odstępców, również przez władze państwowe.

Druki publikowane na obszarze niemieckojęzycznym, a przeznaczone na rynek polski, spotykamy najczęściej wśród wydawnictw naukowych (zwłaszcza podręcznikowych)⁹⁸ i teologiczno-polemicznych.

Część poloników powstała z myślą o odbiorcy europejskim. Najczęściej były to dzieła historyczne, a także geograficzno-historyczne⁹⁹ oraz druki propagandowo-informacyjne. Znalazły się wśród nich także prace o charakterze naukowym¹⁰⁰ i religijnym. Taką publikacją był w pewnym sensie zbiór *Libri tres, quorum primus De peccato originis, secundus De libero hominis arbitrio, tertius De providentia et praedestinatione Dei aeterna* A. Frycza Modrzewskiego¹⁰¹. Został on opublikowany anonimowo przez J. Oporinusa w 1562 r. Jego wydanie wiązało się z rękopisem *De mediatore*. Powstał on w związku z kalwińskim synodem generalnym w Książu. A. Frycz Modrzewski odniósł się tutaj — na życzenie Hieronima Ossolińskiego — do poglądów głoszonych przez F. Stankara. Listy, w których przedstawiał swoje stanowisko, A. Frycz Modrzewski przesłał do obradujących w Książu. Wkrótce trafiły do szwajcarskich kalwinów, tradycyjnie zainteresowanych losami zboru kalwińskiego w Polsce. J. Oporinus otrzymał w pierwszej kolejności rękopis *De mediatore*. Przedłożył go do recenzji, a raczej cen-

zury, teologom kalwińskim z Zurychu. Ci zakazali druku rozprawy, posadzając autora o sprzyjanie herezji F. Stankara. Jednak tekst *De mediatore* zaczął krążyć w rękopiśmiennych kopiach. Stworzyło to atmosferę zainteresowania dla traktatu polskiego pisarza. Dlatego J. Oporinus zdecydował się na jego publikację, dołączając pozostałe prace A. Frycza Modrzewskiego nawiązujące do problematyki *De mediatore*¹⁰². Dzieła A. Frycza Modrzewskiego miały uniwersalne, ogólnoeuropejskie znaczenie, a *Libri tres...* dowodzą, jak duże zainteresowanie i emocje budziły w pewnych środowiskach. Świadczą o tym także burzliwe dzieje publikacji jego *Silvae quatuor...* Poznajemy je z przedmowy, opublikowanej wraz z całym traktatem w Rakowie w 1590 r. Autor wspominał w niej, że pierwsza redakcja dzieła miała się ukazać w oficynie J. Oporinusa. Bazylejski drukarz otrzymał traktat A. Frycza Modrzewskiego przed 1567 r., tj. przed przybyciem do Bazylei K. Trecego, jednego z przywódców obozu kalwińskiego w Polsce¹⁰³. K. Trecey należał do bliskich znajomych J. Oporinusa¹⁰⁴. Utrzymywał kontakt ze szwajcarskimi teologami kalwińskimi m.in. z Heinrichem Bullingerem (1504-1575) i Josiasem Simlerem (1530-1576)¹⁰⁵. Dlatego J. Oporinus w 1567 r. udostępnił K. Trecemu rękopis *Silvae quatuor*. Ten, zaniepokojony treścią dzieła¹⁰⁶, ukradł je¹⁰⁷. Rękopis trafił do H. Bullingera, który poprosił J. Oporinusa o zaniechanie jego publikacji. Mimo to odpisy traktatu nadal krążyły w środowisku kalwińskim¹⁰⁸.

5. DEDYKACJE NIEMIECKICH WYDAWCÓW POLONIKÓW

Znajdziemy wśród nich kilka typów listów dedykacyjnych. Pierwszy z nich reprezentowały dedykacje, które skupiały się na znaczącej roli adresata dedykacji w jego środowisku, na jego działalności społecznej, politycznej czy religijnej i wreszcie na jego zainteresowaniach, zdeterminowanych przez wymienione czynniki. W tym przypadku polonikum miało, według jego wydawcy, nawiązywać do osoby adresata listu dedykacyjnego. Z podobnymi listami spotykamy się zwykle w polonikach reprezentujących piśmiennictwo historyczne i polityczno-prawne. Jako przykład może posłużyć zbiór *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina. Został opublikowany nakładem S. Feyerabenda¹⁰⁹. Wydawca zdedykował go księciu na Kirchbergu i Weissenhorn, prefektowi wolnego, cesarskiego miasta Augsburga Marcusowi Fuggerowi. W liście dedykacyjnym, obok konwencjonalnych pochwał dla rodziny Fuggerów i samego Marcusa, S. Feyerabend uzasadniał swoją decyzję wydawniczą pragnieniem upowszechnienia wiedzy na temat pewnego modelu ustroju republikańskiego reprezentowanego przez Rzeczpospolitą. Historia i bieżące wydarzenia w Polsce, organizacja i fun-

kcjonowanie jej ustroju, miały być punktem odniesienia do zasad ustrojowych, jakimi rządziła się *republica augsburska*.

Rerum Polonicarum tomi tres miało dostarczyć M. Fuggerowi, jednemu z najwyższych urzędników augsburskich, przyjemności intelektualnej i zarazem refleksji nad funkcjonowaniem różnych modeli ustrojowych¹¹⁰. Na osobie adresata dedykacji skupiał się także J. Cochlaeus, wydawca *Oratio in Synodo Cracoviensi nuper habita...* M. Kromera¹¹¹. Ofiarował ją opatowi klasztoru św. Laurentego w Leodium Gerardowi Zulreiusowi. Autor listu podkreślał zasługi opata i jego zgromadzenia w zwalczaniu herezji w Niemczech Przytaczane przez J. Cochlaeusa fakty z dziejów klasztoru, miały dać świadectwo dużej roli książki w walce z protestantyzmem. Był to główny motyw jego decyzji wydania mowy M. Kromera, którą... *ex charitate huc ad me missam, manu scriptam et nondum ab... Typographo aeditam... Quam... affinem me aedi et in orbem dispergi cupio, ut feros Ecclesiae hostes, Lutherani... videant...*¹¹². J. Cochlaeus wspominał także o wydany przez siebie zbiorze mów pogrzebowych poświęconych Zygmuntovi Staremu¹¹³. Zawierał on mowę biskupa krakowskiego S. Maciejowskiego *Sermo habitus... in funere... Sigismundi Primi* i M. Kromera *Oratio in funere... Sigismundi... regis*. J. Cochlaeus zadedykował go swemu *antistesowi*, biskupowi ołomunieckiemu J. Dubraviusowi. Dedykacja ta reprezentuje grupę listów, które były poświęcone przede wszystkim treści publikowanych utworów. W tym przypadku uznanie dla literackich czy poznawczych zalet tekstu często łączyło się z przypisywaniem dziełu szczególnego znaczenia dla czytelnika z obszaru niemieckojęzycznego, bądź szerzej dla odbiorcy europejskiego. Świadczy o tym fragment wspomnianej dedykacji J. Cochlaeusa, w którym pisał on, że: *Quem admodum conicere licet ex funebris multorum orationibus, quarum bona pars per typographus Cracoviae evulgata est. Mihi tamen, pro tanti regis... gloria et bonorum operum fideisque imitatione dignum et operae precium videtur, ut tantus verarum virtutum thesaurus, non sub unus Regni aut Provinciae medio abscondite ponatur, sed positus potius super candelabrum catholicae Ecclesiae, luceat omnibus, qui in domo Dei sunt ut videant tanti Regis opera bona, quae optima fide in hisce duobus panegyricis referentur...*¹¹⁴. Autor dedykacji podkreślał religijne znaczenie publikowanych utworów¹¹⁵. Jednak ich główną zaletą było to, że najpełniej przedstawiały sylwetkę Zygmunta Starego, jako obrońcy wiary katolickiej. J. Cochlaeus poświęcił osobie monarchy duży fragment swojego listu dedykacyjnego. Podnosił zasługi Jagiellonów w szerzeniu chrześcijaństwa wśród narodów Wschodu i w zwalczaniu herezji w swoim państwie. Pisząc o dziejach panowania Zygmunta Starego i historii Polski w ogóle, J. Cochlaeus odwoływał się do własnych publikacji historiograficznych¹¹⁶. Niewątpliwie był to zabieg promujący własną twórczość wydawcy. Dedykację kończył fragment, w którym J. Cochlaeus pisał: *...ut illic in corde et umbilico Germaniae*¹¹⁷ *denuo excudantur*

et in universum Orbem Christianum foeliciter dispergantur, non sine spe fructus et aedificationis multorum, quos sectarum novitates multis iam annis in fide Ecclesiae male conturbant. Jest to charakterystyczne stwierdzenie dla J. Cochlaeusa, jednego z pierwszych, wybitnych, polemistów katolickich, którzy docenili potęgę słowa drukowanego. Dlatego oficyna, którą założył F. Behem w Viktorstift przy finansowej pomocy J. Cochlaeusa, miała służyć do rozpowszechniania piśmiennictwa katolickiego, nie tylko w Niemczech ale i w całym świecie chrześcijańskim.

Podobną wymowę miała także dedykacja dla arcybiskupa salzburskiego Michała, ofiarowana mu przez Johanna von Wege, tłumacza *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza¹¹⁸. Jej autor uzasadniał konieczność udostępnienia narodowi niemieckiemu dzieła St. Hozjusza z uwagi na jego doniosłe znaczenie dla podtrzymania Kościoła rzymskokatolickiego w Niemczech i w całej Europie. Po dwunastu latach ukazało się kolejne, niemieckie tłumaczenie *Confessio...* Tym razem jego autorem był J. B. Fickler. Nowa, niemieckojęzyczna wersja *Confessio...* została wydana w Dillingen w 1572 r. pt. *Confession das ist Bekanntnuss des allgemeinen... Glaubens*¹¹⁹. Już tytuł dzieła zawierał wyjaśnienie przyczyny wydania nowego tłumaczenia *Confessio...* J. B. Fickler podjął się przekładu dzieła St. Hozjusza pragnąc opublikować jego tekst w poprawionej wersji. Swoje zarzuty w stosunku do tłumaczenia Johanna von Wege autor rozwinął w dedykacji dla rady miasta Weyl. Przekład swego poprzednika uważał za *ciemny i nie gładki*¹²⁰. W przypadku tak wybitnego dzieła tłumaczenie musiało zostać poprawione nie tylko na podstawie wersji Johanna von Wege, ale i przy wykorzystaniu łacińskiej wersji dzieła. J. B. Fickler traktował jako swój obowiązek — wobec Boga, ojczyzny i Kościoła — upowszechnienie pracy St. Hozjusza w języku niemieckim. Twierdził, że tylko światło prawdy, które dostrzegł w *Confessio...*, może uzdrowić duchowe i polityczne życie Niemiec. Dzieło St. Hozjusza stanowiło według niego najlepsze narzędzie walki z *sekcjarstwem*. J. B. Fickler upatrywał jego zaletę w skondensowanej formie, systematycznym i uporządkowanym sposobie ujęcia podstaw wiary katolickiej. *Confessio...* było dla tłumacza dziełem, nie mającym precedensu w dotychczasowym dorobku kontrreformacyjnego piśmiennictwa teologicznego. Podkreślał, że chociaż praca St. Hozjusza przeznaczona jest dla Królestwa Polskiego, to jednak *księga ta może służyć nie tylko jednemu narodowi lecz całemu chrześcijaństwu*¹²¹. O prestiżu, jakim cieszyli się polscy polemiści katoliccy wśród niemieckich edytorów, świadczy także list dedykacyjny Thomasa Sunnobičiusa dołączony do polemiki St. Sokolowskiego *Ad Wirtembergensium theologorum invectivam brevis... responsio*¹²². Była to dedykacja dla dziekana kapituły trewirskiej Bartholomeusa a Petro. Podkreślała, że dzieło St. Sokolowskiego stanowi najlepszą broń przeciwko herezji. T. Sunnobičius przypominał, że polski teolog osiągnął

uznanie w katolickiej Europie, jako tłumacz i wydawca *Cenzury Jeremiasza z Konstantynopola*¹²³.

Z podobną wymową listów dedykacyjnych spotykamy się także w polonikach o tematyce polityczno-prawnej. Po bazylejskiej edycji *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* z 1554 r. A. Frycz Modrzewski stał się pisarzem znanym europejskiej elicie umysłowej. Świadectwem popularności jego twórczości było niemieckie tłumaczenie traktatu, wydane w 1557 r.¹²⁴ Jego autorem był W. Weissenburg. W dedykacji dla margrabiego badeńskiego Karola tłumacz, oprócz zwykłych w takich przypadkach pochwał, podkreślił uniwersalną i aktualną wymowę dzieła: *Ten Andreas Fricius, który bez wątpienia z boskiej namowy owe sluszne nauki i upomnienia dla dobra tego zlego i przewrotnego świata napisał, z niemniejszą korzyścią to zrobił, niż ongi uczynili to starożytni, jako Plato de Legibus, Arystoteles w swoich Polliticis i Ethicis, korzyścią, bo dla nas bardziej zrozumiale, tak wiele mógł on z łatwością rozpoznać braków i dolegliwości naszych czasów, zarówno w duchownych, jak świeckich sprawach, jako ten, który (jak mówi gminne przysłowie) z nami na jednym statku płynie. A że świetnie sprawy owe przede wszystkim ku pożytkowi swej ojczyzny Polski opisał, dlatego też następstwa tego samego błędu, dolegliwości i wady wskazał, szczególnie zaś to, co służy obywatelskiej postawie. Przyszło mi więc na myśl, że sprawy owe naszemu biednemu, strapionemu, atakowanemu i znajdującemu się w chaosie niemieckiemu krajowi (albowiem w tych czasach takie rozdarcie, szczególnie w Kościele, gdzie przede wszystkim powinna być jedność, godne jest politowania), gdy zostaną przeczytane z pożytkiem być powinny. Przeto z łaciny, dla dobra wszystkich tych, którzy jej nie potrafią czytać lub rozumieć, na niemiecki przero-bilem, jak zręcznie, tego nie wiem, ale wiernie to powiadam, wedle własnych największych możliwości*¹²⁵.

Innym przykładem dedykacji, która poświęcała dużo miejsca zaletom publikowanego dzieła, jest list H. Rätela do landgraфа Christiana. H. Rätel zamieścił go w swoim tłumaczeniu *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* R. Heidensteina. Tłumacz wyrażał w nim podziw dla tego dzieła, podkreślając pilność, rzeczowość i prawdziwość, z jaką jego autor przedstawił dzieje konfliktu z Moskwą. Właśnie wartość historyczna *De bello Moscovitico*... skłoniła H. Rätela do ich przekładu. Równie istotnym motywem była chęć przybliżenia treści dzieła tym niemieckim czytelnikom, którzy nie znali dostatecznie dobrze języka łacińskiego. H. Rätel podkreślał, że wielu z nich brało udział w tej wojnie¹²⁶.

W kolejnych dedykacjach mamy do czynienia przede wszystkim z podkreślaniem przez wydawców, redaktorów i tłumaczy znaczenia ich pracy. Przykładem takiej dedykacji jest list H. Pantaleona do Egenolpha von Rapoltzstein, zamieszczony w niemieckojęzycznym tłumaczeniu *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera¹²⁷. Bazylejski historyk przedstawił w nim

motywację, jaką się powodował, podejmując pracę nad przekładem tego dzieła. Tłumacz zaczął list od ogólnych stwierdzeń na temat roli języków klasycznych i nowożytnych w życiu naukowym ówczesnej Europy. Podkreślał, że do najważniejszych należą język hebrajski, grecki i łaciński. Ich znajomość pozwalała na poznanie Słowa Bożego, pism ojców kościoła, a także na uprawianie takich nauk, jak medycyna, filozofia czy prawo. Stwierdzał, że bez znajomości języka greckiego i łacińskiego nie jest możliwe poznanie historii. Z drugiej jednak strony — według tłumacza — wiedzę historyczną powinno się udostępniać także ludziom niewykształconym. Stąd więc — za przykładem Włochów — podejmowano w Europie starania, aby upowszechnić wśród ludu ważniejsze dzieła historyczne przez tłumaczenia na języki narodowe. H. Pantaleon pisał, że wskutek konfliktów zbrojnych z Turcją znane są Niemcom dzieje i geografia Orientu, Grecji, Bułgarii, Węgier i oczywiście Turcji. Stosunkom politycznym i handlowym Niemcy zawdzięczają natomiast znajomość historii i geografii państw zachodnioeuropejskich. Przy czym wiedzę, płynącą z doświadczenia, uzupełniała książka. W tym kontekście H. Pantaleon wymieniał swoje, niemieckojęzyczne tłumaczenie dzieła P. Giovio *Historiae sui temporis*¹²⁸. Tłumacz podkreślał, że do tej pory tylko historia krajów leżących między Orientem a Europą Północną nie miała niemieckojęzycznej wersji¹²⁹. Ową, dotkliwą lukę wypełnia właśnie jego przekład *De origine...* M. Kromera. Dokonał go pod wpływem *miłości ojczyzny*. Uważał więc swoje dzieło za czyn patriotyczny. Miało ono nie tylko dostarczyć rozrywki rodakom tłumacza, ale także wskazać na sposoby walki, śladem polskich doświadczeń, z zagrażającą Niemcom turecką potęgą¹³⁰.

Również dedykacja J. Pistoriusa dla Michała Ludwika i Ferdynanda z Freibergu poświęcona była głównie omówieniu jego redaktorskich i wydawniczych prac nad zbiorem *Polonicae historiae corpus*¹³¹. J. Pistorius wyjaśniał tutaj kryteria doboru materiału, który zawarł w publikacji. Znalazły się w nim przede wszystkim te dzieła, które wydawca posiadał w swojej bibliotece. W miarę możliwości starał się, aby były to pisma zachowane w całości, niezdefektowane. W przypadku dzieł, które wyszukał dla niego drukarz S. Henricpetri¹³², redaktor zbioru oceniał ich kompletność z autopsji. Jeśli chodzi o merytoryczne kryteria doboru, J. Pistorius włączył do zbioru *dzieła dobre i godne pochwały*, w pewnych przypadkach nieznane lub zapomniane w Europie¹³³. Polegał przy tym na własnej, opartej na gruntownych studiach opinii oraz na zdaniu doradców. Uważał za konieczne przeprowadzenie selekcji i krytyki materiału przeznaczonego do publikacji. Jego celem było wydanie jednotomowego zarysu dziejów Rzeczypospolitej. J. Pistorius i S. Henricpetri kierowali się wymaganiami rynku książki. W ówczesnej Europie istniało bowiem zapotrzebowanie na podobne wydawnictwa. Pisał o tym sam J. Pistorius wspominając o jednotomowych zbiorach

poświęconych dziejom Hiszpanii i Belgii. Był przekonany, że jego zbiór szybko znajdzie nabywców.

Podkreślał, że przeciętny czytelnik chcący gruntownie poznać dzieje jakiegoś kraju, nie byłby w stanie dotrzeć do wszystkich publikacji — drukowanych w różnych miejscach i różnym czasie — na ten temat. Takie zbiory jak *Polonicae historiae corpus* miały mu w tym pomóc. J. Pistorius ofiarowywał swoje dzieło tym wszystkim rodakom, którzy wybierali się w podróż do obcych krajów. Miało ono nie tylko dostarczać godziwej rozrywki w czasie peregrynacji, ale również umożliwić poznanie historii i geografii, obyczaju i mentalności ludności kraju, będącego celem podróży. Podkreślał użyteczność swojej pracy, o której pisał: *... Librum meum cum dico, videor non multum errare, plurima enim in eo mea sunt, labor in colligendis, sumptus in comparandis, liberalitas in communicandis libris, dispositio publicatio et tota consectio genealogiarum qua in tertia parte insunt...* ¹³⁴.

Niektórzy niemieccy autorzy listów dedykacyjnych skupiali się w nich na kosztach i wyrzeczeniach osobistych, poniesionych w trakcie prac edytorskich. Kierowała nimi zapewne nadzieja uzyskania od adresata dedykacji odpowiedniej gratyfikacji za wykonaną pracę. Warto w tym kontekście wspomnieć o liście L. Hallera, nadwornego kapelana księcia bawarskiego Albrechta V, któremu przypisał swoje tłumaczenie dzieła St. Hozjusza *De expresso Dei verbo... libellus...* ¹³⁵. Tłumacz wyjaśniał, że podjął pracę nad przekładem książki St. Hozjusza pod naciskiem kardynała i biskupa augsburskiego Otto (Truchesessa). Czynił to z niechęcią, ale prośbie kardynała nie sposób było odmówić. Obarczony tak trudnym zadaniem L. Haller poszukiwał mecenasa, który wspomógłby go — zapewne finansowo — w pracy. Wsparcie otrzymał od księcia Albrechta. Dzięki temu książka St. Hozjusza mogła ukazać się także w języku niemieckim.

6. LISTY ZALECAJĄCE

Swoistym rodzajem przedmów wydawniczych były listy, zamieszczane na początku lub na końcu publikacji. Często miały charakter pochwalnych recenzji wydawanej pracy. Zazwyczaj pochodziły z prywatnej korespondencji autora, bądź jego przyjaciół. Stanowiły istotny element organizacji ówczesnej krytyki literackiej¹³⁶. Taką korespondencję prowadził na przykład A. Frycz Modrzewski z Joannesem Justynianusem z Padwy. Została ogłoszona w drugim, bazylejskim wydaniu *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* z 1559 r. Włoski uczony wspominał w liście do autora traktatu, że otrzymał jego dzieło od J. Oporinusa. Twierdził, że *Commentariorum de Republica emendanda...* należy rozpowszechnić w całej Europie. Przetłumaczył więc jedną z ksiąg (*De bello...*) na język hiszpański i posłał ją Maksymilianowi II. Ów przekład był tylko próbką.

J. Justynianus chciał w ten sposób zdobyć poparcie Maksymiliana II dla pomysłu przetłumaczenia i wydania tej książki także w języku włoskim¹³⁷.

W tym samym wydaniu dzieła A. Frycza Modrzewskiego zamieszczony został list J. Oporinusa do Daniela Schillinga z Wrocławia, który przesyłał bazylijskiemu drukarzowi rękopisy prac polskiego pisarza. Dziękując mu za to, J. Oporinus podkreślał oryginalność twórczości A. Frycza Modrzewskiego. Nadmieniał, że publikacja jego pism była niecierpliwie oczekiwana przez europejskich intelektualistów.

Z korespondencją tego typu spotykamy się także w dziełach M. Kromera. W wydaniu *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* z 1558 r. ukazał się list wybitnego uczonego włoskiego F. Robortello. Pisał, że darowany mu przez Ł. Podoskiego egzemplarz czytał z dużym zainteresowaniem. Wychwalał czyistość i wytworność stylu M. Kromera. Specjalizujący się w retoryce F. Robortello, właśnie w niej upatrywał istotę historii twierdząc, że *historiae artificium aut oratoris esse aut ab oratore potendum*¹³⁸. Interesującą publikacją jest także *Oratio... ad Stephanum Batorem... Poloniae Regem* Jerzego Latańskiego, wydana w Zurychu w 1582 r. Autor przesłał rękopis mowy J. Sturmowi, którego był uczniem. Strasburski uczony ocenił utwór bardzo pozytywnie. Swoją opinię na ten temat zawarł w liście do Jana Ostroroga. Z kolei J. Ostroróg przekazał ów list J. Latańskiemu, który opublikował go przy *Oratio...*¹³⁹.

Z lat osiemdziesiątych XVI w. pochodził *Panegiricus... Joanni... Zamoiscio* J. S. Herburta¹⁴⁰. W publikacji tej znalazł się m.in. list profesora filologii R. Turnera do J. Zamoyskiego, jednego z mecenasów J. S. Herburta. R. Turner wyrażał się w nim bardzo pochlebnie o postępach swojego ucznia. Podkreślał, że utwory zawarte w *Panegiricus...* są oryginalnymi, samodzielnymi pracami J. S. Herburta. Twierdził, że ich nie poprawiał pragnąc ukazać J. Zamoyskiemu faktyczny poziom wykształcenia jego protegowanego¹⁴¹. Znaczenie takich listów nie ograniczało się jedynie do ich zalecającej, reklamowej roli. Niekiedy decydowały o podjęciu przez wydawcę druku dzieła. Nieprzychylna opinia krytyki literackiej lub środowiskowej powodowała wstrzymanie publikacji. Podobny los spotkał *Historię Braci Czeskich* J. Łasickiego¹⁴².

7. EPIGRAMY

Były jednym z elementów *literackiej ramy wydawniczej* poloników. Mogły wprowadzać czytelnika w genezę i treść książki¹⁴³. Najczęściej jednak wychwalały jej autora. Epigramy stanowiły niekiedy pośrednie świadectwo udziału ich autorów w publikacji danego dzieła na obszarze niemieckojęzycznym¹⁴⁴.

PRZYPISY

¹ Por. m.in. T. Bieńkowski: *Proza polsko-łacińska 1450-1750...*; B. Nadolski, *Poezja polsko-łacińska w dobie odrodzenia*. W: „*Odrodzenie w Polsce*” T. 4. Warszawa 1956, s. 154-226; *Retoryka a literatura*. Red. B. Otwinowska, Wrocław 1984; S. Zabłocki: *Poezja polsko-łacińska wczesnego renesansu*. W: *Problemy literatury staropolskiej...*, s. 7-102; A. Borowski: *Polska a Niderlandy. Związki i analogie kulturalne i literackie w dobie humanizmu, renesansu oraz baroku*. W: *Literatura staropolska...*, s. 236; W. Ostrowski: *Literatura staropolska a literatura angielska. Problemy i ich ilustracje*. W: *Tamże*, s. 221; M. Szyrocki: *Z dziejów powiązań literackich polsko-niemieckich w okresie od średniowiecza do baroku*. W: *Tamże*, s. 205.; A. Gryczowa-Kawecka: *Walka o język w literaturze staropolskiej*. W: *Bibliografia literatury polskiej okresu odrodzenia*. (Materiały). Oprac. K. Budzyk, R. Pollak, S. Stupkiewicz, Warszawa 1954, s. 375-453; *Obrońcy języka polskiego. Wiek XV-XVIII*. Oprac. W. Taszycki, Wrocław 1953;

² Por. P. Rybicki: *Odrodzenie...*, s. 231.; H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego... T.1...*; St. Lempicki. *Renesans i humanizm w Polsce*. W: *Kultura staropolska ...*, s. 214-21.

³ Większość wydawnictw naukowych wydrukowanych w Krakowie, reprezentowało właśnie kierunek scholastyczny.

⁴ *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego... T.1...*, s. 244-245. M.in. wyjechał z kraju J. Zimmermann (ok. 1507-1543), wykładowca Akademii Krakowskiej w latach 1532-1536. Przebywając w Bazylei opracował i wydał tam kilka swoich tłumaczeń prac C. Galenusa np. *Antidotarius*. Uczestniczył w wydaniu *Opera Galenusa* z 1536 r.

⁵ Za to w Polsce stale drukowano prace, pochodzące z czasów świetności uczelni. Np. aż do lat sześćdziesiątych XVI w. wydawano w Krakowie podręcznik Jana z Głogowa *Minoris Donati interpretatio* (ostatnia edycja ukazała się w oficynie M. Siebeneichera w 1560 r.). Sytuacji nie poprawiła nawet działalność takich wybitnych wykładowców Akademii jak: astrolog Michał z Wiślicy (ok. 1499-1575), filozof i astrolog Andrzej Glaber z Kobylina (ok. 1500-ok. 1572) czy filolog Szymon Marycjusz (1516-1574).

⁶ *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego... T.1*, s. 289.

⁷ J. Dianni: *Pobyt...*, s. 69.

⁸ Z tego okresu pochodzą wrocławskie edycje kalendarzy krakowskiego wykładowcy W. Fontanusa (1545-1618).

⁹ Do jego uczniów należeli m.in. St. Sokółowski (1537-1593) i St. Reszka.

¹⁰ J. Krókowski: *Język łaciński...*, s. 455.

¹¹ Kardynał wydał w 1571 r. u M. Cholinusa jego polemikę z luteranizmem *Palinodiae sive revocationes*.

¹² H. Cichowski: *Ks. Stanisław Sokółowski...*, s. 132-133.

¹³ Autor *De religione sacrosancta, de ecclesia, ac caeremoniis eius dialogus*, opublikowanego przez kolońską oficynę A. Birckmanna w 1563 r. Jan z Trziciany opuścił Akademię Krakowską w 1556 r.

¹⁴ O tym jak szczególne znaczenie miały związki tego miasta z Polską świadczy druk z 1523 lub 1524 r., który ukazał się w Wittenberdze: *Eyn kurtze und gruntliche Vnderweisung beyder sprachen zu reden und zu lesen Polnisch und Deutsch. Krotkie tj grvntowne Vkazanye i navka obozey mowy mowić ij czisc [!] Polskye tj Nyemyeekye*. Tytuł tej publikacji cytuję za J. Pirożyński, *Ein unbekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts in der Sammlung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek* 1981 Bd. 4. S. 9. Według autora cytowanego artykułu słownik mógł się ukazać w oficynie J. Kluga.

¹⁵ Wydalony z Prus w 1547 r.

¹⁶ Nawiasem mówiąc królewieckiej cenzurze zawdzięczamy kolejne polonikum w języku polskim. Było to *Confessio Augustanae fidei. To jest wyznanie wiary krześcijańskiej z łacińskiego języka na polski przełożone* M. Kwiatkowskiego (zm. 1585). Podczas lipskich studiów, zainspirowany przez Ph. Melanchtona, rozpoczął pracę nad polskim tłumaczeniem konfesji augsburskiej. Dzieło ukończył w 1561 r. Po powrocie do Królewca, z którym był związany od 1553 r., przystąpił do druku *wyznania*. Niestety wskutek protestu władz Uniwersytetu Królewieckiego, podejrzewających zbytnią dowolność tłumaczenia, druk konfesji został wstrzymany. Dlatego niedokończone egzemplarze publikacji autor wywiózł do Lipska, gdzie jej druk został ukończony w 1561 r.

¹⁷ Po opuszczeniu Królewca w 1553 r. wykładał tam J. Hoppe (1510-1565).

¹⁸ Broszura ukazała się we Frankfurcie nad Odrą w 1565 r.

¹⁹ Ze środowiskiem gdańskim związany był także A. Zuchta (ok. 1520-przed 1590), w latach 1557-1565 nadworny lekarz Zygmunta Augusta a później księcia Albrechta Pruskiego. W 1567 r. A. Zuchta opuścił Gdańsk, w którym osiadł po wyjeździe z Królewca, udając się do Niemiec w poszukiwaniu nakładców swych dzieł.

²⁰ Gdańsk, J. Rhode w 1564 r.

²¹ Przede wszystkim należy wspomnieć o B. Keckermannie. Od 1592 r. studiował w Heidelbergu. W 1595 r. uzyskał magisterium z filozofii, a w 1597 r. został wykładowcą Collegium Sapientiae tej uczelni (zob. *Historia nauki polskiej*. T.6..., s. 293-294).

²² Do najwybitniejszych przedstawicieli tego stronnictwa, których dzieła wydawano na obszarze niemieckojęzycznym, wśród literatów należał St. Orzechowski, a wśród polityków hetman J. Tarnowski.

²³ Ukazały się nakładem P. Perny w drukarni L. Osteina w 1580 r.

²⁴ Na początku lat siedemdziesiątych korektor w bazylijskiej oficynie P. Perny, a w latach 1577-1578 goszczący u A. Dudycza w Krakowie (zob. J. P t a ś n i k : *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*. „Rocznik Krakowski” 1907 t. 9 s. 102-104). Na rolę jaką odegrała osoba A. Dudycza w powstaniu tego zbioru wskazują dedykacje dla niego: T. Erastusa i autora traktatu *De cometis in universum et de illo, qui A. 1577 visus est opinio* M. C. Squarcialupiego.

²⁵ St. K o t : *Polska złotego wieku a Europa...*, s. 405 i inne.

²⁶ A. C z e k a j e w s k a - J ę d r u s i k : *O listach dedykacyjnych w polskiej książce XVI wieku*. „Roczniki Biblioteczne” 1962 z. 1/2. s. 24.

²⁷ Np. dedykacja St. Hozjusza do Zygmunta Augusta w [*Confutatio prolegomenon Brentii*].

²⁸ A. C z e k a j e w s k a - J ę d r u s i k : *O listach dedykacyjnych...*, s. 25. Znaczenie listów dedykacyjnych jako źródła historycznego podkreślał m.in. także Bronisław Nadolski w artykule *Mecenat literacki w dobie odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce* T. 5: *Historia sztuki*, pod. red. K. Piwockiego, Warszawa 1958, s. 374-379.

²⁹ Cytuję za J. P e l c , W. T o m k i e w i c z : *Rola mecenatu w rozwoju kultury i literatury polskiej w czasach renesansu oraz baroku*, „Problemy literatury staropolskiej. Seria druga”, Wrocław 1973, s. 166-168.

³⁰ W polonikach spotykamy także pojedyncze dedykacje dla Zygmunta Starego, Henryka Walezego i Zygmunta III Wazy.

³¹ Znajdziemy wśród nich m.in. kardynała St. Hozjusza oraz prymasów: Macieja Drzewickiego (jedna dedykacja), M. Dzierzgowskiego, J. Uchańskiego (po trzy dedykacje) i St. Kamkowskiego (osiem dedykacji), a także biskupów: plockiego P. Dunina Wolskiego (jedna dedykacja), poznańskiego J. Lubrańskiego, warmińskiego J. Dantyska i chełmińskiego T. Giese (po dwie dedykacje), krakowskich P. Tomickiego i Filipa Padniewskiego oraz warmińskiego M. Kromera (po trzy dedykacje).

³² Np. A. Krzycki, J. Dantyszek, St. Hozjusz i M. Kromer.

³³ M.in. J. Lubrański, J. Latalski, P. Tomicki, Seweryn Jan Chojeński, F. Padniewski, P. Myszkowski. Zob. J. Olkiewicz, *Polscy Medyceusze*, Warszawa 1985.

³⁴ Stanowiły ok. 10% omawianego zbioru dedykacji.

³⁵ Można wymienić tutaj m.in. kanclerzy wielkich koronnych: Krzysztofa Szydłowieckiego, J. Ocieskiego (ofirowano im po jednej dedykacji), J. Zamoyskiego (swoje dzieła przypisało mu czterech autorów) oraz kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiechę, hetmana J. Tarnowskiego, marszałka wielkiego koronnego M. Wolskiego, sekretarzy królewskich m.in. Jana Krzysztoporskiego (wszystkim wymienionym zadedykowano po jednej publikacji).

³⁶ Szczególnie wyróżnili się na tym polu J. Ocieski, L. Sapieha oraz mecenas zakonu Jezuitów H. Gostomski. Nie zabrakło tutaj konwertytów. Należeli do nich m.in.: marszałek wielki litewski Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (Sierotka, 1549-1616), który przeszedł na katolicyzm w 1566 r. i stał się od tego czasu przywódcą kontrreformacji na Litwie oraz kasztelan biecki, a od 1589 r. wojewoda lubelski Mikołaj Firlej (zm. 1588), który przyjął katolicyzm w 1569 r.

³⁷ Wśród nich znaleźli się przedstawiciele rodu Firlejów (kasztelan radomski Andrzej i kasztelan rawski Mikołaj – po jednej dedykacji), Górków (kasztelan międzyrzecki Andrzej jedna dedykacja), Leszczyńskich (m.in. wojewoda brzeski Andrzej – trzy dedykacje i wojewoda brzesko-kujawski Rafał – jedna), Naruszewiczów (kasztelan smoleński Andrzej – jedna dedykacja, łowczy litewski Jan – dwie, kasztelan żmudziński Mikołaj – jedna), Ostrogorów (znany mecenas protestantów Mikołaj i Stanisław – po jednej dedykacji). Warto także wymienić tak ważne postacie ruchu protestanckiego jak przyjaciel A. Frycza Modrzewskiego kasztelan brzeziński Jan Lutomirski i kanclerz Mikołaj Radziwiłł, adresat trzech dedykacji.

³⁸ Zadedykował mu jedną ze swoich prac edytorskich Jan ze Stobnicy, mianowicie *In moralem disciplinam introductio Johannis de Stobnica commentario explanata* (pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie w 1511 r., a drugie w Wiedniu w oficynie J. Singrienera w 1515 r.). W liście dedykacyjnym do rektora Adama z Bochynia autor pisał, że powodem edycji komentarzy do łacińskojęzycznego tłumaczenia Leonardo Aretino Bruni etyki Arystotelesa były trudności studentów z jego zrozumieniem. Wydanie komentarzy było konieczne ponieważ Jan ze Stobnicy już od 1509 r. polecał studentom pracę L. A. Bruni jako lekturę do swoich wykładów. Adam z Bochynia przesłał natomiast do autora list pochwalny. Zarówno dedykacja jak i list rektora znalazły się w polskiej i niemieckiej edycji dzieła Aretina. Zob. W. Szelińska, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego...*, s. 247.

³⁹ B. Otwinowska, *Okres retoryczny*. W: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 518.

⁴⁰ BUW sygn. 28. 3. 5. 3.

⁴¹ Zwykle były to dedykacje dla Gdańszczan np. dla burmistrzów: Matthiasa Zimmermanna i Georga Rosenberga (po jednej dedykacji). Patrycjat krakowski reprezentowali m.in. Zygmunt Gutterer i Piotr Vogelweder (jedna dedykacja).

⁴² Papieży: Grzegorza XIII, Piusa IV i Piusa V, a także legatów papieskich: np. legata w Polsce G. F. Commendone i legata w Niemczech Bernardo Bongiovanni (wymienionym ofiarowano po jednej dedykacji).

⁴³ M.in. kardynałowi O. Truchesessowi von Waldenburg i arcybiskupowi salzburskiemu Michałowi (po jednej dedykacji) oraz biskupowi wüzburgskiemu Juliusowi Echterowi von Mespelbrunna (dwie dedykacje). Z katolickich władców niemieckich można tutaj wymienić cesarzy: Maksymiliana II i Rudolfa II (po jednej dedykacji). W przypadku książąt katolickich większość utworów zadedykowano władcom Bawarii np. dwóch autorów ofiarowało swoje prace Wilhelmowi V Pobożnemu.

⁴⁴ Podobne dedykacje występują w 12 (ok. 5% wszystkich listów dedykacyjnych) polonikach.

⁴⁵ M.in. dla Bremy i Weyl w Schwarzwaldzie (ok. 4% całości).

⁴⁶ Jego *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* z przedmową do Kazimierza Jagiellończyka ukazała się m.in. w zbiorze J. Bongarusa *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, opublikowanym we Frankfurcie nad Menem w 1600 r., zob. E XIV, s. 21.

⁴⁷ Swoją *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio*, napisaną na zlecenie sejmu, J. Herburt zadedykował Zygmunutowi Augustowi, zob. E XVIII, s. 129.

⁴⁸ Wydane w zbiorze m.in. z *De admirandis Hungariae aquis hypomnemata* Georga Wernera. Zbiór opublikowali w 1595 r. Birckmannowie nakładem A. Mylius. Zob. E XIII, s. 358.

⁴⁹ Wieloletni (od 1565 do śmierci w 1594 r.) sekretarz rady miejskiej Gdańska K. Schütz, właśnie radzie ofiarował swoje dzieło *Historia rerum Prussicarum...* – wydane w 1592 r. w Zerbst – (zob. E XXVII, s. 281-282).

⁵⁰ Lipsk w oficynie V. Schumanna w 1538 r.

⁵¹ St. Chrościejewski utrzymywał kontakt z rodziną Górków także po powrocie do Polski. Od 1544 r. był ich lekarzem. Zob. R. Meissner: *Chrościejewski Jan Hieronim...*, s. 109-110.

⁵² Lipsk w oficynie N. Schmidta w 1533 r. zob. E XVIII, s. 77.

⁵³ Także J. Leszczyńskiemu K. Hegendorfin zadedykował dzieło *Stichologia seu ratio scribendorum versuum studiosis in Neacademia Posnaniensi dictata*, wydane w Wittenberdze w 1534 r. w oficynie Georga Rhaua (1525-1548) zob. E XVIII, s. 78.

⁵⁴ Pierwsza część pt. *Totius naturalis philosophiae in Physicam Aristotelis epitome* została opublikowana po raz pierwszy w Bazylei w 1542 r. (BN sygn. XVI. 0. 655 adl.), zapewne przez J. Oporinusa. Druga część nosiła tytuł *Universale philosophiae rationalis in Dialecticam Aristotelis epitome*. Została wydana we Wrocławiu u A. Winklera (BN Katalog Centralny Poloników XVI w.). Ostatnia część nosiła tytuł *Moralis philosophiae epitome: ethices, politices et oeconomices... enarrans*. Według K. Estreichera samoistne wydanie tego dzieła ukazało się w Krakowie u wdowy po H. Wietorze w 1549 r., ale Katalog Centralny Poloników XVI w. Biblioteki Narodowej nie wykazuje tego druku (zob. E XXIII, s. 7).

⁵⁵ T. Giese był mecenasem i reformatorem gimnazjum chełmińskiego. On też powierzył H. Wildenbergowi rektorstwo tej szkoły.

⁵⁶ Dowiadujemy się o tym z dedykacji autora dla T. Giesego.

⁵⁷ T. Giese podkreślił to w przedmowie, umieszczonej na początku podręcznika.

⁵⁸ Bazylea w oficynie J. Oporinusa pt. *Totius philosophiae humanae in tres partes nempe in rationalem, naturalem et moralem digestio*: (BN sygn. XVI. 0. 849). Wydanie z 1555 r. (BN sygn. XVI. 0. 6304) różniło się od pozostających. Jego trzecia część została zadedykowana senatowi Torunia, gdzie autor w tym czasie był fizykiem miejskim. Następne wydania, z wyjątkiem zmian w paginacji, były identyczne z edycją z 1551 r. - np. edycja z 1558 r. (BUW sygn. 28. 3. 13. 32).

⁵⁹ Bazylea w oficynie K. Waldkircha w 1599 r. zob. E XII, s. 420.

⁶⁰ Ciekawy list dedykacyjny zawierała dysputa *De militari disciplina... proposita*, odbyta przez Jana Skumina-Tyszkiewicza pod kierunkiem Georga Obrechta. Ukazała się w Strasburgu w oficynie A. Bertrama w 1592 r. Dedykację podpisał G. Obrecht właściwy autor dysputy. Zadedykował ją swojemu uczniowi wspomnianemu J. Skuminowi-Tyszkiewiczowi. Tekst dedykacji podkreślający znaczenie rodu J. Skumina-Tyszkiewicza, uniżony sposób wypowiedzi jej autora wskazują, że G. Obrecht musiał zdobyć, lub próbował uzyskać wsparcie finansowe ze strony syna znanego magnata litewskiego. Zob. E XXIII, s. 229. Omawiany przypadek jest ciekawym przyczynkiem do dziejów stosunków między studentami polskimi, wywodzącymi się z rodów magnackich, a ich niemieckimi preceptorami.

⁶¹ W Strasburgu w oficynie A. Bertrama w 1590 r. W zbiorze tym znalazły się także utwory: rektora Akademii M. Juniusa, profesorów Denisa Godefroya i Filipa Glazera oraz studentów m.in. Mikołaja i Stanisława Latalskich, Abrahama Zbąskiego, świadków zgonu K. Męcińskiego, a także arianina Andrzeja Wojdowicza i samego A. Tobolskiego.

⁶² Wydany przez L. Schwencka w Wittenberdze w 1560 r. Zob. E XXII, s. 47.

⁶³ Ukazał się w Bazylei w oficynie K. Waldkircha w 1594 r. Autor podjął zasadniczą polemikę z R. Bellarmino w kwestii eucharystii i Mszy św. oraz krytykował działalność jezuitów w Wilnie. Zob. E XIV, s. 224-225.

⁶⁴ Dillingen w oficynie S. Mayera w 1559 r.: BN sygn. XVI. Qu. 913.

⁶⁵ Przede wszystkim St. Hozjusza.

⁶⁶ Założonego w 1554 r.

⁶⁷ A nie na przykład w katolickim Würzburgu, skąd omawiany list dedykacyjny był datowany.

⁶⁸ Kolonia w oficynie M. Cholinusa pt. *Monachus sive colloquiorum de religione libri tres... Colloquiorum de religione liber quartus qui est de doctrina Ecclesiae*: BN sygn. XVI. O. 670.

⁶⁹ M. Kromer pisał o tym, że niemieckie edycje pierwszych dwóch tomów *De falsa nostri temporis et vera Christi religione* łączyły się z jego podróżami dyplomatycznymi. W przypadku wydania dwóch pierwszych części z 1559 r. i edycji części trzeciej pt. *De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius* – także ukazała się w Dillingen – z 1561 r. (BN sygn. Qu. 914 adl.), zadedykowanej kardynałowi J. Puteo, kolejnemu protektorowi M. Kromera, było to poselstwo na wiedeńskim dworze cesarza Ferdynanda I. Autor odbył je w latach 1558-1564. Wtedy przygotował obie publikacje... *In qua legatione cum in septimum annum haerem cum aliorum piorum hominum et amicorum... Ottonis Truchesessi et Iacobi Putei Cardinalium hortatu tria prima colloquia in lucem edere non distuli. Quae Otto idem, non sive honorifica nominis praefatione mihi nominandus in oppido suo Dillinga Augustianae dioecesis (in praeclarum Academiam permagno studio et impendo instituit) excudi atque etiam in Germaniam linquam transferri curavit.*

⁷⁰ Kolonia w oficynie M. Cholinusa w 1564 r.

⁷¹ Tamże w 1568 r.: BN sygn. XVI. O. 670.

⁷² E XVII, s. 187; XXIX, 10.

⁷³ BUW sygn. 28. 9. 8. a.

⁷⁴ W tym przypadku list dedykacyjny nie miał być wyrazem hołdu dla jego adresata, jako mecenasa autora. Celem J. S. Herburtu było zdobycie przychylności księcia, a równocześnie zareklamowanie utworu St. Sokolowskiego. Ówczesnym mecenasem autora dedykacji był J. Zamoyski. Świadczy o tym *Panegiricus... Joanni... Zamoiscio* J. S. Herburtu, opublikowany w Ingolstadt w oficynie W. Edera w 1585 r. Zob. E XVIII, s. 134.

⁷⁵ Królewiec, Jan Daubmann, 1557 r.

⁷⁶ M. Korolko: *Poczet sekretarzy królewskich Zygmunta Augusta (1548-1572), Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 1986. T. 31 s. 54.

⁷⁷ Cytuję za M. Ilowicki: *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, s. 42.

⁷⁸ Ten typ dedykacji spotykamy najczęściej w publikacjach studenckich. Przykładem takiego utworu jest list Piotra Sowińskiego do ojca Łukasza. Autor dołączył go do *Quaestiones ethicae ex Aristotelis*, opublikowanych w Strasburgu w oficynie A. Bertrama w 1600 r. Zob. E XXIX, s. 92. Niekiedy podobne *epistola dedicatoria* były adresowane do dalszych krewnych, tak jak w *Disputatio ethica de veritate virtute morali ex libro Ethicorum Nicomachiorum desumpta*, odbytej pod kierunkiem Jacoba Schickfusiusa przez Adama Gosławskiego i opublikowanej przez A. Bertrama w 1596 r. Adresatem dedykacji był Piotr Filipowski, wuj studenta. Zob. E XVII, s. 274. Przykładem może być także dedykacja dla Jana Antonina podpisana przez J. Zimmermanna, szwagra adresata listu. Została dołączona do łacińskiego tłumaczenia traktatu C. Galenusu *De venarum arteriorumque dissectione*, opublikowanego w Bazylei w 1536 r. nakładem bazylejskiego księgarza J. Bebla w oficynie A. Cratandra (E XVII, s. 19).

⁷⁹ Podobnie było z dysputą Jana Oktawiana Waclawowicza (ok. 1571-1630) *Disputatio philosophica de elementis proposita Ruperto Reindelio*, wydana w 1593 r. w Ingolstadt przez W. Edera. J. O. Waclawowicz zadedykował ją profesorom Akademii Krakowskiej, dziękując im za wykształcenie tam uzyskane. Pobyt Waclawowicza w Ingolstadt służył poszerzeniu jego wiedzy. Po powrocie z Niemiec, autor wrócił do Akademii, gdzie uzyskał w 1593 r. magisterium filozofii. Po dalszych studiach zagranicznych od 1604 r., jako doktor prawa cywilnego, objął katedrę w Krakowie. Zob. *Historia nauki polskiej*. T.6..., s. 721-722.

⁸⁰ Frankfurt nad Menem w oficynie A. Wechela w 1578 r.

⁸¹ ... *quibus ego habitis et istud Gedanense bellum absolvam et historiam meam ad haec tempora, in quibus versamur pertraham*. Zob. E XVII, s. 247.

⁸² J. Pelc, W. Tomkiewicz: *Rola mecenatu w rozwoju kultury i literatury...*, s. 169.

⁸³ Być może do takich utworów należała *Epopeia de expeditione Germanogallica... regis Henrici IV* J. Turnowskiego (1567-1629), opublikowana w Zurychu w 1591 r. w Oficynie Froschauerów (działała w latach 1585-1591). Autor zadedykował ją Filipowi Morney de Plessi, sekretarzowi Henryka IV (panował w latach 1589-1610). Wydaje się, że J. Turnowski nie tyle zabiegał o względy francuskiego urzędnika, ile chciał uczcić imię wojewody brzeskiego A. Leszczyńskiego. Świadczy o tym epigram *De Henrico Borbonio IV et Andrea Leszczinio palat. brest. domino et nutritore suo clementissimo*. Jak się więc wydaje, omawiana dedykacja stanowiła pretekst do uczczenia mecenasa. Zresztą po powrocie do kraju, w latach 1595-1597, J. Turnowski pełnił m. in. funkcję osobistego kaznodziei A. Leszczyńskiego.

⁸⁴ Tak było zapewne w przypadku niemieckiego wydania dzieł G. Mercuriali w opracowaniu W. Szeligi i J. H. Chróściejewskiego. Ich pierwsza, bazylejska edycja z 1584 r. była przedrukiem z edycji włoskich z 1583 r. Warto zwłaszcza zwrócić uwagę na traktat G. Mercuriali *De morbis puerorum*, wydany w opracowaniu J. H. Chróściejewskiego. Polak zadedykował go poznańskiej radzie miejskiej. Był do tego zobowiązany, ponieważ rada miasta – w uznaniu zasług St. (Nigra) Chróściejewskiego, ojca Jana – wyasygnowała w 1582 r. 28 złp na jego padewskie studia. Z drugiej strony, Jan wiązał swoją dalszą karierę medyka z praktyką lekarską w Poznaniu. Zob. R. Meissner: *Chróściejewski Jan Hieronim...*, s. 109.

⁸⁵ Uniwersalny charakter dzieła podkreślali jego niemieccy tłumacze i wydawcy. Podobną opinię wyraził m.in. koloński drukarz M. Cholinus, w przedmowie do edycji *Confessio fidei catholicae Christiana* z 1573 r. Zob. E XVIII, s. 281.

⁸⁶ Naśladował tutaj polskich protestantów, którzy zazwyczaj publikowali swe dzieła w języku narodowym.

⁸⁷ Warto przytoczyć fragment omawianej dedykacji, który charakteryzuje stosunek M. Kromera do języka łacińskiego: ... *Itaque ante octo et nouem annos licet in aula regia, non paucis nec leuibus negociis implicaver, suscepi tamen laborem conscribendi aliquid lingua vernacula in gratiam Polonorum meorum, qui in literis non ita multum progressi essent ut legere et intellegere ea, quae lingua latina a viris doctis conscripta sunt, recte possent...*: BN sygn. XVI. Qu. 913.

⁸⁸ Wydane w lipskiej oficynie M. Lottera: BUW sygn. Sd. 618. 302 adl.

⁸⁹ Zbiór został opublikowany w oficynie M. Cholinusa w 1566 r.: BN sygn. XVI. O. 966.

⁹⁰ Kraków w oficynie H. Wietora z dedykacją dla P. Gamrata: BUW sygn. 28. 20. 2. 605.

⁹¹ Tamże, w oficynie M. Scharffenberga w 1543 r.: BUW sygn. 28. 1. 21. 17, również z dedykacją dla biskupa krakowskiego, jednego z pierwszych protektorów M. Kromera.

⁹² Viktorstift koło Moguncji w oficynie F. Behema w 1550 r. Zob. Katalog Centralny Poloników XVI w. BN.

⁹³ W oficynie M. Scharffenberga: BN sygn. XVI. Qu. 658 adl.

⁹⁴ W oficynie M. Cholinusa: BN sygn. XVI. O. 563 adl.

⁹⁵ W oficynie M. Cholinusa. Zob. E XVII, s. 261-262.

⁹⁶ W przedmowie do czytelnika, zamieszczonej w tej broszurze, autor podkreślał, że jego celem było danie możliwie szybkiej odprawy *heretyckiemu przybłędzie*. Wspominał, że impulsem do napisania tej polemiki była krakowska publikacja ekszequity Ch. Franckena. Chodziło tu zapewne o *Wykład głównych przyczyn, dla których chrześcijanie, gdy w wielu naukach wiary są różni i nie-stali, w utrzymaniu Trinitatis są najstalsi*. Utwór Ch. Franckena zwalczano nie tylko z nim polemizując, ale i paląc jego nakład w Krakowie (zob. W. Korotaj: *Cenzura*. W: *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 111).

⁹⁷ *Praemunitio adversus insanum dogma Christiani Frankcen* J. Górski zadedykował A. Patrycemu Nideckiemu.

⁹⁸ M.in. podręcznik B. Herbesta *M. Tulli Ciceronis vita e scriptis et verbis eiusdem descripta*. Jego polskie wydanie ukazało się w Krakowie w oficynie M. Siebeneichera w 1561 r.: BUW sygn. Sd. 618. 348. Niemieckie przedruki tej książki wydano w 1566 (E XVIII, s. 120) i 1568 r. (E XVIII, s. 120) we Frankfurcie nad Menem w oficynie N. Bassaeusa. We wszystkich edycjach znalazła się dedykacja B. Herbesta dla F. Padniewskiego. Uczony wyrażał w niej nadzieję, że F. Padniewski, jako dostojnik Kościoła i mąż stanu, zechce poprawić los polskich uczonych i przeciwdziałać upadkowi szkolnictwa w Rzeczypospolitej.

⁹⁹ M.in. *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX i Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* M. Kromera.

¹⁰⁰ Np. dzieło J. Struśka *Sphymicae artis... libri V*. Uczony wydał je w Bazylei już po powrocie do Polski. Poza osobistymi związkami z Bazyleą zadecydowało tu zapewne przekonanie, że dzieło o charakterze teoretycznym – a więc wymagające odpowiedniego przygotowania do jego odbioru – mogło zainteresować przede wszystkim europejski świat lekarski. Świadczy o tym dedykacja dla Uniwersytetu Padewskiego, w której autor oddawał hold włoskiej uczelni, jako jej dawny student, a później wykładowca. Brak było w tym liście odniesień do sytuacji nauk medycznych w Polsce, czy prowadzonej przez J. Struśka praktyki w Poznaniu: BUW sygn. 28. 6. 11. 34a.

¹⁰¹ Do zbioru dołączone było także *Narratio simplex rei novae et eiusdem pessimi exempli...*, uprzednio opublikowane w Pińczowie w 1561 r. Zob. J. Ziomek: *Renesans...*, s. 196.

¹⁰² *De mediatore libri tres* (Bazylea 1562). Zob. *Tamże*, s. 196-197.

¹⁰³ J. Czubek: *Krzysztof Trecey, „Reformacja w Polsce”* t. 1 s. 37.

¹⁰⁴ Dowiadujemy się o tym m.in. z dedykacji J. Sambucusa dla Maksymiliana II, zamieszczonej w *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* A. Bonfiniego (Frankfurt nad Menem w 1581 r.): BUW sygn. 612. 195.

¹⁰⁵ Świadczy o tym *Carmen* K. Trecego, zamieszczona przez J. Simmlera w publikacji poświęconej H. Bullingerowi. Została wydana w Zurychu w 1575 r. w oficynie Christoph Froschauer a mł. (1564-1585) pt. *Narratio de ortu, vita et obitu Henrici Bullingeri Tigurinae... Accessere Carmina in eiusdem obitum scripta*.

¹⁰⁶ Były próbą wypracowania kompromisu między antytrinitaryzmem i ortodoksyjną doktryną w kwestii boskości Ducha Świętego i chrztu. St. Kot: *Polska złotego wieku a Europa...*, s. 400.

¹⁰⁷ A. Frycz Modrzewski: *Sylwy*. Tłum. L. Joachimowicz. Warszawa 1959, s. 218-221; L. Szczucki: *Wokół Sylw Modrzewskiego. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1973 t. 17 s. 53-63.

¹⁰⁸ Świadczy o tym jego rękopiśmienna kopia sporządzona przez A. Dudycza w 1568 r. Zob. *Bibliografia A. Frycza Modrzewskiego*, Wrocław 1962, poz. nr 30. Także J. Simler musiał znać pierwszą redakcję *Silvae quatuor*, ponieważ w swoim traktacie z 1568 r. *De aeterno Dei filio Iesu Christo et de Spiritu Sancto* polemizował z pierwszą sylwą *De tribus personis et una essentia Dei*. A. Frycz Modrzewski znał zapewne dzieło J. Simlera, ponieważ w drugiej redakcji *Sylw* odniósł się do poglądów szwajcarskiego teologa.

¹⁰⁹ Frankfurt nad Menem w oficynie J. Wechela w 1584 r.

¹¹⁰ BN sygn. XVI. 0. 613.

- 111 Viktorstift w 1550 r. w oficynie F. Behema.
- 112 BN sygn. XVI. 0. 304.
- 113 W tym samym 1550 r. również w oficynie F. Behema pt. *De Sigismundo Primo Rege Poloniae... duo panegyrici funebres*.
- 114 BN sygn. XVI. 302.
- 115 Mowa S. Maciejowskiego była wykładem prawd wiary katolickiej.
- 116 *Historiae Hussitarum libri XII*. Dzieło to zostało wydane w Viktorstift w 1549 r. w oficynie F. Behema; *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* opublikowane tamże w 1549 r.
- 117 Chodzi tutaj o Viktorstift koło Moguncji.
- 118 Ingolstadt, w oficynie A. i S. Weissenhornów w 1560 r. pt. *Confession, das ist ein christliches Bekantruss des catholischen Glaubens*. Zob. E XVIII, s. 282.
- 119 W oficynie S. Mayera. Zob. E XVIII, s. 282-283.
- 120 E XVIII, s. 283.
- 121 BUW sygn. 28. 2. 1. 8.
- 122 Trewir, w oficynie wdowy po Emundzie Hatotcie (1582-1585, wdowa i dziedzice do 1587 r.) w 1586 r.: BUW sygn. 28. 1. 7. 24.
- 123 Pisał o Polaku, że jest *najuczeńszym teologiem króla Stefana, znanym całemu Kościołowi katolickiemu*: BUW sygn. 28. 1. 7. 24.
- 124 Bazylea, w oficynie N. Brylingera pt. *Von Verbesserung des gemeines Nütz fünf Bücher...*
- 125 Cytowane za St. Kot: *Polska złotego wieku...*, s. 397-398.
- 126 Zgorzelec, w oficynie A. Fritscha w 1590 r.: BUW sygn. 28. 4. 4. 50.
- 127 Bazylea, w 1562 r.
- 128 Był m.in. autorem niemieckojęzycznej historii Niemiec, publikowanej w Bazylei w latach 1568-1578.
- 129 Miał tutaj na myśli m.in. Polskę, Litwę i Moskwę.
- 130 BN sygn. XVI. F. 235.
- 131 Bazylea, w oficynie S. Henricpetriego, w 1582 r.
- 132 Dzięki S. Henricpetriemu do zbioru J. Pistoriusa trafiły m. in. utwory L. Goreckiego *Descriptio belli Ivoniae Voievodae Valachiae a. 1574* i J. Łasickiego *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano Voivoda et caede Turcarum*. Wcześniej zostały one opublikowane przez S. Henricpetriego w tłumaczeniu niemieckim w 1578 r. J. Pistorius zamieścił w swoim zbiorze łacińską wersję obu książek, będącą podstawą wspomnianego tłumaczenia.
- 133 J. Pistorius wypowiadał się ze szczególną atencją o pisarstwie Macieja z Miechowa.
- 134 BN sygn. XVI. F. 159.
- 135 Opublikowane w oficynie A. i S. Weisenhornów z Ingolstadt w 1559 r. pt. *Von dem... Wort Gottes... ein... Schrift*: BUW sygn. 28. 1. 9. 4.
- 136 Taki charakter miał, datowany z Krakowa na 28 października 1563 r., list J. J. Retyka do praskiego astronoma Tadeáša Hájka. Obaj uczeni współpracowali ze sobą poczynawszy od 1550 r., kiedy to J. J. Retyk poznał czeskiego uczonego podczas pobytu w Pradze bądź Wiedniu. Odtąd informowali się wzajemnie o podejmowanych pracach badawczych i publikacjach z dziedziny astronomii. Śladem owej korespondencji jest właśnie wspomniany list, zamieszczony w *Commentarii in Hermetis Trismegisti Aphorismos* T. Hájka (Frankfurt/M. u wdowy po A. Wechelu w 1584 r.). J. J. Retyk donosił autorowi, że otrzymał jego dzieło od wittenberskiego wydawcy i księgarza sortymentowego Christopha Schramma ml. (prowadził firmę od 1549 r.), wyrażając przy tym pochlebną opinię o traktacie T. Hájka. Równocześnie zachęcał go do współpracy przy naukowej redakcji planowanego, drugiego wydania całości *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* M. Kopernika. Zob. E XVIII, s. 15.

¹³⁷ Ostatecznie przekład hiszpański pozostał w rękopisie, a przekładu włoskiego J. Justynianus nie podjął. Zob. E XXII, s. 487.

¹³⁸ BN sygn. XVI. F. 138.

¹³⁹ St. Kot: *Polska złotego wieku*..., s. 502.

¹⁴⁰ Zostało wydane wraz z innymi pismami J. S. Herburta w 1585 r. w oficynie W. Edera, w Ingolstadt.

¹⁴¹ E XVIII, s. 134.

¹⁴² H. Barycz: *Jan Łasicki*..., s. 71-89.

¹⁴³ Warto wspomnieć o dziele Andrzeja Jurgiewicza *Bellum quinti evangelii*, opublikowanym w Kolonii w 1595 r. Ukazało się nakładem H. Falckenburga w oficynie Andreae Lamberta (1589-1597): BUW sygn. Sd. 614. 345 adl. Na początku książki autor zamieścił epigram *In harmoniam Genevensis calvinistae Schlusseburgio Lutheranis*. Dowiadujemy się z niego, że *Bellum quinti evangelii* stanowiło polemikę z pismami niemieckich teologów: Joannesa Jezlerusa i naturalnie Konrada Schlüsselburgera. Kolonńska edycja polemiki A. Jurgiewicza była przedrukiem z wydania wileńskiego (w oficynie Krzysztofa Wolbramczyka w 1594 r.: zob. E XVIII, s. 674). Obok epigramów zawierała także dedykację dla L. Sapiehy, protektora Kościoła katolickiego na Litwie. Autor pisał w niej, że: *na Litwie przebywają Łasicki i Wolan, dwóch osławionych kalwinistów, ośmielających się miotać obelgi w pismach swoich na wiarę katolicką*. Książki A. Wolana, a także pisma niemieckich kalwinistów, skłoniły A. Jurgiewicza do wydania polemiki.

¹⁴⁴ Tak było m.in. w przypadku epigramu J. Dantyszka *In eandem paraphrasim epigramma*, zamieszczonego w *Psalmorum omnium iuxta hebraica veritatem paraphrastica interpretatio* Jana van der Campena. Znalazł się on zarówno w wydaniu krakowskim F. Unglera z 1532 r., jak i w wydaniu J. Petreiusa, również z 1532 r. J. Dantyszek był jednym z inspiratorów wydania pracy hollenderskiego uczonego. Pomógł Campenowi w nawiązaniu kontaktu z J. Petreiussem. Zob. St. Kot, *Polska złotego wieku*..., s. 547. Przy okazji należy podkreślić, że niesłuszna wydaje się krytyka takiego rodzaju przedsięwzięć polskiego mecenatu renesansowego, jak wspieranie obcej twórczości. Pomoc okazana europejskim intelektualistom często procentowała ich przychylnością dla polskich autorów. Tak było w przypadku *Haeliodori Aethiopicorum libri X* przetłumaczonych przez St. Warszawickiego. J. Oporinus wydał je w 1552 r. z polecenia Ph. Melanchtona, który bardzo chwalił przekład swojego ucznia.

VI. OŚRODKI WYDAWNICZE Z NIEMIECKIEGO OBSZARU JĘZYKOWEGO, W KTÓRYCH UKAZYWAŁY SIĘ POLONIKA

Aby zobrazować udział poszczególnych miast z obszaru niemieckojęzycznego w produkcji wydawniczej poloników, posłużę się danymi liczbowymi dotyczącymi dzieł samoistnych wydawniczo. Dlatego, że z drukami tego typu wiązały się indywidualne decyzje, a czasem finansowe ryzyko drukarzy. Utwory zamieszczane w większych całościach lub zbiorach pism stanowiły tylko uboczne fakty.

Polonika ukazywały się w XVI w. w 47 miastach z obszaru niemieckojęzycznego. W pierwszej połowie XVI w. były publikowane w 21 ośrodkach, a w drugiej połowie już w 47. W pierwszej połowie XVI w. ok. 310 poloników zostało wydrukowanych przez co najmniej 73 oficyny drukarskie. W drugiej połowie XVI w. ok. 740 poloników ukazało się w 142 oficynach drukarskich. Udział poszczególnych ośrodków wydawniczych w produkcji poloników w pierwszej połowie XVI w. przedstawiają dane, ujęte w tabeli nr 15 (dane liczbowe w niej zawarte, odnoszą się tylko do druków o znanym adresie wydawniczym).

Przedstawione dane liczbowe wskazują na istnienie w pierwszej połowie XVI w. trzech, odmiennych okresów w produkcji poloników. Pierwszy obejmował lata 1501-1520. Wśród poloników dominowały wtedy druki o charakterze naukowym. Stąd dużą rolę w produkcji poloników odgrywały miasta uniwersyteckie m.in.: Bazylea, Lipsk, i od drugiej ćwierci wieku Frankfurt nad Odrą. Zestawienie oficyn, w których ukazało się co najmniej 10 poloników, także potwierdza ową tendencję. M. Lotter i J. Thanner publikowali na użytek uniwersytetu w Lipsku¹. J. Knoblauch drukował zwykle na potrzeby uczelni strasburskiej. Wspomniani drukarze należeli do wykształconych właścicieli oficyn². Współpracowali nie tylko z niemieckimi środowiskami uniwersyteckimi. Dlatego w ich produkcji wydawniczej znalazło się stosunkowo dużo poloników³. Szczególne związki z Polską łączyły drukarzy wiedeńskich: H. Wietora i J. Singrienera.

Tabela 10

Ośrodki wydawnicze z niemieckiego obszaru językowego, w których ukazywały się polonika w pierwszej połowie XVI w.

Miasto	Lata					Razem
	1501-1510	1511-1520	1521-1530	1531-1540	1541-1550	
Lipsk: 10 oficyn	50	26	7	14	2	99
Strasburg: 8 oficyn	3	11	1	7	11	33
Bazylea: 12 oficyn	—	5	—	8	13	26
Wiedeń: 2 oficyny	1	23	1	—	—	25
Norymberga: 6 oficyn	5	9	—	1	4	19
Frankfurt/O.: 3 oficyny	—	—	—	1	15	16
Kolonia: 4 oficyny	11	—	2	1	1	16
Augsburg: 5 oficyn	—	8	—	—	4	12
Hagenau: 2 oficyny	—	2	7	3	—	12
Moguncja i Viktorstift: 4 oficyny	4	—	—	—	7	11
Wittenberga: 4 oficyny	—	—	1	5	4	10
Wrocław: 3 oficyny	3	—	1	—	2	6
Zurych: 2 oficyny	—	—	—	—	4	4
Frankfurt/M.: 3 oficyny	1	—	—	1	2	4
Magdeburg: 1 oficyna	—	—	—	2	1	3
Spira:	1	1	—	—	1	3
Tybinga:	—	3	—	—	—	3
Ingolstadt	—	—	—	1	—	1
Drezno	—	—	1	—	—	1
Lubeka	—	—	—	—	1	1
Bonn	—	—	—	—	1	1

Kolejny typ ośrodków wydawniczych z pierwszego dwudziestolecia XVI w. to centra produkcji druków liturgicznych. Od połowy XV w. księgi liturgiczne podlegały stałemu procesowi ujednolicenia. Ustalenia soborów i synodów prowincjonalnych Kościoła nakładały na duchowieństwo obowiązek zakupu i wykorzystywania zatwierdzonych ksiąg. Stwarzało to dużą szansę dla drukarstwa, bowiem każda z diecezji powinna była posługiwać się wyłącznie zatwierdzonymi dla niej księgami liturgicznymi (mszałami, brewiarzami itp.). Ponieważ księgi ulegały częstym modyfikacjom, obdarzony odpowiednim przywilejem wydawniczym drukarz miał zapewnioną dużą liczbę zleceń, a więc stały i pewny dochód — o ile jego druki odpowiadały wymaganiom stawianym przez zleceniodawców⁴. W pierwszym dwudziestoleciu XVI w. polscy drukarze nie mogli jeszcze w pełni tej szansy wykorzystać. Podejmując działalność drukarską zastali już pewien układ stosunków wydawniczych, którego geneza sięgała jeszcze XV w.⁵. Produkcję druków liturgicznych w niemieckojęzycznej Europie i na jej obrzeżach zmonopolizowało kilka firm. Była to oficyna Erharda Ratdolta z Augsburga (1486-1522), G. Stuchsa z Norymbergi (1484-1520) oraz spółka Konrada Kachelofena (1485-ok.1517) i M. Lottera z Lipska. Norymberska oficyna produkowała księgi — zwłaszcza brewiarze — dla diecezji środkowej i wschodniej Europy. W publikacji psalterzy specjalizował się K. Kachelofen, który od 1497 r. wszedł w spółkę z M. Lotterem. Konkurowali na polskim rynku książki z G. Stuchsem. Ich konkurencja nie była zbyt skuteczna, gdyż G. Stuchs już od 1494 r. współpracował z J. Hallerem⁶. Mimo to jednak M. Lotter zdobywał zlecenia od polskich nakładców⁷.

Tabela 11

Oficyny drukarskie z pierwszej połowy XVI w., w których ukazało się więcej niż 10 poloników

Oficyna drukarska/lata działalności	Liczba druków
Thanner J. z Lipska (1498-1529)	22
Lotter M. z Lipska (1495-1538)	22
Stöckel W. z Lipska (1495-1526)	16
Wietor H. z Wiednia (pierwszy, wiedeński okres jego działalności obejmował lata 1510-1518)	13
Martin von Werden z Kolonii (1504-1516)	10
Knoblouch J. ze Strasburga (1500-1528)	10
Singriener J. z Wiednia (1510-1545)	10

Wśród ośrodków wydawniczych, publikujących polonika, znalazł się także Augsburg. Był jednym z najważniejszych, politycznych i informacyjnych centrów

Niemiec. Tutaj znajdowała się siedziba domu Fuggerów, którzy zbierali i rozpowszechniali informacje z całej Europy⁸. Nieprzypadkowo więc J. Fugger II zainicjował tłumaczenie i wydanie niemieckojęzycznej wersji traktatu o Sarmacjach Macieja z Miechowa⁹.

Widoczna dominacja Lipska w zakresie publikacji poloników, wynikała z kilku czynników. Był to zarówno ośrodek uniwersytecki, jak i istotne centrum produkcji druków liturgicznych oraz jeden z najważniejszych ośrodków wymiany informacji. Odbywały się tutaj targi książki, stanowiące znakomitą okazję do rozwijania kontaktów między autorami, wydawcami, drukarzami i księgarzami. W przypadku poloników dużą rolę odegrało to, że właśnie do Lipska prowadziły dwa trakty handlowe łączące północną, centralną i południową Polskę z Niemcami. Biegły ze wschodu na zachód i z północy na południe. Oba łączyły Kraków — przez Wrocław — z Lipskiem¹⁰. Stosunkowo duża liczba wydań poloników na obszarze niemieckojęzycznym w pierwszym dwudziestoleciu XVI w. wynikała także z sytuacji drukarstwa polskiego¹¹. Dużą rolę odgrywała również, wywodząca się jeszcze z XV w., tradycja publikowania poloników w oficynach z obszaru niemieckojęzycznego¹². W latach dwudziestych XVI w. nastąpił wyraźny spadek liczby poloników. Wpłynęło na to wiele okoliczności. Przede wszystkim nastąpił rozwój drukarstwa w samej Polsce¹³.

Natomiast w Niemczech nastąpiły istotne zmiany w profilu wydawniczym oficyn drukarskich. Po wystąpieniu M. Lutra (1483-1546) w 1517 r. i po publikacji jego tłumaczenia Biblii znacznie wzrosła liczba tytułów i wysokość nakładów dzieł teologiczno-polemicznych i publicystycznych¹⁴. Nastąpiła także zmiana w produkcji drukarskiej, jeśli chodzi o język publikacji. Wydawano więcej tytułów w języku niemieckim¹⁵. Większość niemieckich drukarzy — z przyczyn ideowych i ekonomicznych — poparła reformację. Dlatego nie było wtedy w Niemczech sprzyjającego klimatu dla piśmiennictwa katolickiego¹⁶. Pisał o tym J. Cochlaeus w swoich komentarzach do pism M. Lutra (wydanych w 1549 r.): *Ogromne wsparcie uzyskala nowa Ewangelia w postawie drukarzy i księgarzy, ich ruchliwości i łożeniu przez nich na to pieniędzy i trudu. Wszystko to, co sprzyjało Lutrowi drukowali ze starannością i bezbłędnie jak tylko to było możliwe, ale co katolickie, wydawali z najwyższą gnuśnością i wadliwie. I wszystko to, co Luter był napisał lub co mu sprzyjało drukowali na własny koszt, w największych nakładach, tak aby jak najszerzej to rozpowszechnić (...), co jednak katolicy napisali, tym drukarze pogardzali, uważając za ordynarną bazgraninę starych barbarzyńców: dlatego nie drukowali tych dzieł z własnej inicjatywy, lecz niektórzy podejmowali się druku, ponieważ byli ubogimi biedaczkami, na koszt innych i ze wsparciem finansowym. Jeśli już jednak, to drukowali tak niedbale, pośpiesznie i błędnie, że z tej uczynności większą przysługę czynili luteranom niż katolikom*¹⁷. Ocenę J. Cochlaeusa potwierdzają polonika wydane w latach trzydziestych XVI w. w lipskiej oficynie

M. Lottera. Był on jednym z najwybitniejszych wydawców dzieł humanistów i reformatorów niemieckich. M. Lotter związał się z M. Lutrem już w 1518 r.¹⁸. Jako propagatora luteranizmu szczególnie dotknęły go dwa edykty¹⁹ księcia Jerzego Saksońskiego. Na mocy edyktu wormackiego Karola V z 25 maja 1521 r. zakazywały one rozpowszechniania literatury luteraniskiej. Odbiło się to na aktywności wydawniczej i kondycji finansowej lipskiej oficyny²⁰. Polonika stałe ukazywały się w oficynie M. Lottera do 1523 r. (24 tytuły). Kolejne pozycje pochodzą dopiero z lat 1530-1538 (8 tytułów). Polonika wróciły więc do lotterowskiej oficyny dopiero w momencie czasowego, trwającego do śmierci Jerzego Saksońskiego w 1539 r., zwycięstwa katolicyzmu w Lipsku²¹. M. Lotter przyjmował polskie zlecenia z przyczyn finansowych²². Jednak nie przykładął się zbyt gorliwie do ich realizacji. Świadczy o tym mało estetyczne opracowanie edytorskie jego poloników²³.

Lipskie wydawnictwa są charakterystycznym przykładem ilustrującym sytuację w zakresie niemieckiej produkcji poloników po 1520 r. Regres w tej dziedzinie objął nie tylko te ośrodki, które promowały protestantyzm (Bazylea, Strasburg, Norymberga, Wittenberga, Lipsk, Zurych, Spira), ale i tradycyjne centra katolickie, takie jak Kolonia. Wydaje się, że niezależnie od omówionych powyżej czynników w pierwszych latach rozwoju protestantyzmu istniała wyraźna rezerwa polskich nakładców i autorów w stosunku do niemieckich oficyn wydawniczych. Była ona w pewien sposób wymuszana przez politykę wyznaniową państwa i Kościoła polskiego²⁴. Nieznaczny wzrost liczby poloników nastąpił w latach trzydziestych XVI w. Dotyczyło to przede wszystkim Lipska²⁵. Kilka poloników ukazało się także w Bazylei²⁶. Dużą rolę odegrały tutaj bazylejskie kontakty uczonych związanych z Polską²⁷.

W latach czterdziestych XVI w. najwięcej poloników ukazało się w Strasburgu, Bazylei i Frankfurcie nad Odrą²⁸. Przeważały wśród nich dzieła autorów osiedlonych w Niemczech oraz prace pisarzy wywodzących się z protestanckich środowisk Prus Książęcych i Królewskich. Poniższa tabela ujmuje oficyny, w których ukazało się najwięcej poloników w tym okresie.

Tabela 12

Oficina drukarska/lata działalności	Liczba druków
Eichorn J. we Frankfurcie nad Odrą (1549-1581)	10
Müller K. ze Strasburga (1536-1547)	8
Behem F. z Victorstift (1540-1552)	5
Ulhart Ph. st. z Augsburga (1522-1567)	4

W wymienionych drukarniach — z wyjątkiem oficyny F. Behema — ukazywały się głównie publikacje naukowe, a czasem także poezja łacińska, publikacje historyczne i polityczno-prawne. Mówiąc o publikacjach naukowych, wypada także wymienić oficynę H. Frobenia z Bazylei (1528-1563). Wśród wydawców dzieł poloników znalazł się również najwybitniejszy drukarz norymberski J. Petreius (1524-1550)²⁹. Natomiast oficyna F. Behema wydawała głównie katolickie piśmiennictwo religijne. Polonika zaczęła publikować od 1550 r. Drukarnia F. Behema powstała w wyniku ideowego podziału niemieckiego ruchu wydawniczego. Można wyróżnić tutaj kilka typów postaw drukarzy. Jedną z nich reprezentowała część oficyn bazylejskich, najmniej podatnych na skrajności. W ich przypadku, obok naturalnej chęci zysku, w decyzjach wydawniczych dominowała ocena literackiej, poznawczej czy naukowej wartości dzieła, a nie wyznanie jego autora. Dużą rolę odgrywały także intelektualne i towarzyskie więzi łączące drukarza z autorem. Oficyny tego typu publikowały przede wszystkim piśmiennictwo naukowe oraz dzieła wybitnych intelektualistów i reformatorów europejskich. Zwykle były to edycje łacińsko i grekojęzyczne. Taką oficyną była firma J. Oporinusa. Jej właściciel od 1532 do 1542 r. wykładał grekę i łacinę na uniwersytecie w Bazylei. Jako wydawca działał w latach 1536-1567. Opublikował ponad 700 tytułów, w tym tylko cztery w języku niemieckim i dwa we włoskim. Resztę stanowiły druki łacińskie i greckie z różnych dziedzin wiedzy. Często wydawał piśmiennictwo filologiczne, historyczne i geograficzne. Naturalnie publikował także pisma teologiczne. I tutaj zaczynały się problemy J. Oporinusa z cenzurą. Pomimo swojej niechęci do papizmu, utrzymywał kontakty z pisarzami katolickimi: m.in. polskimi, włoskimi i francuskimi. Co więcej, wydawał ich prace (zwykle neutralne wyznaniowo), jeśli uważał je za godne uwagi³⁰.

Postawy skrajne reprezentowały te oficyny, które z zaangażowaniem włączyły się w walkę między obozem protestanckim, jego odłamami i obozem katolickim. Drukarze zostali zmuszeni do samokreślenia się przez cenzurę wyznaniową i decyzje polityczne — zgodnie z zasadą *cuius regio ejus religio* skutecznie urzeczywistnianą jeszcze przed jej prawnym ustanowieniem w 1555 r. Podział niemieckiego ruchu wydawniczego najlepiej obrazuje edykt księcia bawarskiego Albrechta V. Władca zakazywał sprzedaży i zakupu na terenie swego księstwa piśmiennictwa religijno-etycznego, którego nie wydano w renomowanych, katolickich ośrodkach drukarskich. Edykt zaliczał do nich następujące miasta niemieckie: Monachium, Ingolstadt, Dillingen, Moguncję, Freiburg i Insbruk³¹. Edykt ukazał się w 1565 r.³².

Liczba ośrodków wydawniczych, w których ukazywały się polonika, znacznie wzrosła w drugiej połowie XVI w. Duży wpływ miały na to następujące czynniki:

- aktywność pisarzy obcego pochodzenia na terenie Rzeczypospolitej³³;
- kontakty nawiązane przez Polaków z niemieckimi wydawcami w pierwszej połowie XVI wieku³⁴;
- wzrost liczby polskich studentów w niemieckich uczelniach;
- względy cenzuralne³⁵;
- ekonomiczne i techniczne³⁶ oraz regionalne³⁷ i społeczne³⁸ uwarunkowania działalności polskiego drukarstwa;
- ideologiczne różnicowanie niemieckiego ruchu wydawniczego³⁹.

Tabela 13 odnotowuje tylko te miasta, w których ukazało się więcej niż dziesięć pozycji. Wśród niemieckich ośrodków wydawniczych, publikujących polonika w drugiej połowie XVI w., można wyróżnić kilka grup:

- z punktu widzenia roli odgrywanej przez poszczególne ośrodki w europejskim ruchu wydawniczym należy wyodrębnić grupę ważnych centrów drukarsko-księgarskich⁴⁰. Były to miasta, w których działało nie tylko najwięcej oficyn wydawniczych, ale i organizowano znaczące targi księgarskie;

- z punktu widzenia podziałów religijnych ośrodki protestanckie znacznie przewyższały liczbowo katolickie centra wydawnicze. Mimo to te ostatnie wydały ok. 30% wszystkich samoistnych wydawniczo poloników;

- ośrodki uniwersyteckie⁴¹ i centra przepływu informacji⁴²;

- z punktu widzenia położenia geograficznego można wyodrębnić grupę miast niemieckich, które leżały najbliżej granic Rzeczypospolitej: m.in. miasta śląskie i Frankfurt nad Odrą;

- ostatnią grupę tworzyły te miasta niemieckie, w których istniała tradycja handlowych i (od XV w.) wydawniczych związków z ośrodkami polskimi.

Największą liczbę poloników opublikowano w miastach, które charakteryzowały się kilkoma z wyżej wymienionych cech⁴³. Wyraźnie jednak przodowały ośrodki wydawnicze o określonym profilu wyznaniowym — katolicka Kolonia i luterkańska Wittenberga. Kolonia dominowała w produkcji poloników w latach 1561-1590. Wiązało się to z działalnością oficyny M. Cholinusa. Przejęła ona produkcję Dillingen i Moguncji z lat pięćdziesiątych XVI w. W zasadzie zmonopolizowała niemiecką produkcję wydawniczą w zakresie polskiego piśmiennictwa katolickiego⁴⁴.

Najwięcej poloników ukazało się w Wittenberdze w latach 1551-1560. W późniejszych dziesięcioleciach ich liczba się zmniejszała. Podobnie było w Bazylei. Na spadek liczby wydawanych tam poloników po 1561 r. mógł wpłynąć rzymski indeks ksiąg zakazanych z 1559 r. Zawierał on, obok tytułów książek i nazwisk autorów, wykaz drukarni, których publikacje katolicy *powinni omijać*. Na indeksie znalazło się 15 oficyn bazylejskich. W dużym stopniu załamało to popyt na ich wydawnictwa w krajach katolickich. Charakter ośrod-

Tabela 13

Œrodkie wydawnicze z niemieckiego obszaru językowego, w których ukazało się więcej niż 10 poloników w drugiej połowie XVI w.

Miasto	Lata					Razem
	1551-1560	1561-1570	1571-1580	1581-1590	1591-1600	
Kolonia: 11 oficyn	6	27	28	21	9	91
Wittenberga: 13 oficyn	30	19	12	13	5	79
Bazylea: 9 oficyn	24	9	8	10	5	56
Lipsk: 12 oficyn	6	13	5	15	15	54
Frankfurt/O.: 4 oficyny	15	14	2	7	15	53
Wrocław: 2 oficyny	1	11	13	7	13	45
Frankfurt/M.: 10 oficyn	7	5	11	8	5	36
Rostok: 6 oficyn	—	3	14	6	8	31
Ingolstadt: 3 oficyny	3	2	3	12	6	26
Dillingen: 2 oficyny	17	2	4	1	—	24
Norymberga: 10 oficyn	7	2	8	2	2	21
Emden: 2 oficyny	14	3	—	—	—	17
Heidelberg: 5 oficyn	—	1	—	—	15	16
Strasburg: 6 oficyn	2	5	5	2	1	15
Wiedeń: 4 oficyny	4	6	2	2	—	14
Nysa: 2 oficyny	4	4	3	1	1	13
Zurych: 2 oficyny	1	4	3	3	2	13

ków wydawniczych wpływał na typ publikowanych tam poloników. Tak było w przypadku miast:

— specjalizujących się w katolickim (np. Dillingen) lub protestanckim (np. kalwińska Spira) piśmiennictwie religijnym;

— części miast uniwersyteckich, w których wydawano głównie polonika o charakterze naukowym (np. Helmstedt);

— centrów przepływu informacji publikujących nowiny (np. Lubeka).

Z większym zróżnicowaniem oferty wydawniczej spotykamy się w dużych ośrodkach wydawniczo-księgarskich, takich jak Frankfurt nad Menem⁴⁵.

Obok firm, które charakteryzowały się szerokim zakresem produkcji wydawniczej⁴⁶ funkcjonowały oficyny, wyróżniające się pewną specjalizacją repertuaru wydawniczego. Można wyodrębnić kilka grup oficyn tego typu. Pierwszą z nich stanowiły drukarnie wydające zazwyczaj piśmiennictwo religijne — np. oficyny katolickie. Działały na zlecenie niemieckiej hierarchii Kościoła katolickiego⁴⁷, jezuitów⁴⁸, książąt katolickich⁴⁹ i polskich nakładców⁵⁰. Polonika, które zdobyły znaczną popularność wśród czytelników, publikowane były własnym nakładem drukarzy⁵¹.

Tabela 14

Zestawienie oficyn, działających w drugiej połowie XVI w., w których ukazało się 10 lub więcej poloników

Oficina drukarska/lata działalności	Liczba druków
Cholinus M. z Kolonii (1557-1588)	53
Oporinus J. i dziedzice z Bazylei (1536-1600)	31
Scharffenbergowie K. (1553-1576) i J. (1577-1586) z Wrocławia	31
Krafft J. st. i dziedzice z Wittenbergi (1549-1587)	22
Eichorn J. we Frankfurcie nad Odrą	22
Mayer S. z Dillingen (1550-1576)	19
Ctematius G. z Emden (1554-1556)	ok. 17
Eichorn A. z Frankfurtu nad Odrą (1581-1615)	14
Egenolff Ch. i dziedzice z Frankfurtu nad Menem (1530-1605)	13
Eder W. z Ingolstadt (1578-1596)	13
Baumann Georg z Wrocławia (1588-1607)	12
Ferber A. st. i mł. z Rostoku (1575-1580; 1588-1602)	11
Birckmann A., jego dziedzice, Mylius A. (Officina Birckmannica 1530-1604)	10
Cruciger J. z Nysy (1553-1585)	10
Möllemann S. z Rostoku (1561-1610)	10
Kreutzer Veit z Wittenbergi (1538-1563)	10

Kolejną grupę tworzyli drukarze najczęściej publikujący piśmiennictwo naukowe. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj oficyna Ch. Egenolffa z Frankfurtu nad Menem i jego dziedziców. Wydawała prace z zakresu filologii klasycznej, nauk przyrodniczych i medycyny. W publikacji piśmiennictwa naukowego specjalizowali się naturalnie drukarze uniwersyteccy. Działali na zlecenie macierzystych uczelni i środowisk wokół nich skupionych⁵². Obok nich funkcjonowali wydawcy specjalizujący się w określonych dziedzinach wiedzy. Należał do nich m.in. H. Commelinus z Heidelbergu (1587-1597), wybitny wydawca tekstów klasyków i ojców kościoła⁵³. Tłumaczy to jego zainteresowanie dla wznowienia *Aethiopicae historiae libri X* Heliodorusa w łacińskim tłumaczeniu St. Warszewickiego⁵⁴. Z innych, sławnych drukarzy europejskich należy wymienić H. Petriego z Bazylei (1527-1579). Specjalizował się w publikacjach medycznych i matematyczno-astronomicznych. Stąd w jego ofercie wydawniczej znalazł się traktat M. Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*⁵⁵.

Następna, wyróżniająca się grupa niemieckich oficyn, to drukarnie publikujące wydawnictwa o charakterze prasowym⁵⁶. Niektórzy drukarze byli zaś stałymi wydawcami dzieł określonych autorów. Zapewniały to przywileje wydawnicze. Istniała także — często łamana — zasada zabraniająca przedrukowywania dzieł pisarzy, związanych z daną oficyną⁵⁷. Takim wydawcą był J. Oporinus w przypadku pierwszych, trzech edycji *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* M. Kromera⁵⁸. Niekiedy istotna była także wspólnota zainteresowań i więzi intelektualne, łączące autora i drukarza. Tak było m.in. w przypadku dzieł A. Frycza Modrzewskiego, publikowanych przez J. Oporinusa.

Także niemieccy nakładcy brali udział w publikacji poloników. Do najbardziej znanych należeli: lipski księgarz H. Grosse (1580-1621)⁵⁹ i S. Feyerabend z Frankfurtu nad Menem (1559-1590). S. Feyerabend specjalizował się w edycjach różnotematycznych serii wydawniczych. W latach siedemdziesiątych XVI w. opublikował na przykład szereg dzieł prawniczych. Część z nich stanowiły tzw. *Decisiones* różnych autorów. Nie zabrakło tutaj więc *Decisiones... de rebus in sacro auditorio Lithuanico* P. Rojzjusza. W 1584 r. nakładem S. Feyerabenda ukazało się natomiast kilka publikacji historycznych, w tym także *Rerum Polonicarum tomi tres* A. Gwagnina. Publikacje S. Feyerabenda nie były więc przypadkowe, ale wynikały z polityki wydawniczej jego firmy⁶³.

PRZYPISY

¹ J. Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1963, s. 261-262

² Np. W. Stöckel zdobył wykształcenie na Uniwersytecie w Erfurcie, a J. Thanner studiował na Uniwersytecie Lipskim.

³ O ich produkcji wydawniczej pisał m.in. H. Bulhak w artykule *Wiedeńska oficyna Hieronima Wietora. Materiały do dziejów zasobu typograficznego oraz bibliografii druków z lat 1510-1518*, zamieszczonym w *Z badań nad dawną książką...* T.2, s. 297-432.

⁴ M. Juda: *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992, s. 32-33.

⁵ Pierwszy druk liturgiczny J. Haller opublikował w Krakowie dopiero w 1505 r. Zob. *Haller Jan. W: Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Lódź 1972, s. 313.

⁶ Z 12 wydań jego mszałów 3 wydrukował G. Stuchs w Norymberdze. Zob. J. Seruga: *Jan Haller wydawca i drukarz krakowski (1467-1525)*, Kraków 1933, s. 56-63.

⁷ W 1505 r. wydrukował *Missale* dla diecezji poznańskiej - na zlecenie biskupa J. Lubrańskiego nakładem poznańskiego księgarza Piotra z Lubeki.

⁸ O roli Fuggerów w europejskim systemie informacji XVI w. pisze J. Pirożyński w: *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku...*, s. 67-105 i inne.

⁹ *Tractat von beiden Sarmatien* wydany w Augsburgu w 1518 r. w oficynie M. Wirsunga.

¹⁰ J. Pirożyński, *Op. cit.*, s. 85.

¹¹ Trudności polskiego ruchu wydawniczego, w którym najważniejszą rolę odgrywał Kraków, spowodowane były w części monopolem oficyny J. Hallera. Dlatego do ok. 1518 r. polscy nakładcy często korzystali z usług zagranicznych drukarni. J. Haller miał jednak duże osiągnięcia w zakresie publikacji podręczników akademickich, dzieł naukowych z dziedziny prawa, filozofii, nauk astronomiczno-matematycznych, propagowania antyku i nauk humanistycznych. Jego dominację przełamał m.in. H. Wietor (1518-1546).

¹² Jej wyrazem były publikacje dzieł takich uczonych jak: teolog Jakub z Paradyża (zm. 1464) (pierwsze wydania jego prac ukazywały się od lat sześćdziesiątych XV w. w wielu miastach z obszaru niemieckojęzycznego, a po 1500 r. w Bazylei w 1515 i 1555 i w Norymberdze w 1520 r.); Mikołaj z Błonia (kolejne edycje jego dzieł wydawano od lat osiemdziesiątych XV w. głównie w Strasburgu w oficynach Martina Flacha (1501-1525) i J. Knoblauch); astronom i filozof M. Falkener z Wrocławia (jego prace wydawano za granicą od 1494 r. głównie w Norymberdze, ale także w Lipsku i Strasburgu) i Jan z Głogowa (jego prace publikowano od 1499 r. głównie w Lipsku, a po 1500 r. także w Metz i Strasburgu).

¹³ Np. po 1520 r. na terenie Krakowa w pełni rozwijają działalność – obok hallerowskiej, która funkcjonowała do 1525 r. – m. in. oficyna F. Unglera (1521-1536), H. Wietora (1518-1546) i M. Scharffenberga (1521-1537). Wymienione drukarnie w dużym stopniu przejęły m.in. produkcję druków liturgicznych. Rozwinęły także produkcję publikacji naukowych. Wskazuje na to m.in. artykuł T. Bieńkowskiego *Naukowe środowisko krakowskie w początkach XVI wieku (1500-1530)*, zamieszczony w *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*. Seria A 1975 z. 13 s. 21-73. Na podstawie danych, przedstawionych przez T. Bieńkowskiego, można obliczyć, że w latach 1501-1510 ukazało się w Krakowie 10 publikacji o charakterze naukowym, w latach 1511-20 już 15, a w latach 1521-30 – 17 publikacji naukowych. Były to w większości przypadków podręczniki m.in. z zakresu gramatyki, epistolografii i retoryki.

¹⁴ Ów wzrost można przedstawić na przykładzie publikacji pisma M. Lutra *An den christlichen Adel deutscher Nation*. Jego wydanie – w nakładzie 4000 egzemplarzy – było gotowe 18 sierpnia 1520 r. i już po pięciu dniach trzeba było przygotować nową edycję tego utworu. Zob. W. Krieg, *Materialien zu einer Entwicklungsgeschichte der Bücher-Preise und des Autoren-Honorars vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, Wien 1953, s. 224. Według R. Wittmanna, autora *Geschichte des deutschen Buchhandels...* (s. 45-48), tylko w latach 1523/24 r. ukazało się ponad 2000 pism ulotnych, a w latach 1521-1525 na jednego, niemieckiego czytelnika przypadało nie mniej niż 10 takich publikacji.

¹⁵ Jeśli np. w 1500 r. stosunek druków w języku łacińskim do wydawnictw niemieckojęzycznych wynosił dwadzieścia do jednego, to w 1524 r. ok. trzy do jednego.

¹⁶ Np. sławna satyra *Encomia Lutheri* A. Krzyckiego została wydana w 1524 r. w Dreźnie w prywatnej, domowej drukarni jednego z najwybitniejszych niemieckich polemistów katolickich H. Emsera.

¹⁷ Przekład własny z W. Krieg, *Materialien...*, s. 224.

¹⁸ W 1522 r. w swojej wittenberskiej filii wydał m.in. *Nowy Testament*.

¹⁹ Z 1523 i 1524 r.

²⁰ Zob. *500 Jahre Buchstadt Leipzig. Von den Anfängen des Buchdrucks in Leipzig bis zum Buchschaffen der Gegenwart*, Lipsk 1981, s. 25-26.

²¹ Były to m.in. druki liturgiczne: *Breviarium Posnaniense* wydane nakładem Mikołaja Haberlanda z Poznania w 1530 r. i *Evangelistarum quattuor Passiones in ecclesia cathedrali Posnaniensi ad ritum Metropolitanae Gnesnensis cantandae* opublikowane w 1533 r. Obie pozycje ukazały się na zlecenie biskupa J. Łatałskiego.

²² W tym przypadku koszt wydania dzieła ponosił jego autor lub nakładca.

²³ Np. *Propugnaculum...* W. Wróbla z 1536 r.: BUW sygn. Sd. 618. 302

²⁴ Jej przejawem były kolejne edykty cenzorskie Zygmunta Starego. W 1520 i 1522 r. ukazały się edykty dotyczące Krakowa. Ich rozszerzeniem był akt z 22 VIII 1523 r. Powoływał on urząd cenzora. Pod groźbą kary śmierci i konfiskaty dóbr zabraniał drukowania i sprzedawania ksiąg heretyckich. Swoim zasięgiem obejmował całe terytorium Królestwa Polskiego. Począwszy od 1521 r. zaktywizowała się cenzura kościelna, a zwłaszcza sądy konsystorskie. Staraly się niszczyć pisma heretyckie. Cenzura była pasywną formą ingerencji państwa i Kościoła w działalność polskiego ruchu wydawniczego. Formą aktywną były przywileje wydawnicze. Stanowiły narzędzie kontroli nad oficynami drukarskimi. Pozwalały na kształtowanie repertuaru wydawniczego. Od drugiego dziesięciolecia XVI w. liczba przywilejów stale wzrastała. Obejmowały różne typy piśmiennictwa: od druków liturgicznych, dokumentów urzędowych, literatury dewocyjnej, aż po piśmiennictwo naukowe, historyczne i polityczno-prawne (zob. M. Juda: *Przywileje drukarskie...*). Nawiasem mówiąc także w Niemczech cenzura była silnie związana z przywilejami wydawniczymi. Jeśli ktoś chciał założyć oficynę, musiał uzyskać przywilej od księcia bądź innych władz. To prowadziło do samocenzury, bowiem wydawca osobiście odpowiadał przed władzami za książki, ukazujące się w jego oficynie (zob. H. Neß, *Der Buchdrucker - Bürger des Handwerks...*, s. 124). Tę zasadę egzekwowała cenzura prewencyjna, wprowadzona edyktem cesarskim z 1521 r. i konstytucją sejmu w Norymberdze z 1524 r. (zob. J. Pirożyński: *Z dziejów obiegu informacji...*, s. 97).

²⁵ Należy tutaj wspomnieć o jeszcze jednym, charakterystycznym zjawisku związanym z produkcją poloników w Lipsku w latach trzydziestych XVI w. Otóż jeśli w pierwszym dwudziestoleciu XVI w. lipskie oficyny publikowały dzieła powstałe zwykle w środowisku krakowskim, to w latach trzydziestych wspomagały prawie wyłącznie pisarzy z Wielkopolski, głównie z Poznania. Jest to zrozumiałe zważywszy, że nie było tam oficyny drukarskiej. Oprócz oficyny M. Lottera drukiem poloników zajmowali się wtedy także N. Schmidt (1521-ok.1545), M. Blum (1525-1550) i V. Schumann (1513-1542).

²⁶ Np. B. Westheimer (1536-1547) opublikował kilka prac K. Hegendorffina.

²⁷ Do istotnych należały kontakty J. Łaskiego mł. m.in. z Bonifacjusem Amerbachem, A. Cratandrem, J. Frobenem i J. Herwagenem. Były one tym cenniejsze, że wejście w świat książki bazylejskiej było równoznaczne z nawiązaniem stosunków z największymi oficynami wydawniczymi ówczesnej Europy. O znaczeniu Bazylei w tej dziedzinie pisali m.in.: M. Włodarski: *Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*, Kraków 1987; O. Bartel: *Jan Łaski 1499-1556*, Warszawa 1945; St. Kot: *Bazylea i Polska (XV-XVII w.)*. W: *Polska złotego wieku...*,

s. 387-408; Tenże, *U źródeł myśli krytycznej XVI w. Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta*, Tamże, s. 409-458; W. Voisé: *Prace polskich uczonych w oficynach bazylejskich...*, a z autorów obcych m.in.: P. G. Bietenholz w opracowaniach: *Basel and France in the sixteenth century. The Basle humanists and printers in their contacts with Franco-phone culture*, Geneva 1971 i *Der italienische Humanismus und die Blütenzeit des Buchdrucks in Basel. Die Basler Drucke italienischer Autoren von 1530 bis zum Ende des 16 Jhdts*, Basel 1959.

²⁸ Najwięcej poloników ukazało się w tym mieście od 1547 r.

²⁹ Opublikował w 1543 r. *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* M. Kopernika. J. Petreius wydał także w 1535 r. *Peri optikes... Libri X* Witelona w opracowaniu Georga Tannstettera i Petrusa Apianusa.

³⁰ W jego ofercie wydawniczej znalazł się m.in. zbiór korespondencji katolickiego biskupa Wiednia Friedricha Nausea. Wyjątkowo miał on charakter teologiczny. F. Nausea musiał sam pokryć większą część kosztów publikacji *Epistolarum miscellaneorum ad Fridericum Blanci-campianum episcopum Viennensem libri X*. Decyzję wydania tego zbioru J. Oporinus uzasadniał jego nieszkodliwością dla protestantyzmu. Zwracał uwagę, że korespondencja F. Nausea poświęcona jest wewnętrznym sprawom Kościoła katolickiego. W 1552 r. J. Oporinus wydał kolejne pismo F. Nausea na temat dziejów soboru trydenckiego. Jego treść była z gruntu katolicka. J. Oporinus przedłożył dzieło bazylejskim teologom i radzie miasta do ocenzurowania. Twierdził, że chce wydrukować pracę F. Nausea, ponieważ poziom jej argumentacji kompromituje katolików. Rada zabroniła jednak druku książki. Mimo to J. Oporinus wydał ją pod pseudonimem M. Valeriusa Philariusza. Ktoś zadenuncjował drukarza i J. Oporinus został aresztowany. Należał więc do opornych wydawców, pozostających w zatargach z cenzurą. Zob. monografię oficyny M. Steinmanna *Johannes Oporinus...*

³¹ R. Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels...*, s. 62.

³² Wyznaniowe i polityczne niepokoje w Niemczech często wpływały na losy oficyn wydawniczych. Świadczą o tym dzieje oficyny F. Behema. Jego drukarnia, działająca w Viktorstift pod Moguncją, została kompletnie zniszczona w 1552 r. przez wojska margrafa Brandenburg-Kulmbach Albrechta Alcybiadesa. F. Behem przeniósł się do Moguncji, gdzie wznowił działalność wydawniczą dopiero w 1555 r. Zob. J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts...*, s. 298. Inne represje spotkały protestanckiego drukarza Laurenza von der Mülen, m.in. wydawcę pisma J. Łaskiego mł. *Defensio verae... doctrinae de Christi Domini incarnatione* (Bonn 1545 r.). Drukarz ten podejmował działalność wydawniczą w kilku miastach. Najpierw w Kolonii, skąd musiał uciekać w 1543 r. po wydrukowaniu obrony kazań Martina Bucera. Osiadłszy w Bonn opuścił to miasto, a właściwie uciekł do Kolonii ok. 1550 r. po wydrukowaniu kolejnej książki. Zob. J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts...*, s. 53.

³³ Tak jak w pierwszej połowie XVI w. W. Korwin, K. Hegendorfin, H. Wildenberg (przybył do Torunia w 1513 r.), G. Sabinus (od 1544 r. wykładał łacinę na Uniwersytecie Królewskim), J. Brettschneider i inni, tak również w drugiej połowie wieku pisarze napływowi (tacy jak J. Wigand) korzystali zwykle z usług oficyn wydawniczych z obszaru niemieckojęzycznego, z którymi współpracowali jeszcze przed przybyciem do Rzeczypospolitej.

³⁴ Np. A. Frycz Modrzewski odwiedził Bazyleę już w 1536 r. Przybył tam w sprawie biblioteki po Erazmie z Rotterdamu zakupionej przez J. Łaskiego mł. Efektem tej wizyty było nawiązanie stosunków z miejscowym środowiskiem wydawniczym. Mogło mieć to wpływ na późniejszą decyzję J. Oporinusa, korespondenta i wydawcy dzieł J. Łaskiego mł., wydania *Commentariorum de Republica emendanda...*

³⁵ Miały znaczenie zwłaszcza w przypadku protestanckiego piśmiennictwa polemiczno-teologicznego. Przykładem może być oficyna J. Eichorna we Frankfurcie nad Odrą, w której ukazały się zwalczane w Polsce dzieła F. Stankara, a także arian np. Grzegorza Pawła z Brzezina i F. Socyna.

Zob. A. Kawecka-Gryczowa; K. Korotajowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: Pomorze, Wrocław 1962, s. 478-479.

³⁶ Według A. Kaweckiej-Gryczowej polscy drukarze najchętniej publikowali dzieła o charakterze popularnym, podręcznikowym (zob. *Z dziejów polskiej książki...*, s. 124). Jej obserwację potwierdzają dane dotyczące produkcji poloników. O ile w pierwszej połowie XVI w. liczba wydanych tam podręczników wynosiła nie mniej niż 80 tytułów, to w drugiej spadła do ok. 20 pozycji. A. Kawecka-Gryczowa podkreślała, że polscy drukarze rzadko podejmowali ryzyko druku własnym nakładem większych, naukowych dzieł. Łączyło się to z wysokim kosztem druku i skomplikowanym procesem wydawniczym (zob. *Rola drukarstwa polskiego...*, s. 488). Na to zjawisko zwracał uwagę także K. Piekarski w: *Książka w Polsce XV i XVI wieku...*, s. 371 i T. Ulewicz w: *Wśród impresorów krakowskich...*, s. 261-264). Należy również wspomnieć o brakach w zasobie typograficznym polskich drukarni. Chodzi zwłaszcza o niedostateczny zasób czcionek pisma greckiego. Miało to wpływ na ograniczenie możliwości publikacji dzieł filologicznych (zob. J. Czerniatowicz, *Drukarnia grecka w Polsce do połowy XVII w.*, Warszawa 1974).

³⁷ Chodzi o specyfikę wydawniczą ośrodków prowincjonalnych w szesnastowiecznej Polsce, np. Poznań. Pierwszą drukarnię założył tam Melchior Nering (1576-1578). Do tego czasu autorzy i wydawcy poznańscy korzystali głównie z oficyn krakowskich i niemieckich. M. Nering zbiegł wkrótce do Grodziska (1579-1581), ponieważ złamał warunki przywileju wydawniczego Stefana Batorego: *edere et imprimere debet, qui religioni catholicae et bonis moribus non adversentur* (zob. M. Wojciechowska: *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.*, Poznań 1927, s. 50). Dlatego jezuita sprowadził w 1578 r. do Poznania Jana Wolraba (1578-1591/2). Mimo to część dzieł wielkopolskich autorów nadal ukazywała się w Niemczech, choć przeznaczone były dla czytelnika krajowego. Wydawano je tam, gdyż tacy nakładcy jak J. Patruus mł. (1533-1583) krytycznie oceniali produkcję miejscowych oficyn drukarskich.

³⁸ Większa rola języka polskiego w produkcji wydawniczej.

³⁹ Wpłynęła na nie działalność jezuitów w Niemczech. Zjawili się tam już w 1540 r. Od 1544 r. działali w Wiedniu, Ingolstadtzie i Kolonii. Opanowali uniwersytet w Wiedniu w 1551 r. i Ingolstadtzie w 1556 r. Utworzyli kolegia: w Monachium w 1559 r., w Moguncji i Trewirze w 1561 r., w Innsbrucku i Dillingen w 1564 r. (zob. W. Czapliński, A. Galos, W. Korta: *Historia Niemiec...*, s. 273-274).

⁴⁰ Należały do nich przede wszystkim Frankfurt nad Menem oraz Lipsk, a także m.in. Norymberga, Strasburg, Bazylea, Kolonia i Augsburg.

⁴¹ Najwięcej poloników ukazało się w takich miastach uniwersyteckich jak m. in.: Bazylea, Lipsk, Frankfurt nad Odrą, Ingolstadt, Heidelberg i Wiedeń. *O peregrynacjach studenckich* zob. w: D. Żołądz-Strzelczyk, *Peregrinatio academica*, Poznań 1996.

⁴² J. Pirożyński zaliczył do najważniejszych ośrodków przepływu informacji takie miasta z obszaru niemieckojęzycznego, jak m.in.: Wiedeń i Wrocław, Wittenbergia, Lipsk, Norymberga, Augsburg, Ratyzbona, Spira, Frankfurt nad Menem, Kolonia, Strasburg, Lubeka, Bazylea i Zurych (zob. J. Pirożyński: *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku...*, s. 121).

⁴³ Najwięcej tj. ponad 20 druków ukazało się w takich miastach jak: Kolonia, Wittenberga, Bazylea, Lipsk, Frankfurt nad Odrą, Wrocław, Frankfurt nad Menem, Rostok, Ingolstadt, Dillingen, Norymberga.

⁴⁴ W przypadku piśmiennictwa protestanckiego nie było tak dużej koncentracji produkcji poloników w jednej oficynie. Chociaż i tutaj byli drukarze szczególnie aktywni w tym zakresie – np. H. Lufft z Wittenbergi (działał w latach 1523-1584, prowadząc w latach 1549-1554 filię w Królewcu), czy J. Eichorn we Frankfurcie nad Odrą.

⁴⁵ Jego położenie geograficzne (na szlakach handlowych Kolonia-Norymberga i Lube-ka-Strasburg), wolność ekonomiczna i wyznaniowa spowodowały, że stał się wiodącym centrum drukarskim w południowych Niemczech. Zob. H. Neß: *Der Buchdrucker...*, s. 188-189

⁴⁶ Z drukarzy bazylejskich, oprócz J. Oporinusa, należy wymienić P. Pernę (1558-1582) i S. Henricpetriego (1569-1627). Z oficyn działających we Frankfurcie nad Menem, należy wspomnieć o wydawnictwie A. Wechela (1572-1581) i N. Bassaeusa (1562-1599). Z oficyn lipskich na szczególną uwagę zasługuje drukarnia E. Vögelina (1559-1576). Obok dzieł teologicznych i humanistycznych publikował prace pisarzy antycznych w doskonałych – pod względem filologicznym i typograficznym – edycjach. Oficyny tej kategorii były dużymi przedsiębiorstwami. Np. J. Oporinus posiadał 6 pras, małą prasę korektur i zatrudniał 25-30 pracowników (zob. H. Neß: *Der Buchdrucker...*, s. 170). Ze względu na wielkość produkcji wydawniczej miały bardzo dobrze rozwinięte kontakty handlowe i przedstawicielstwa, przede wszystkim na targach frankfurckich.

⁴⁷ Np. pierwsze, wiedeńskie wydanie *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza z 1560 r. finansował arcybiskup Michał oraz biskup Wiednia A. Muglitz. Ukazało się ono w oficynie M. Zimmermanna (1553-1565).

⁴⁸ Np. jezuici z Ingolstadt wydali w oficynie W. Edera w 1590 r. polemikę J. Lansa *Nobilis Poloni pro Societatis Iesu clericis oratio prima...*

⁴⁹ O aktywności dworu bawarskiego w tym zakresie już wielokrotnie wspomniano w niniejszym opracowaniu.

⁵⁰ Spotykamy wśród nich, obok profesjonalisty J. Patruusa mł., także m.in. biskupów St. Karnkowskiego i J. Uchańskiego.

⁵¹ M. Zimmermann z Wiednia opublikował w 1560 r. drugą edycję *Confessio fidei catholicae Christiana* St. Hozjusza, ponieważ wydanie pierwsze, liczące 1400 egzemplarzy, zostało wykupione w ciągu kilku dni. Zob. W. Krieg, *Materialien...*, s. 228.

⁵² M.in. Antonius Guilielmus z Hanau (1593-1625), A. Smesmann z Heidelbergu (1587-1594).

⁵³ J. Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts...*, s. 184.

⁵⁴ H. Commelinus wydał to dzieło w 1596 r. pt. *Haeliodori Aethiopicorum libri X*.

⁵⁵ Wydany w 1566 r.

⁵⁶ M.in. Matthäusa Francka (1559-1568) i Michaela Mangeriusa (1570-1603) z Augsburga; Georga Kreydleina (1558-1562 [?]) i Leonharda Heusslera (1570-1597) z Norymbergi; Joachima Walde z Magdeburga (1562-1578), P. Seitza mł. z Wittenbergi (1558-1593), A. Krögera z Lubeki (1562-1595), Nicolausa Schreibera z Kolonii (1562-1598) i Thiebalda Bergera ze Strasburga (1551-1584).

⁵⁷ M. Steinmann: *Joannes Oporinus...*, s. 56.

⁵⁸ Dzieło M. Kromera jest typowym przykładem. Drukarze starali się bowiem chronić swoje prawa do wydawnictw, które zdobyły dużą popularność wśród czytelników. O tym, że *De origine...* do nich należało świadczy przedmowa J. Oporinusa do drugiego wydania dzieła. Podkreślał w niej, że prawie cały nakład pierwszej edycji z 1555 r. został sprzedany na targach we Frankfurcie nad Menem. Mimo to nadal istniało zapotrzebowanie na pracę M. Kromera (zob. BN sygn. XVI. F. 138). Podobnie zapewne było w przypadku poczytnego dzieła E. Hessusa *De tuenda bona valetudine libellus commentariis illustratus a Joanne Placotomo*. Jego wydanie zredagował J. Brettschneider. Ukazywało się w latach 1550-1571 w oficynie Ch. Egenolffa z Frankfurtu nad Menem i jego dziedziców.

⁵⁹ M.in. finansował część edycji dzieł J. Wiganda, które ukazały się po 1584 r. Autor pisał o swoich kontaktach z H. Grosse w liście (z 28 marca 1585 r.) do M. Neandra. Ów list znalazł się w rozdziale *Epistolae amicorum* dzieła *Orbis terrae divisio* M. Neandra. Ukazało się ono w Lipsku w oficynie G. Deffnera w 1586 r. Zob. BN sygn. XVI. O. 6124.

⁶⁰ F. H. Meyer, *Der Verlag Sigismunds Feyerabends*, *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* 1893. Bd. 16 s. 114-134.

ZAKOŃCZENIE

Liczba samoistnych wydawniczo poloników, opublikowanych na obszarze niemieckojęzycznym w XVI w. (1050 druków), była znacznie większa niż do tej pory obliczano. Mowa tutaj o polonikach samoistnych wydawniczo, gdyż właśnie do nich odnosiły się liczby, podawane przez A. Kawecką-Gryczową odnośnie wielkości zagranicznej produkcji poloników (724 pozycji w ogóle). Jest to istotne, gdyż jak się okazuje procentowy udział poloników z obszaru niemieckojęzycznego w całej ich szesnastowiecznej produkcji był stosunkowo duży (ok. 13%). Jeśli chodzi o liczbę poloników, opublikowanych w ramach większych całości (1184 utwory), to nikt się do tej pory tym nie zajmował. W przypadku obu grup utworów, wobec niekompletności spisów bibliograficznych, konieczne są dalsze badania nad ich liczebnością.

Polonika wydawane na obszarze niemieckojęzycznym w XVI w., miały odmienny charakter i funkcje w poszczególnych okresach epoki. Cechowały się dużą różnorodnością tematyczną. Świadczy to o wszechstronności ich autorów. W każdej z wyodrębnionych grup tematycznych występowały prace znaczące z punktu widzenia historii kultury europejskiej. W przypadku piśmiennictwa naukowego będzie to fundamentalne dzieło M. Kopernika, a także traktat o pulsie J. Struśka. W piśmiennictwie religijnym takie znaczenie miało *Confessio...* St. Hozjusza, a w historycznym i polityczno-prawnym zarysy historyczno-geograficzne Macieja z Miechowa i M. Kromera oraz traktat o naprawie Rzeczypospolitej A. Frycza Modrzewskiego. Nic więc dziwnego, że do prac wymienionych autorów — tutaj trzeba jeszcze dodać J. Łaskiego mł. — odwoływali się pisarze obcy, przedrukowując je w swoich publikacjach, wydając w tłumaczeniach na język niemiecki, cytując w swoich pracach i polemizując z nimi. Polonika funkcjonowały więc w międzynarodowym obiegu czytelniczym. Były obecne także w świadomości drukarzy-wydawców z obszaru niemieckojęzycznego, czego wyraźnym świadectwem jest zawartość różnotematycznych zbiorów publikowanych w XVI w. O zapotrzebowaniu wśród czytelników z obszaru niemieckojęzycznego na polonika świadczą kolejne wznowienia i mutacje językowe części z nich. Najchętniej wznowiano i tłumaczono prace o charakterze historyczno-geograficznym, propagandowo-informacyjnym oraz katolickie dzieła religijne. Popularność poloników trzeba jednak rozpatrywać we właściwych pro-

porcjach. To prawda, że ofiarowały Europie pogłębianą refleksję nad republikanizmem¹ i pewnym modelem uporządkowania spraw wyznaniowych w państwie. Z drugiej strony ich pierwsze wydania były zwykle wyłącznie polskimi przedsięwzięciami, mającymi kreować (propagować) określoną wizję Rzeczypospolitej w opinii niemieckiej i w ogóle europejskiej. Po wtóre, zainteresowanie podobnym piśmiennictwem w Europie miało uniwersalny charakter, tj. dotyczyło wszystkich państw kontynentu. Z kolei, jak o tym świadczą polonika publikowane przy dziełach obcych, polskie piśmiennictwo postrzegano przede wszystkim jako źródło informacji na temat historii i współczesności systemów państwowych, społeczeństw, gospodarki, geografii i religii: Turcji, Węgier, Moskwy, Mołdawii i chanatów tatarskich. Ten stan rzeczy wynikał z roli Rzeczypospolitej, jako pomostu między Europą Zachodnią, a Wschodnią i Południową oraz wysokiego poziomu naszej kultury piśmiennej. Przy czym literatura polska miała nie tylko umożliwić poznanie, ale wykorzystywano ją przy okazji politycznych i wyznaniowych kampanii propagandowych. Oczywiście liczba poloników, które miały wznowienia, była niewielka w stosunku do utworów wydawanych w pojedynczych edycjach. Tych ostatnich nie wznowiano, ze względu na ich okolicznościowy charakter. Najczęściej reprezentowały literaturę piękną i tzw. dysertacje studenckie. Stanowią świadectwo dużej mobilności autorów poloników oraz ich personalnie i terytorialnie rozległych kontaktów. Zwykle powstawały w drugiej połowie XVI w. w okresie wzmożonych peregrynacji po krajach niemieckojęzycznych.

Do czynników, które wpłynęły na publikację poloników na obszarze niemieckojęzycznym, należały:

- kompetencje literackie i naukowe autorów poloników. Ich twórczość zwykle odpowiadała europejskim, humanistycznym, standardom w tym zakresie;

- wyznaniowe, polityczne, urzędowe, naukowe, literackie i uczuciowe motywacje autora i środowiska w którym działał²;

- względy cenzuralne;

- sprzeczność między możliwościami wydawniczymi (wysoki koszt druku, publikacje nakładem autorów, braki w typograficznym wyposażeniu warsztatów), znajomością elitarnych potrzeb czytelniczych i kompetencjami krajowych drukarzy-wydawców, a oczekiwaniami i wymaganiami autorów poloników oraz elitarnego kręgu czytelników w kraju;

- ograniczony krąg krajowej publiczności czytelniczej dysponującej odpowiednimi kompetencjami w zakresie pełnej recepcji humanistycznego piśmiennictwa łacińskiego. Do jego odbioru konieczna była dobra znajomość łaciny — a to wbrew znanym twierdzeniom M. Kromera musiało stanowić barierę w odbiorze czytelniczym na terenie Polski, tak jak stanowiło barierę na obszarze niemieckojęzycznym. Świadczą o tym niemieckie i polskie tłumaczenia po-

loników. Autor nie był jednak osamotniony, bowiem działał w swoim środowisku, często wykraczającym poza *polskie stosunki*. Jego publicznością czytelniczą była *universitas* europejskich intelektualistów;

- funkcjonowanie za polską granicą nowoczesnego, niemieckiego ruchu wydawniczo-księgarskiego, o ogólnoeuropejskim znaczeniu;

- tradycja kontaktów między polskimi a niemieckimi centrami i środowiskami naukowo-wydawniczymi sięgająca jeszcze XV w.;

- znajomość autorów poloników potrzeb i wymagań europejskiego rynku wydawniczego;

- inicjatywy wydawnicze autorów i środowisk, w których działali;

- aktywność obcych pisarzy na terenie Rzeczypospolitej;

- charakter i zasięg kontaktów nawiązanych przez autorów poloników lub ich środowiska z niemieckimi ośrodkami intelektualno-wydawniczymi³. Duże znaczenie miały tutaj względy ideologiczne, co podkreśliła A. Kawecka-Gryczowa. Jednak równie istotne były niekiedy względy intelektualno-pragmatyczne niejednokrotnie stojące w opozycji do poprzednich. Kierowali się nimi zarówno autorzy jak i wydawcy, czego świadectwem była np. współpraca J. Oporinusa z Bazylei z M. Kromerem;

- promocja poloników ze strony europejskich intelektualistów. W drugiej połowie XVI w. przede wszystkim katolickich (np. J. Cochlaeus);

- ekonomiczne, polityczne i wyznaniowe uwarunkowania działalności niemieckiego ruchu wydawniczego oraz jego specjalizacja;

- gotowość wydawców z obszaru niemieckojęzycznego do uzupełniania polskiej oferty wydawniczej⁴;

- szybka reakcja niemieckich wydawców na wydarzenia religijne i polityczne w Polsce;

- zainteresowanie wydawców z obszaru niemieckojęzycznego dla dzieł pisarzy, którzy osiągnęli międzynarodowe uznanie. Jego wyrazem były niemieckie przedruki z włoskich, ale i z francuskich oraz niderlandzkich publikacji prac tych autorów.

Wpływ wymienionych czynników na zjawisko publikacji poloników na obszarze niemieckojęzycznym był różny w poszczególnych dziesięcioleciach XVI w. Okres do lat czterdziestych XVI w. charakteryzował się kontynuacją recepcji prądów humanistycznych w kulturze polskiej. Jednym z głównych jej narzędzi była książka — także polonika wydawane na obszarze niemieckojęzycznym. Innymi słowy były to lata wzmożonej nauki, okres w którym nawet literatura piękna, obok propagowania ideologii renesansowej, stanowiła swego rodzaju wykład klasycznego języka łacińskiego, poetyki i stylu, a więc narzędzi intelektualnego dialogu owego czasu. Zapożyczenia, brak oryginalności i wszystkie podobne wady można uznać za zasługę o ile przyczyniały się do pod-

niesienia wykształcenia tych osób, które mogły i chciały podjąć trud nauki. Polonika z pierwszej połowy XVI w. potwierdzają chyba przekonanie, że humanizm w Polsce był *produktem importowanym*. Są równocześnie świadectwem absorpcyjnych zdolności kultury polskiej. Nie ograniczała się ona tylko do biernego przyjmowania nowinek, ale je twórczo rozwinęła. W latach czterdziestych XVI w. w polskich oficynach drukarskich zaczyna publikować swoje utwory nowa generacja pisarzy. Posiadali oni gruntowne, humanistyczne wykształcenie zwykle wyniesione ze studiów zagranicznych. Obdarzeni byli nie tylko talentem, ale i umiejętnością posługiwania się humanistyczną łaciną. Co jednak najważniejsze, mieli przekonanie o dużej roli słowa drukowanego w kształtowaniu ideowych postaw ludzi, ich wiedzy, a zwłaszcza opinii o otaczającym ich świecie. Wyróżniali się chęcią udostępnienia swojej twórczości jak najszerszemu audytorium, zdolnemu wyżej wymienione umiejętności docenić. Takie audytorium autor mógł znaleźć w ogólcuropejskiej, humanistycznej, łacińskojęzycznej elicie kulturalnej, a sposobem dotarcia do niego były zagraniczne oficyny wydawnicze — z niemieckimi włącznie.

Od 1550 r. coraz częściej zaczęto w nich publikować dzieła pisarzy reprezentujących to pokolenie. Polonika są więc świadectwem obecności Polaków w życiu naukowym i kulturalnym Europy. Pisał o tym m.in. M. Kromer w *Polonii* twierdząc, że za jego czasów w Rzeczypospolitej działało wielu uczonych, którzy jeżeli nie u swoich, to przynajmniej u obcych sprawiedliwiej sądzących podziw wywołali⁵.

Po wtóre, polonika świadczą o silnych, literackich, naukowych, wyznaniowych i politycznych związkach polsko-niemieckich. Istotna była zwłaszcza rola, jaką odegrali polscy pisarze katoliccy w działaniach kontrreformacji na obszarze niemieckojęzycznym w drugiej połowie XVI w. Ich twórczość w zauważalnym stopniu wzbogaciła katolicką ofertę wydawniczą na tym terenie. Na pytanie o to, w jakim stopniu ówczesni czytelnicy korzystali z tej oferty mogą odpowiedzieć tylko najszerzej zakrojone badania z zakresu historii czytelnictwa.

PRZYPISY

¹ Por. S. Gracioti: *Europejskość umysłowości polskiego renesansu*. W: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie renesansu. Księga zbiorowa międzynarodowej sesji naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984)*, Wrocław 1991, s. 54.

² Nie kwestionuję tutaj zdania wielu badaczy, że najwybitniejsze dzieła polskich autorów były owocem ich prywatnej inicjatywy. Twierdzę jednak, że skupione wokół nich środowisko brało często udział w procesie krytyki literackiej, w podejmowaniu decyzji wydawniczej przez autora i w popularyzowaniu dzieła. Przynajmniej tak było w przypadku części poloników z obszaru niemieckojęzycznego.

³ Wbrew spostrzeżeniom A. Kaweckiej-Gryczowej, która przecież nie prowadziła szczegółowych badań na ten temat, w pierwszej połowie XVI w. na czoło wysuwał się tutaj Lipsk, a w drugiej Kolonia i Wittenberga. Dopiero kolejne miejsce zajmowała Bazylea. Z punktu widzenia europejskiego, humanistycznego dziedzictwa kulturowego nie można mówić np. o jakościowej przewadze poloników bazylejskich nad kolońskimi i odwrotnie. Jest to nieporównywalne. W zakresie piśmiennictwa naukowego przodowała Bazylea, a katolicka produkcja Kolonii miała duże znaczenie dla piśmiennictwa religijnego.

⁴ Do niemieckich przedsięwzięć wydawniczych w Polsce należało m. in. opublikowanie w 1581 r. przez wydawcę z Ingolstadt Nicolausa Myloniusa polemiki religijnej A. Possevino *Responsiones ad viri cuiusdam septentrionalis interrogationes de salutis aeternae comparandae ratione* (wileńska drukarnia M. K. Radziwiłła). Z kolei oficyna D. Sartoriusa z Ingolstadt wydała w 1586 r. wspólnie z Oficyną Łazarzową polemikę R. Bellarmino *Iudicium de libro quem Lutherani vocant Concordiae*. Dla porównania eksport polskiej książki do Niemiec był niewielki. Wysyłano ją do Lipska, Wittenbergi, Norymbergi, Augsburga, Kolonii i do Frankfurtu nad Menem. W latach 1564-1600 na niemieckim rynku ukazało się w sprzedaży 21 941 tytułów. Pochodzące z Polski stanowiły tylko 0,2%. Obejmowały liczbę 39 tytułów łacińskich i 3 niemieckie. Najwięcej było wśród nich dzieł teologicznych (w tym 13 katolickich, 5 luterzańskich, 1 kalwiński) i polemicznych (4 tytuły). Dominowały prace St. Sokolowskiego, w tym *De verae et falsae Ecclesiae discrimine... libri tres* publikowane przecież kilkakrotnie w Niemczech. Wg. J. Pirożyńskiego nie jest to rzeczywisty obraz polskiego eksportu książki. Nie obejmuje on np. eksportu prywatnego (zob. J. P i r o ż y ń s k i: *Zagadnienia eksportu polskiej książki na zachód Europy w XVI w. w świetle ówczesnych targowych katalogów księgarskich i bibliografii*, *Sobótka* 1982 z.3/4 s. 249-258).

⁵ Cytuję za K. M o r a w s k i: *Andrzej Patrycy Nidecki...*, s. 135.

WYBRANE POZYCJE BIBLIOGRAFICZNE

- Adams H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge libraries*. London 1968.
- Altfahrt M.: *Studien zur politischen Propaganda Maximilians II.* Wien 1980.
- Andreas Dudithius: *Epistulae. P.1-2.* Budapest, 1995.
- Andreas Dudith's Library: A partial reconstruction.* By J. Yankovics and I. Monok. Szeged, 1993.
- Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego odrodzenia.* Praca zbiorowa pod red. T. Bieńkowskiego. Wrocław 1974.
- Andrzej Frycz Modrzewski: Bibliografia.* Wrocław-Warszawa 1962.
- Arnold R. F.: *Geschichte der deutschen Polenliteratur von den Anfängen bis 1800.* Band I. Halle 1900.
- Autorów i wydawców dialogi z czytelnikami. Studia historycznoliterackie pod red. R. Ociecek.* Katowice 1992.
- Bandtkie J. S.: *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły.* Kraków 1826.
- Baranowski H.: *Bibliografia Kopernikowska. T.1: 1509-1955.* Warszawa 1958.
- Bartel O.: *Jan Łaski 1499-1556.* Warszawa 1955.
- Barycz H.: *Dzieje nauki w Polsce w epoce odrodzenia.* Kraków 1957.
- Barycz H.: *Jan Łasicki. Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku.* Wrocław 1973.
- Barycz H.: *Marcin Krowicki. „Reformacja w Polsce”* 1924 nr 9-10 s. 1-48.
- Barycz H.: *Nowo odkryty poeta łacińsko-polski Kasper Malina (Malinius). Elementy fikcyjne i rzeczywiste jego biografii.* W: Tenże: *W blaskach epoki odrodzenia.* Warszawa 1968, s. 279-294.
- Barycz H.: *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego.* Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. Wrocław 1981.
- Barycz H.: *Wiedź a Polska w epoce renesansu.* „Przegl. Zach.” 1953 nr 11/12, s. 745-746.
- Barycz H.: *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę.* Wrocław 1969.
- Barycz H.: *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy — idee — ludzie — książki.* Warszawa 1971.
- Benzing J.: *Bibliographie Haguenovienne. Bibliographie des ouvrages imprimés à Haguenau/Bas-Rhin/ au XVIe siècle.* Baden-Baden 1973.
- Benzing J.: *Bibliographie Strasbourgeoise. Bibliographie des ouvrages imprimés à Strasbourg.* Baden-Baden 1981.
- Benzing J.: *Der Buchdruck des 16. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* Leipzig 1936.

- Benzing J.: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963.
- Benzing J.: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts. Eine Neubearbeitung*. „Archiv für Geschichte des Buchwesens” 1976 Bd.18 Lief.5 S. 1077-1322
- Benzing J.: *Die Drucke Christian Egenolffs zu Frankfurt an Main von Ende 1530 bis 1555*. „Das Antiquariat. Zeitschrift für alle Fachgebiete des Buches und Kunst-antiquariat” 1955 Bd.9 S. 139-140, 162-164, 201-202, 232-236.
- Berger-Mayerowa J.: *Nie znane Estreicherowi polonica i silesiaca w starodrukach Biblioteki Śląskiej*. Z. 1-2. Katowice 1961.
- Białowons G.: *Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789*. Leipzig 1969.
- Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut*. Red. K. Budzyk. T. 2-3. Warszawa 1964-65.
- Bibliografia literatury polskiej okresu odrodzenia*. (Materiały). Oprac. K. Budzyk, R. Polak, S. Stupkiewicz. Warszawa 1954.
- Bibliographie der deutschen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. T. 1: Dillingen. O. Bucher. Bad Bocklet-Wien-Zürich-Florenz 1960.
- Bieńkowska B.: *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku*. Wrocław 1971.
- Bieńkowska B.: *Staropolski świat książek*. Wrocław 1970.
- Bieńkowska B., Chamerska H.: *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*. Wrocław 1992.
- Bieńkowski T.: *Książki szkolne w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku*. „Studia o Książce” 1978 t.8 s. 43-49.
- Bieńkowski T.: *Naukowe środowisko krakowskie w początkach XVI wieku (1500-1530)*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1975 Seria A z.13 s. 21-73.
- Bieńkowski T.: *Proza polsko-łacińska 1450-1750. Kierunki rozwoju i osiągnięcia*. W: *Problemy literatury staropolskiej*. Seria II. Wrocław 1973, s. 103-163.
- Bieńkowski T.: *Wiedza przyrodnicza w Polsce w wieku XVI*. Wrocław 1985.
- Bio-Bibliographisches von Verzeichnis Universitäts- u. Hochschuldrucken (Dissertationen) vom Ausgang des 16. bis Ende des 19. Jahrhunderts*. H. Mundt. München 1977.
- Bodniak S.: *Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556)*. „Reformacja w Polsce” 1924 s. 203-217.
- Böhme M.: *Die Zeitung. Ihre Entwicklung vom Altertum bis zur Gegenwart*. Hamburg 1922.
- Bogucka M.: *Noworodek w tureckim kapeluszu. Przyczynek do psychozy wroga ze wschodu u progu ery nowożytnej*. W: *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI-XVIII w.* Warszawa 1993, s. 39-41.
- Bohonos M.: *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Polonica wieku XVI. Wrocław 1965.
- Bonjour E.: *Die Schweiz und Polen. Eine geschichtliche Parallelbetrachtung*. Zürich 1940.
- Borsa G.: *Breviarium Cracoviense z r. 1516 i jego wydawca z Budy, Urban Keim*. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1988 s. 23-30.

- Breuer D.: *Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland*. Heidelberg 1982.
Der Brief in Zeitalter der Renaissance. Hrsg. von F. J. Worstbrock. Weinheim 1983.
The British library general catalogue of printed books to 1975. London 1980-1985.
- Brückner A.: *Różnowiercy polscy*. Warszawa 1905.
- Brückner W.: *Die Gegenreformation im politischen Kampf um die Frankfurter Buchmessen*. „Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst” 1962 Bd.68 S. 67-85.
- Buczek K.: *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*. Wrocław 1963.
- Buczek K.: *Maciej Miechowita i pisma historyczne J. L. Decjusza*. „Małopolskie Studia Historyczne” 1568 z.2 s. 4-21.
- Burbianka M.: *Andrzej Winkler - drukarz wrocławski XVI wieku*. „Roczniki Biblioteczne” 1960 s. 329-445.
- Burbianka M.: *Drukarnia Konrada Baumgarta we Wrocławiu*. „Roczniki Biblioteczne” 1970 s. 53-96.
- Burbianka M.: *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*. Wrocław 1968.
- Burbianka M.: *Z dziejów drukarstwa śląskiego. Baumanowie i ich spadkobiercy*. Wrocław 1977.
- Burmeister K.: *H. Georg Joachim Rheticus 1514-1574. Eine Bio-bibliographie*. Wiesbaden 1968.
- Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Paris 1924-1981.
- Chrzanowski T.: *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*. Warszawa 1984.
- Cichowski H.: *Ks. Stanisław Sokolowski a Kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w wieku XVI*. Lwów 1929.
- Claes F.: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher gedruckt bis 1600*. Hildesheim-New York 1975.
- Claus H.: *Das leipziger Druckschaffen der Jahre 1518-1539*. Kurztitelverzeichnis. Gotha 1987.
- Cohen P.: *Die Nürnberger Musik-drucker im sechzenten Jahrhundert*. Erlangen 1927.
- Czaplewski P.: *Polacy na studiach w Ingolsztacie. Z rękopisów Uniwersytetu Monachijskiego wydał...* Poznań 1914.
- Czekajewska-Jędrusik A.: *O listach dedykacyjnych w polskiej książce XVI wieku*. „Roczniki Biblioteczne” 1962 s. 21-55.
- Czekajewska-Jędrusik A.: *Szesnastowiecznych wznowień przypadki*. „Księgarz” 1984 nr 1 s. 15-21.
- Czekajewska-Jędrusik A.: *Z badań nad recepcją historiografii polskiej XVI wieku w dobie odrodzenia*. „Kwartalnik Historii Nauki” 1967 nr 4 s. 723-739.
- Dalton H.: *Johannes a Lasco. Beitrag zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands*. Gotha 1881.
- Dawna książka i kultura. Materiały sesji naukowej z okazji 500-lecia sztuki drukarskiej w Polsce*. Pod red. St. Grzeszczuka i A. Kaweckiej-Gryczowej. Wrocław 1975.
- Denis M.: *Wiens Buchdruckergeschichte bis 1560*. Wien 1782.
- Dietz A.: *Zur Geschichte der Frankfurter Büchermesse 1462-1792*. Frankfurt/M 1921.

- Dobrowolski K.: *Ze studiów nad kulturą naukową w Polsce do końca XVI w.* „Nauka Polska” 1933 t.17 s. 17-148.
- Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej.* Bibliografia. T.1: Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765. Wrocław 1965.
- Durstmüller A.: *500 Jahre Druck in Oesterreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart.* V. 2-3. Wien 1985-1988.
- Dużyk J.: *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV-XVII.* „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1956 s. 375-411.
- Dziechcińska H.: *Kultura literacka w Polsce XVI i XVII wieku.* Zagadnienia wybrane. Warszawa 1994.
- Eichhorn: *Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius.* Vorzüglich nach seinem kirchlichen und literarischen Werken geschildert. Mainz 1854-85. 2 Bd.
- Eisenhardt U.: *Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496-1806).* Ein Beitrag zur Geschichte der Bücher- und Pressezensur. Karlsruhe 1970.
- Estreicher K.: *Bibliografia Polska.* Cz.3: T.13-34. Kraków 1891-1951.
- Europejskie związki literatury polskiej.* Red. J. Z. Jakubowski, J. Kulczycka-Saloni, Z. Libera. Warszawa 1969.
- Feyl O.: *Aus der Buch- und bibliotheksgeschichte der deutsch-polnischen Zusammenarbeit.* „Aufbau” 1955 H.4 S. 318-328.
- Filipczak-Kocur A.: *Kontrola informacji prasowych za Stefana Batorego.* W: Piśmiennictwo-systemy kontroli-obiegi alternatywne pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej. T.1. Warszawa 1992, s. 60-73.
- Fischbach-Pospelova M.: *Polnische Literatur in Deutschland.* Meisenheim am Glan 1960.
- Frycz Modrzewski A.: *Dzieła wszystkie.* Warszawa 1953-60.
- Frycz Modrzewski A.: *Sylwy* tłum. L. Joachimowicz. Warszawa 1959.
- 500 Jahre Buchstadt Leipzig.* Von den Anfängen des Buchdrucks in Leipzig bis zum Buchschaffen der Gegenwart. Lipsk 1981.
- Funke F.: *Buchkunde.* Ein Überblick über die Geschichte des Buches. 5., neubearbeitete Auflage. München 1992.
- Gansiniec R.: *Rheticus jako wydawca Kopernika.* „Sprawozdania Polskiej Akademii Nauk” 1952 t. 53 nr 3 s. 134-137.
- Głowacki W.: *Dzieła jatrochemiczne przypisywane Strusiowi.* „Kwartalnik Historii Nauki” 1970 nr 4 s. 775-784.
- Georgi Th.: *Allgemeines Europäisches Bücher Lexicon.* Leipzig 1742-1758.
- Göllner K.: *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts.* Bd.1. Bucuresti-Berlin 1961, Bd.2. Bucuresti, Baden-Baden 1962.
- Górska B., Skura A.: *Książka polska wydawana na Śląsku w XV-XVIII wieku.* Wrocław 1975.
- Górski K.: *Grzegorz Paweł z Brzezina.* Monografia z dziejów polskiej literatury arianiskiej XVI wieku. Kraków 1929.
- Graesse J. G. Th.: *Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique.* Dresden 1859-1869.

- Haberling W.: *Alexander von Suchten, ein Danzinger Arzt und Dichter des 16. Jahrhunderts*. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1929 H. 69 S. 175-230.
- Hajdukiewicz L., Karaś M.: *Uniwersytet Jagielloński. Tradycje – współczesność – perspektywy*. Kraków 1975.
- Hase M.: *Bibliographie der Erfurter Drucke von 1501-1550*. 3 erw. Auflage. Nieuwkoop 1968.
- Hein L.: *Heinrich Bullinger und sein Einfluß auf die reformierten Gemeinden in Kleinpolen*. Kyrios. „Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas” 1964 Bd.4 S. 91-107.
- Hipler F.: *Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*. Braunsberg 1873.
- Hipler F.: *Monumenta Cromeriana*. Gedichte, Synodalreden und Hirtenbriefe. Braunsberg 1892.
- Historia nauki polskiej*. T. 1. Średniowiecze i Oświecenie. Wstęp i red. B. Suchodolski; T. 6. Dokumentacja bio-bibliograficzna. Indeks biograficzny tomu I i II oprac. L. Hajdukiewicz. Wrocław 1970-1974.
- Hozjusz St.: *Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała biskupa warmińskiego*. T. 3, cz. 1: (1558-1560), opr. H. D. Wojtyśka. Olsztyn 1980.
- Hozjusz St.: *Korespondencja*. Studia Warmińskie t.13, 15, 17.
- Hryniewicz B.: *Anton Schneeberger 1531-1581 ein Schüler K. Gesners in Polen*. Bern 1938.
- Index Aureliensis. *Catalogus librorum saeculo saeculo impressorum*. Baden-Baden 1962-1982.
- Jarzębowski L., Jurewiczówna F.: *Polonika nie umieszczone w Bibliografii Polskiej Estreicherów*. Starodruki, wiek XVI, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-społeczne 11. Nauka o książce 1964 T.2 s. 93-142.
- Jöcher G. Ch.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Bd. 1-4. Leipzig 1750-1751; Bd. 1-7. Leipzig 1750-1897.
- Juda M.: *Przywileje drukarskie w Polsce*. Lublin 1992.
- Kallenbach J.: *Polacy w Bazylei w XVI wieku*. Z metryk Uniwersytetu Bazylejskiego wydał... - *Polacy w Kolonii*. Z metryk Uniwersytetu Kolońskiego (1388-1628) wydał... „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1890 t. 6 s. 1-9; 333-339.
- Karłowicz J.: *Polacy na Wszechnicy Heideberskiej w wiekach XV-XVII*. „Rocznik Towarzystwa Naukowego Poznańskiego” 1887 t. 15 s. 311-328.
- Kappeler A.: *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit*. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes. Bern-Frankfurt/M. 1972.
- Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. T. 1, cz. 1, 2: XVI w. oprac. T. Komender. Warszawa 1994.
- Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*. Oprac. M. Malicki i E. Zwi-nogrodzka, M. Gołuszka i inni. Warszawa-Kraków 1992-1994.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*. Oprac. J. Rudnicka. Warszawa 1976.

- Kawecka-Gryczowa A.: *Dzieje Drukarni latającej*. Roczniki Biblioteki Narodowej 1971 s. 355-376.
- Kawecka-Gryczowa A.: *Rola drukarstwa polskiego w dobie odrodzenia*. W: Z dziejów polskiej książki w okresie renesansu. Studia i materiały. Wrocław 1975, s. 7-164.
- Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K.: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: Pomorze. Wrocław 1962.
- Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W.: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 3., cz. 1.: Wielkopolska. Wrocław 1977.
- Keller J.: *Zakaz i cenzura książek w Kościele*. „Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego” 1960 t.2 s. 135-154.
- Kierska H.: *O kulturze czytelniczej w Polsce XVI wieku w świetle opinii ówczesnych pisarzy*. „Roczniki Biblioteczne” 1964 s. 79-99.
- Kłodzińska K.: *Katalog kalendarzy od XVI do XVIII w. w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*. Wrocław 1963.
- Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*. Przeł. i oprac. M. Cytowska. Warszawa 1965.
- Kot St.: *Polska złotego wieku a Europa*. Studia i szkice. Wybór, przyg. do druku i wstęp H. Barycz. Warszawa 1987.
- Kot St.: *Rzeczpospolita polska w literaturze politycznej Zachodu*. Kraków 1919.
- Kotarska J.: *Poeta i historyk - Filip Kallimach*. W: Pisarze staropolscy. Sylwetki. Pod red. St. Grzeszczuka. T.1. Warszawa 1991, s. 174-207.
- Kraśiński W.: *Zarys dziejów reformacji w Polsce*. Warszawa 1903.
- Krause C.: *Melius Eobanus Hessus. Sein Leben und seine Werke. Ein Beitrag zur Kultur- und Gelehrten-geschichte des 16. Jahrhunderts*. Nieuwkoop 1963.
- Kuczyński K. A.: *Polnische Literatur in deutscher Uebersetzung von den Anfängen bis 1985. Eine Bibliographie*. Darmstadt 1987.
- Kurtzmann L.: *Die polnische Literatur in Deutschland bibliographisch zusammengestellt*. Posen 1881.
- Lassota J.: *Wilhelm Gnaphaeus /1493-1568/ twórca elbląskiego gimnazjum, dramaturg i reformator*. „Rocznik Elbląski” 1963 s. 63-64.
- Lepszy K.: *Bibliografia literatury polskiej okresu odrodzenia*. Warszawa 1954.
- Literatura staropolska i jej związki europejskie*. Red. J. Pelc. Wrocław 1973.
- Literatura staropolska w kontekście europejskim*. (Związki i analogie). Materiały konferencji naukowej poświęconej zagadnieniom komparatystyki (27-29 X 1975). Pod red. T. Michałowskiej i J. Ślaskiego. Wrocław 1977.
- Lempicki St.: *Mecenat kulturalny w Polsce*. Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera. Kraków 1928.
- Lempicki St.: *Renesans i humanizm w Polsce*. Warszawa 1952.
- Maciej z Miechowa 1457-1523*. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki. Red. nauk. tomu H. Barycz. Wrocław-Warszawa 1960.
- Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego*. T.1. Wyd. T. Wierzbowski. Warszawa 1902.

- Mazurkiewicz K.: *Benedykt Herbest pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku, kaznodzieja-misjonarz doby reformacji*. Poznań 1925.
- Metrica nec non liber nationis Polonicae Universitatis Lipsiensis ab anno 1409 - usque ad 1600*. Ed. St. Tomkiewicz. „Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1882 t. 2 s. 409-467.
- Meyer F. H.: *Der Verlag Sigismunds Feyerabends*. „Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels” 1893. Bd. 16 S. 14-35.
- Mężyński K. A.: *Frycza Modrzewskiego De republica a cenzura kościelna*. Pamiętnik Literacki 1952 z. 1/2 s. 171-193.
- Między Wschodem a Zachodem*. Rzeczpospolita XVI-XVIII w. Warszawa 1993.
- Migoń K.: *Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki*. „Studia o Książce” 1975 t. 5 s. 15-44.
- Morawski K.: *Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła*. Kraków 1892.
- Nadolski B.: *Poezja polsko-lacińska w dobie odrodzenia*. „Odrodzenie w Polsce” 1956 t. 4. s. 154-226.
- Nadolski B.: *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*. Wrocław 1969.
- Nadolski B.: *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna*. Studium z dziejów odrodzenia na Pomorzu. Toruń 1961.
- Neß H.: *Der Buchdrucker — Bürger des Handwerks*. Berufserfahrung und Berufserziehung. Wetzlar 1992.
- Nowak Z.: *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Kopernika*. Toruń 1972.
- Ocieczek R.: *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej*. W: *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*. Pod red. R. Ocieczek. Katowice 1990, s. 7-20.
- Olkiewicz J.: *Polscy Medyceusze*. Warszawa 1985.
- Olszewicz B.: *Geografia polska w dobie odrodzenia*. Warszawa 1953.
- Orzechowski St.: *Wybór pism*. Oprac. J. Starnawski. Wrocław 1972.
- Ożóg J.: *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. T. 1-2. Wrocław, 1988-1991.
- Panzer G. W.: *Annales typographici ad anno 1501 ad annum 1536*. Nürnberg 1793-1803.
- Pelc J.: *Europejskość i polskość literatury naszego renesansu*. Warszawa 1984.
- Pelc J., Tomkiewicz W.: *Rola mecenatu w rozwoju kultury i literatury polskiej w czasach renesansu oraz baroku*. W: *Problemy literatury staropolskiej*. Seria II. Wrocław 1979, s. 165-236.
- Piekarski K.: *Katalog Biblioteki Kórnickiej*. T.1: Polonica XVI wieku. Kórnik 1929.
- Pietras T. L.: *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t.39 s. 171-189.
- Piotrowicz K.: *Polonika w Niemczech*. Kraków 1934.
- Pirożyńska Cz., Pirożyński J.: *Berichterstattung aus und über Polen in den Wiener Fuggerzeitungen (Oesterreichische Nationalbibliothek, cod. 8949 bis 8975)*. W: *Quellenstudium zur polnischen Geschichte aus österreichischen Sammlungen*. Hrg. W. Leitsch, J. Pirożyński. Wien 1990.

- Pirożyński J.: *Dwory księcia Juliusza z Wolfenbüttel (1568-1589) i Zofii Jagiellonki w Schöningen (1568-1575) jako ośrodki informacji i propagandy*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1994 t.38 s. 27-44.
- Pirożyński J.: *Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522-1575) und ihre Bibliothek*. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-polnischen Kulturbeziehungen in der Renaissancezeit. Wiesbaden 1992.
- Pirożyński J.: *Drukarstwo krakowskie XV-XVI wieku*. Warszawa 1975.
- Pirożyński J.: *Ein unbekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts in der Sammlung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek 1981 Bd. 4. S. 9-58.
- Pirożyński J.: Recenzja : Vekene E.: *Kaspar Hochfeder*. Ein europäischer Drucker des 15. und 16. Jahrhunderts. Baden-Baden 1974. „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1975 s. 399-410.
- Pirożyński J.: *Zagadnienia eksportu polskiej książki na zachód Europy w XVI w. w świetle ówczesnych targowych katalogów księgarskich i bibliografii*. „Sobótka” 1982 z. 3/4 s. 249-258.
- Pirożyński J.: *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku*. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587. Kraków 1995.
- Polnische Drucke und Polonica 1501-1700*. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bd. 1: 1501-1600. Bearbeitet von M. Gołuszka und M. Malicki. München 1992.
- Polonia typographica saeculi sedecimi*. Warszawa 1936-1981.
- Polska w Europie XVI stulecia*. Pod. red. A. Wyczańskiego. Warszawa 1973.
- Ptaśnik J.: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Lwów 1922.
- Ptaśnik J.: *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*. „Rocznik Krakowski” 1907 t. 9 s. 102-104.
- Quirini-Popławska D.: *Polska azylem europejskich emigrantów na przełomie wieków średnich i nowożytnych*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1993 t. 37 s. 35-46.
- Rabe H.: *Deutsche Geschichte 1500-1600*. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung. München 1991.
- Roth P. W.: *Die Mainzer Buchdruckerfamilie Schöffler während des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1892.
- Rott D.: *Staropolskie chorografie*. Początki — rozwój — przemiany gatunku. Katowice 1995.
- Rudolphi C. E.: *Die Buchdrucker — Familie Froschauer in Zürich 1521-1595*. Verzeichnis der aus ihrer Offizin hervorgegangenen Druckwerke. Nieuwkoop 1963.
- Sadowska H.: *Nie znane Estreicherom polonica w zasobie starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Wrocław 1958-1965.
- Schottenloher K.: *Bücher bewegten die Welt*. Eine Kulturgeschichte des Buches. 2. Aufl. Stuttgart 1968, 2. Bd.
- Shipman J. C.: *Johannes Petreius*. Nuremberg publisher of scientific works, 1524-1550. With a short-title list of his imprints. In: *Homage to a bookman. Essays on manuscripts*

- books and printing written for Hans P. Kraus on his 60th. birthday. Berlin 1967, s. 147-162.
- Short-title catalogue of books printed in the German speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* Preface by R. A. Wilson. London 1962.
- Ślugocka L.: *Über die Grenzen hinaus. Deutsche Polenlyrik seit den Anfängen bis 1965.* Warszawa 1968.
- Sporhan-Krempel L.: *Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700.* Nürnberg 1968.
- Stalla G.: *Bibliographie der Ingolstädter Drucker des 16. Jahrhunderts.* Baden-Baden 1977.
- Starnawski J.: *Odrodzenie. Czasy — ludzie — książki.* Łódź 1991.
- Steinmann M.: *Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts.* Basel-Stuttgart 1967.
- Stoll D.: *Die Kölner Presse im 16. Jahrhundert. Nicolaus Schreibers Neue Zeitungen aus Cölln.* Wiesbaden 1991.
- Szczucki L.: *Wokół Sylw Modrzewskiego.* „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1973 t. 17 s. 53-63.
- Szyndler B.: *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku.* Kraków 1993.
- Szyrocki M.: *Niemieckie echa twórczości Kochanowskiego, Szymonowica i Modrzewskiego.* „Sobótka” 1955 s. 611-645.
- Szyrocki M.: *Polnische Schriftsteller der Renaissance und Deutschland.* „Aufbau” 1955 Nr. 11 H. 4 S. 301-307.
- Szyrocki M.: *Z dziejów powiązań literackich polsko-niemieckich w okresie od średniowiecza do baroku.* W: *Literatura staropolska w kontekście...*, s. 201-208.
- Ślaski J.: *Tłumaczenia w Polsce doby renesansu oraz pogranicza baroku.* (Szkic problematyki). *Problemy literatury staropolskiej.* Seria III. Praca zbiorowa pod red. J. Pelca. Wrocław 1978, s. 145-185.
- Tazbir J.: *Europa - pojęcie i świadomość wspólnoty w dobie odrodzenia.* W: *Dziesięć wieków Europy.* Warszawa 1983.
- Tazbir J.: *Mysł polska w nowożytnej kulturze europejskiej.* Warszawa 1986.
- Tazbir J.: *Polskie przedmury chrześcijańskiej Europy.* Mity a rzeczywistość historyczna. Warszawa 1987.
- Toeppen M.: *Geschichte der preussischen Historiographie.* Königsberg 1853.
- Tujakowski A.: *Mikołaja Kopernika De revolutionibus historia wydań.* Poznań 1973.
- Tujakowski A.: *Z dziejów drukarstwa i piśmiennictwa na Pomorzu. 400 lat drukarstwa w Toruniu. 1569-1969.* Warszawa 1970.
- Ulewicz T.: *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu.* Kraków 1977.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* Bd.1-21. Stuttgart 1983-1994.
- Vischer M.: *Bibliographie der Zürcher Druckschriften des 15. und 16. Jahrhunderts.* Baden-Baden 1991.

- Voisé W.: *Prace polskich uczonych w oficynach bazylejskich epoki renesansu*. „Roczniki Biblioteczne” 1960 z.1/2. s. 25-41.
- Warmiński I.: *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*. Poznań 1906.
- Wawrowski A.: *Rafał Skrzetuski słynny drukarz poznański*. „Przegląd Graficzny” 1939 nr 5 s. 36-37.
- Wierzbowski T.: *Bibliographia Polonica XV ac XVI ss.* T. I-III. Warszawa 1889-1894.
- Winniczuk L.: *Demetriusza z Faleronu De elocutione w przekładach Fr. Masłowskiego i St. Ilowskiego*. „Eos” 1951 t.45 z.2 s. 13-24.
- Wittmann R.: *Geschichte des deutschen Buchhandels*. Ein Überblick. München 1991.
- Włodarski M.: *Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*. Kraków 1987.
- Wojciechowska M.: *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.* Poznań 1927.
- Wotschke T.: *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*. Leipzig 1908.
- Wydra W.: *Przedmowy drukarskie i autorskie z pierwszej połowy XVI wieku jako dokument świadomości społecznej tych czasów*. W: Biblioteki Wielkopolski w służbie nauki i kultury. Poznań 1978, s. 334-341.
- Zabłocki S.: *Od prerenesansu do oświecenia*. Warszawa 1976.
- Zabłocki S.: *Poezja polsko-lacińska wczesnego renesansu*. W: Problemy literatury staropolskiej. Seria II. Wrocław 1973, s. 7 -102.
- Zawadzki K.: *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVIII wieku*. Bibliografia. T. 1: 1514-1661. Wrocław 1977. T.3: 1501-1725. Wrocław 1990.
- Z dziejów polskiej książki w okresie renesansu*. Studia i materiały. Wrocław 1979.
- Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*. Wrocław 1976.
- Ziemski S.: *Jakub Górski jako logik i myśliciel*. „Studia Filozoficzne” 1962 nr 2 s. 81-109.
- Zinner E.: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2 Aufl. Stuttgart 1964.
- Ziomek J.: *Renesans*. Warszawa 1976.

INDEKS SZESNASTOWIECZNYCH WYDAWNICTW CYTOWANYCH W TEKŚCIE

Indeks obejmuje wszystkie pozycje występujące w tekście pracy uszeregowane w porządku alfabetycznym według haseł autorskich. Tytuły tłumaczeń lub inne tytuły tej samej pracy podawane są w nawiasach okrągłych. W nawiasach kwadratowych występują tytuły podawane w tej formie w literaturze przedmiotu. Tytuły zbiorów podawane są pod nazwiskami redaktorów-wydawców. Dla niektórych prac stworzono specjalne hasła, umieszczając pod nimi utwory o podobnym charakterze np. *Disputationes*. Indeks nie podaje miejsc i dat wydań poszczególnych pozycji, gdyż są one uwzględnione w tekście pracy.

Acta et scripta theologorum Wittenbergensium et patriarchae Constantinopolitani 33, 102

Agenda Posnaniensis 81

Alexander de Villa Dci

– *Exercitium secundae partis Alexandri* 64

– *Prima pars doctrinalis Alexandri cum sententiis notabilibus ... omnium vocabularum indicem, quae in prima parte continentur, Theutonice et Polonice exposita* 81

Alhazen

– *Opticae thesaurus* 83

Antilogia papae hoc est de corrupto ecclesiae statu et totius cleri papistici perversitate 56

Bakschay Abraham

– *Chronologia de rebus Hungaricis* 92-3, 105

Barbaro Ermolao

– *Naturalis scientiae totius compendium ex Aristotele* 53

Bartholinus Riccardus

– *Odeporicon Matthaei Lang cardinalis* 46

Bazyli Wielki (Basilius Magnus)

– *De moribus orationes XXIII* 101

Bellarmino Roberto

– *Iudicium de libro quem Lutherani vocant Concordiae* 162

Bielski Joachim

– *Encomiasticon id est laudes Illustrissimi Principis... Georgii Pii* 61

– *In obitum... D. J. Balassi, liberis baronis de Giamrat...* 61

– *Satyra in quendam maledicum Dantiscanum* 58, 71

Bonfini Antonio

– *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* 84, 92-3, 105, 139

Bongarus Jacques de

– *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici* 61, 84, 136

Brandolini Aurelio Lippo

– *De ratione scribendi libri tres* 84

Bredenbach Tilman

– *Historia belli Livonici, quod magnus Moscovitarum dux contra Livones gessit* 76-7

- Brentius Joannes
 – *Libellus aureus in quo agitur de officio principum saecularium in ecclesia Filii Dei* 121
- Brettschneider Johann
 – *De incarnatione Christi...contra...opinionem...Andreae Osiandri* 55
 – *Disputatio...de ratione docendi iuventutis spectantia* 73
 – *Oratio de ratione discendi ac praecipue medicinam* 51
 – *Schola sive Latinae scholae constitutio, gradus praeceptorum et exercitorum* 50, 83
 – *Themata ad rationem docendae iuventutis spectantia* 83
- Breviarium
 – *[Breviarium Cracoviense]* 49
 – *Breviarium Posnaniense* 153
 – *[Breviarium Varmiense]* 83
- Broniewski Marcin
 – *Tartariae descriptio* 117
- Bruni Lonardo Aretino
 – *In moralem disciplinam introductio Johannis de Stobnica commentario explanata* 135
- Brzeziński Wawrzyniec
 – *Carmen de natali Jesu Christi ad Raphaelem Leszczyński* 118
- Cacheranus Octavianus
 – *Decisiones Sacri Senatus Pedemontani ab Octaviano Cacherano...colectae* 47, 91
- Campolungus Aemilius
 – *De arthritide liber unus* 53
 – *Methodi medicinales duae* 53
- Carmina
 – *Carmina honori Martini Codici dicata* 49
- Cassius Iatrosophista
 – *Cassii Iatrosophistae naturales et medicinales quaestiones* 53
- Celtis Konrad
 – *Carmen...ad Vistulam fluvium* 60
 – *Methodus conficiendarum epistolarum* 53
- Ceriola Furius Fryderyk
 – *El Consejo y consejores del Principe (De concilio et consiliariis principis liber)* 46, 60
- Chalcondylas Laonicus
 – *De origine et rebus gestis Turcorum libri decem* 60, 84
- Chróściejewski Stanisław
 – *De encomiis poetarum elegia* 105
 – *In mortem immaturam Joannis...praesulis Posnaniensis...epicedion* 117
- Chrzastowski Andrzej
 – *Bellum jesuiticum sive ducentarum et quinque jesuiticarum contradictionum index* 118
 – *Duo libelli de opificio missae* 118
 – *Praxis de caeremoniis et canone missae* 118
- Ciolek Erazm
 – *Oratio...ad caesarem Maximilianum nomine regis Poloniae Sigismundi habita...a.* 1518
 39, 57, 76, 79
- Cochlaeus Joannes
 – *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* 140
 – *De Sigismundo Primo Rege Poloniae...duo panegyrici funebres* 84, 86, 91, 140

- *Historiae Hussitarum libri XII* 140
- *In Lutheri adversus Cardinalem et Archiepiscopum Moguntium et Magdeburgensem novam calumniam responsum* 56
- De cometis dissertationes novae* 112
- Controversiarum aliquot praecipuarum fidei Christianae... explicationes in Collegio Ponsnaniensi diversis temporibus in disputationem...propositae. Jussu et auctoritate...Stanislai Karnkowski...aeditae* 82
- Cureus Achacy
 - *Praecepta moralia ex oratione Isocratis ad Demonicum...in usum Scholae Mariaeburgensis...reddita* 50
 - *Threnodia qua deplorantur miseriae tempore grassantis pestis Dantisci* 112
- Cycero
 - *Fragmentorum M. T. Ciceronis tomii IV cum...adnotationibus... (Consolatio vel de luctu mimendo. Fragmenta eius a Carolo Sigonio et Andrea Patritio exposita. Antonii Riccoboni iudicium, quo illam Ciceronis non esse ostendit. Caroli Sigonii pro eadem orationes duae; Fragmenta ab Andrea Patricio et Carolo Sigonio collecta et in quatuor tomos digesta: Variae lectiones ex Andreae Patricii)* 29, 50, 73
- św. Cyryl
 - *Catecheses illuminatorum Hierosolymis XVIII et V mystagogicae* 51
 - *Mystagogicae catecheses* 29, 72
- Czarnkowski Piotr
 - *Oratio funebris in laudem...principis... Alberti...Bavariae ducis* 62
- Damianus Janus Senensis
 - *Ad Leonem X...de expeditione in Turcas elegeia [!]* 45
- Dantyszek Jan
 - *Ad Magnificum Dominum Sigismundum de Erberstain...soteria* 57
 - *De nostrorum temporum calamitatibus silva* 100
 - *De profectione Sigismundi regis post victoriam contra Moscos in Hungariam silva* 46
 - *In eandem paraphrasim epigramma* 49, 141
 - *Sigismundi I epitaphium* 77, 91
 - *Victoria Sigismundi I Poloniae Regis contra voyevodam Muldaviae...* 74
- Dasypodius Conradus
 - *Hypotyposes orbium coelestium quas appellant theoricis planetarum...cum Tabulis...Copernici* 53
- Dąbrowski Jeremiasz, Praetorius Ferdinandus
 - *Propemptica in discessu Venceslai Leszczyński* 62
- Decjusz Jost Ludwik
 - *De Jagellonum familia liber II* 60, 93
 - *De Sigismundi regis temporibus liber III* 60, 93
 - *De vetustatibus Polonorum liber I* 60, 105
- Demetriusz z Faleronu
 - *De elocutione liber* 53
- Dionizjusz z Halicarnasu
 - *De praecipuis linguae Graecae auctoribus elogia* 32, 83
 - *De Thucydidis historia iudicium* 32
 - *Scripta omnia* 32, 83

Disputationes

- *De militari disciplina...proposita respondente Joanne Skumyn* [resp. Jan Skumin-Tyszkiewicz] 136
- *Disputatio ethica de beatitudine* [resp. Rafał Leszczyński] 62
- *Disputatio ethica de veritate virtute morali ex libro Ethicorum Nicomachiorum desumpta* [resp. Adam Gosławski] 137
- *Disputatio philosophica de elementis proposita Ruperto Reindelio* [resp. Jan Oktawian Waclawowicz] 138
- *Theses de beatitudine, deque virtutibus moralibus. Praeside Iacobo Zwingero...* [resp. Daniel Bazylik] 118

Długosz Jan

- *Vita S. Stanislai (Historia von dem heiligen Stanislaw)* 79, 87

Dudycz Andrzej

- *De cometarum significatione commentariolus* 52
- *Epistola de protestantium dissidis ad Theodorum Bezam scripta* 55

Eck Johann

- *[Opera contra Ludderum.] Secunda pars operum contra Ludderum* 36

Ellenbogen Erhard

- *Buchhalten auff preussische Muntze und Gewichte* 65, 111

Epistolae clarorum virorum 60

Epistolarum miscellanearum ad Fridericum Blancicampianum episcopum Viennensem libri X 66, 154

Epitaphia... Christophori Meczinii a Kurozweki... ab aliis eius amicis scripta. Cum praefatione Adami Thobolii ad...Andream Meczinium a Kurozweki castellanum Velunensem 118

Equitis Poloni in Iesuitas actio prima (Schwarm des heiligen Römischen Bienenkorbs): 80, 87

Erastus Thomas

- *De cometarum significationibus* 52

Erazm z Rotterdamu

- *De conscribendis epistolis* 53

Exercitium Christianae pietatis...mandato cardinalis Nicolai [powinno być: Georgii] Radivilii collectum 82

Fabricius Jakub

- *Carmen in honorem...Hieronymi Schalleri* 61

Falkener Michał

- *Computus novus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens* 81
- *Introductorium dyalectice quod congestum logicum apellatur* 49, 83

Francken Christian

- *Wykład głównych przyczyn, dla których chrześcijanie, gdy w wielu naukach wiary są różni i niestali, w utrzymaniu Trinitatis są najstalsi* 139

Franckenberger Andreas

- *Institutionum antiquitatis et historiarum pars prima* 82

Frycz Modrzewski Andrzej

- *Ad Archiepiscopos, Episcopos et Presbyteros Ecclesiarum Sarmaticarum...Oratio tertia de poena homicidii* 59

- *Ad Senatum, Equites Populumque Polonum... Oratio secunda de poena homicidii* 59
- *Ad Sigismundum... Augustum... Lascius sive de poena homicidii. Oratio prima* 59
- *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque (Von Verbesserung des gemei-
nes Nütz fünf Bücher...)* 41, 43, 74, 80-1, 87, 121, 129, 131, 140, 154
- *De mediatore libri tres* 81, 125-6, 139
- *De tribus personis et una essentia Dei* 139
- *De utraque specie Coenae Domini, continent tres dialogos* 59
- *Libri tres, quorum primus De peccato originis, secundus De libero hominis arbitrio, ter-
tius De providentia et praedestinatione Dei aeterna* 125-6
- *Narratio simplex rei novae et eiusdem pessimi exempli...* 139
- *Silvae quatuor* 126, 139

Galenus Claudius

- *Antidotarius* 133
- *De urinis liber* 72, 100
- *De venarum arteriarumque dissectione* 137
- *Morbi Gallici curandi ratio* 29, 51
- *Opera* 29, 51, 83, 100, 133

Gaszowiec Piotr

- *Computus novus et ecclesiasticus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum
continens* 52

Gaza Theodorus

- *Theodorusi Gazae et aliorum quoque doctorum virorum de rebus Turcorum diversa opus-
cula* 60

Gentili Scipione

- *Oratio habita in funere Hugonis Donelli: item aliorum varia carmina Eiusdem gloriae
consecrata* 62

Gericke Paul

- *Eine tröstliche und nützliche Leichpredigt* 55

Giovio Paulo

- *Elogia virorum bellica virtute illustrium* 104
- *Historiae sui temporis* 130

Gliczner Erazm

- *De Sacrosanctissima Trinitate... observationes* 55

Gorecki Leonard

- *Descriptio belli Ivoniae Voievodae Valachiae a. 1574 (Walachischen Kriegs oder Ges-
chichten warhaffte Beschreibung)* 87, 100, 122, 140
- *Oratio... de morte... Jacobi Ostrorogi* 61

Goślicki Wawrzyniec

- *De optimo senatore libri duo* 41, 101

Górka Łukasz

- *Novum edictum Magnifico Lucae comiti in Górka* 56

Górski Jakub

- *Animadversio sive Crusius* 55
- *Commentariorum artis dialecticae libri decem* 49, 103
- *Praemunitio adversus insanum dogma Christiani Frankcen* 125, 139
- *Pro tremenda et veneranda Trinitate* 82, 125

Grodecki Waclaw

– *In tabulam Poloniae a se descriptam nuncupatoria ad Sigismundum II* 57

– *Poloniae, locorumque viciniorum descriptio* 57

Grynaeus Simon

– *Novus orbis regionum ac insularum* (*Die new Welt; Die nieuwe werelt der landtschapen*) 44, 85, 87, 97, 107

Grzegorz Paweł z Brzezina

– *De Antichristi Deo essentia personato se ipsum expugnante brevis demonstratio* 56

– *Turris Babel* 35

Gurckfelder Wenceslaus

– *Propempticon ad...iuvenem Stephanum Aichlerum Cracoviensem ex inclyta Wittenbergensi Academia in patriam discedentem* 62

Gwagnin Aleksander

– *Chorographia totius Poloniae, Lithuaniae, Livoniae et Prusiae* 60

– *Gesta praecipua tyranniaeque ingens Monarchae Moscoviae Joannis Basiliadis nuper perpetrata* (*Etliche Historien...*) 57, 99

– *Rerum Polonicarum tomi tres* 42, 58-9, 85, 94-5, 104, 126-7, 151

– *Sarmatiae Europaeae descriptio* 42, 56, 60, 106

– *Supplementum de rebus gestis inter regem Poloniae Stephanum et Magnum Moschoviae ducem* 60

Hájek Tadeáš

– *Commentarii in Hermetis Trismegisti Aphorismos* 140

Hegendorfin Krzysztof

– *Compendiaria conscribendarum epistolarum ratio* 50

– *Compendiariae titulorum Codicis Iustiniani exegeses* 82

– *De instituenda vita et moribus corrigendis iuventutis* 81

– *Methodus conscribendi epistolas* 31, 53, 76

– *Oratio in artium liberalium laudem, coram frequenti eruditorum concessu, in Neacademia Posnaniensi habita* 83

– *Querela eloquentiae* 81

– *Rudimenta Pietatis Christianae versibus, ut pueri ea facilius in memoriam reponere possint, conscripta* 117

– *Stichologia seu ratio scribendorum versuum studiosis in Neacademia Posnaniensi dictata* 136

Heidenstein Reinhold

– *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* (*Warhafte, gründliche und eigentliche Beschreibung des Krieges welchen...Stephan Batori...geführt*) 38, 77, 80, 85, 97, 99, 129

Heliodorus

– *Aethiopicae historiae libri X* 29, 51, 82, 106-7, 141, 151, 156

Henning Salomon

– *Lifflendische Churlendische Chronica was sich vom Jahr 1554 biss auff 1590 in den langwierigen Moscowiterischen und andern Kriegen gedencckwirdiges zugetragen* 57

Herbest Benedykt

– *Arithmetica linearis* 28

– *Cracoviensis scholae apud S. Mariae templum institutio* 50

– *M. Tulli Ciceronis vita e scriptis et verbis eiusdem descripta* 139

- *Orationis Ciceronianae... explicatio* 50
- *Periodica disputatio* 115
- *Periodicae responsionis libri V* 103, 115-6
- Herburt Jan
- *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio* 74, 84, 136
- Herburt Jan Szczesny
- *Panegiricus... Joanni... Zamoiscio* 132, 137
- Hermann Daniel
- *Epitalamium Musae Marti coniunctae ex regiis ad captam Polociam castris missae Jacobo Monaw et Susannae natae in familia Vogtorum, novis sponis* 47
- Hessus Eobanus
- *De tuenda bona valetudine libellus commentariis illustratus a Joanne Placotomo...* 76, 156
- Hierowski Bartłomiej
- *Methodus chirurgica* 53
- Hodoeporicon D. Victorii Plebei Itineris Embecensis authore Cypriano Vommelio Phry-sio... *Epitaphia aliquot gravium virorum* 62
- Hoppe Johann
- *Forma veteris gymnasii Culmensis recens instaurati* 61
- Horacy
- *Poemata omnia* 107
- Hozjusz Stanisław
- *Christliche Catholische und zu diser Zeit sehr nützliche Predigen... vor etlichen Jaren beschrieben, nun aber erstlich in druck gestellt und an tag geben* 54
- *Confessio fidei catholicae Christiana (Confession, das ist ein christliches Bekantnuss des catholischen Glaubens; Confession das ist Bekantnuss des allgemeinen... Glaubens)* 32, 53, 77-80, 86-7, 89, 95-6, 105, 107, 117, 119, 123, 128, 138, 140, 156, 158
- *[Confutatio prolegomenon Brentii]:* 77, 121
- *De expresso Dei verbo... libellus (Von dem... Wort Gottes... ein... Schrift)* 77, 80, 86-7, 131, 140
- *De loco et auctoritate Romani Pontificis in Ecclesia Christi... epistola ad Stanislaum Orechovium* 82
- *Dialogus de eo, num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti, ac divina officia vul-gari lingua peragi fas sit (Drei christliche Gespräch; Kelchbüchlein. Ein christliches Gespräch...; Dialogus das ist ein freundlichs Gespräch)* 77, 80, 86-7
- *Opera omnia* 54, 82, 84, 86
- *Schwert des Geists oder Entdeckung des neuen Evangelions* 54, 80
- Iłowski Stanisław
- *De historica facultate libellus* 43
- Jakub z Paradyża
- *De septem statibus ecclesiae, in Apocalypsi mystice descriptis et de autoritate Ecclesiae et eius reformatione* 36
- *Tractatus de apparitionibus animarum post exitum ear(undem) a corporibus et de earun-dem receptaculis* 83
- Jan van den Campen
- *Psalmorum omnium iuxta hebraica veritatem paraphrastica interpretatio* 49, 141

Jan z Głogowa

– *[Almanach ad annum 1502]* 81

– *Exercitium super omnes tractatus parvorum logicalium Petri Hispani* 64

– *[Exercitium veteris artis]. Argumentum in librum Porphyrii peripatetici isagogicum in categorias Aristotelis* 90

– *Introductorium compendiosum in tractatum Sphaerae...Joannis de Sacrobusto* 81, 90

– *[Minoris Donati interpretatio]* 84, 104, 133

– *Practica Cracoviensis* 80-1

Jan z Łańcuta

– *Algorithmus linealis [!]* 28

Jan z Trzciany

– *De religione sacrosancta, de ecclesia, ac caeremoniis eius dialogus* 133

Jan ze Stobnicy

– *Parvulus philosophiae naturalis* 83

Janicki Klemens

– *Vitae Regum Polonorum elegiaco carmine descriptae* 60

Jeremiasz z Konstantynopola

– *Censura orientalis Ecclesiae (Censur oder Urtheil der Orientalischen Kirchen)* 33, 78, 87, 98, 102, 104, 111, 120, 129

Junius Melchior

– *Epistolae ex historicis* 44

– *Orationes historicae* 59, 82, 86, 104

Jurgiewicz Andrzej

– *Bellum quinti evangelii* 141

Kalepin (Calepino Ambrogio)

– *Dictionarium undecim linguarum* 73

Kallimach Filip

– *Ad Innocentium Octavum...de bello inferendo Turcis oratio* 46, 61, 71

– *Historia de his, quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartaris contra Turcos movendis* 39, 61, 82

– *Historia de rebus gestis Attilae Hungarorum regis (Ph. Callimachi experientis...Attila)* 58, 61, 76, 84

– *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi (Ph. Callimachi experientis De clade Varnensi liber II)* 39, 60-1, 76, 84, 103, 136

Kepler Johann

– *Prodromus dissertationum cosmographicarum continens mysterium cosmographicum de admirabili proportionem orbium coelestium* 53

Klug Paul

– *Ode sapphica* 62

Knaust Henricus

– *Dido* 83

Kochanowski Jan

– *Epitaphium Cretcovii* 49

Kopernik Mikolaj

– *De revolutionibus orbium coelestium libri VI (Astronomia instaurata libris sex comprehensa, qui de revolutionibus orbium coelestium inscribuntur; De lateribus et angulis triangulorum... libellus)* 31-2, 52, 72, 83, 121, 140, 151, 154

– *Monetae cudendae ratio* 57

Korwin Wawrzyniec

– *Carmen elegiacum... de Apolline et novem Musis* 61

– *Hortulus elegantiarum* 82

– *Latinum idioma* 84

– *Ode sapphica endecasyllaba dicolos tetrastrophos peonice de Polonia et Cracovia* 82

Kossobudzki Mikołaj

– *Psalmi sexagesimi octavi explanatio* 82

Krantz Albert

– *Wandalia* 85, 103

Kromer Marcin

– *Ad Regem, proceres, equitesque Polonos in comitiis Varsaviensibus congregatos epistola* (*Christliche getrewe Ermanung*) 41

– *De falsa nostri temporis et vera Christi religione [T.1-2]* (*Von baiden der Falschen vermainten auch warhafften Religion Christi... zwey... Gespräch; O wierze i nauce luterskiej. Rozmowa Dworzanina z Mnichem; Czego się krześcijański człowiek dźieraćć ma. Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra*) 32, 77, 137

De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius [T. 3] (*O kościele Bożym albo Krystusowym. Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecia*) 54

Monachus... Colloquiorum de religione liber quartus qui est de doctrina Ecclesiae; (O nauce Kościoła świętego. Rozmowa Dworzanina z Mnichem czwarta i ostateczna:) [T. 1-3] 54, 86-7, 95, 119, 123, 137

Monachus, sive Colloquiorum de religione libri quatuor [T. 1-4] (*Rozmowy Dworzanina z Mnichem*): 95, 104

– *Catecheses sive Institutiones duodecim de septem Sacramentis et sacrificio Missae et de funebribus exequiis* (*Zwelff Christliche Unterrichtunge oder Unterweysung; Catecheses, to jest napominania i nauki... barzo potrzebne*) 110, 124

– *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* 151, 156

(*Mitnächtischer Völckeren Historien...*) 37, 42, 57, 76, 80, 87, 89, 91, 94, 98-9, 103-5, 129-30, 132, 139

– *Oratio in funere... Sigismundi... regis* 77, 86, 91-2, 94-5, 99, 127

– *Oratio in Synodo Cracoviensi nuper habita...* 127

– *Orechovius, sive de conjugio et coelibatu sacerdotum commentatio. Ad Stanislaum Orechovium* 54, 120

– *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* 42-3, 59, 82, 84-6, 94, 97, 103-4, 117

– *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* (*Poloniae gentisque et Reipublicae descriptionis libri duo*) 38, 76, 85, 103, 139, 161

– *Sermo de tuenda dignitate sacerdotii* 124

– *Sermones tres Synodici* 124

Krowicki Marcin

– *Chrześcijańskie a żalobliwe napominanie do Najaśniejszego Jego Krolewskiej Miłości Majestatu i do wszystkich panów wielkich, małych, bogatych i ubogich* 81

Krzycki Andrzej

– *Encomia Lutheri* 36, 74, 153

– *N. Polonus in picturam Ludderi* 36

Kuchler Jakub

– *Epicedion in funere Janussi a Koszcielec...* 61

Kwiatkowski Marcin

- *Confessio Augustanae fidei. To jest wyznanie wiary krześcijańskiej...z łacińskiego języka na polski przełożone* 27, 134

Lans Jan

- *Nobilis Poloni pro Societatis Iesu clericis oratio prima in ficti Equitis Poloni in Iesuitas actionem primam* 74, 80, 156

Latański Jerzy

- *Oratio...ad Stephanum Batorem...Poloniae Regem* 132

Leszczyński Wacław

- *Epithalamium ad Sendivoium comitem ab Ostrorog...et Sophiam Firleiam* 62

Litterae

- *Ex actis Concilii Tridentini Christianorum Principum, ad s. Concilium Tridentinum litterae et mandata legatorumque habitae orationes* 56

Lonicer Philipp

- *Chronica Turcica* 60, 84

Lubelczyk Andrzej

- *Bellum theologicum adversum Turcas* 66

Luter Marcin

- *An den christlichen Adel deutscher Nation* 152

Łasicki Jan

- *Clades Dantiscanorum...descripta et emendatius secundo edita* 40, 71
- *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano Voivoda et caede Turcarum (Von der Polen Zug in die Walachey)* 87, 100, 140
- *De Prussorum [sic ! powinno być Russorum], Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu. E diversis scriptoribus...* 35-6, 42, 85

Łaski Jan mł.

- *Brevis fidei exploratio* 78
- *Catechismus minor (Catechesis ecclesiae Emdanae)* 34, 55
- *Defensio verae...doctrinae de Christi Domini incarnatione* 154
- *Epistolae tres lectu dignissimae de recta et legitima ecclesiarum bene instituendarum ratione ac modo, ad...regem Poloniae, Senatum reliquosque Ordines* 56
- *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia, per...regem Edvardum eius nominis Sextum anno post Christum natum 1550 (Kirchenordnung)* 26-7, 88
- *Purgatio ministrorum in ecclesiis peregrinarum Francofurti adversus eorum calumnias* 88
- *Responsio ad...Joachimi Westphali epistolam* 55

Łaski Olbracht

- *Alberto a Lasco palatini Siradiensis exhortatio ad milites in expeditione Moldavica a 1561* 92

Maciej z Miechowa

- *Chronica Polonorum* 45, 93
- *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis (Tractat von beiden Sarmatien; Zwei Büchlein...von beeden Sarmatiis; Historia delle due Sarmatie)* 37, 44, 59, 76, 79, 85, 97, 106-7, 152

Maciejowski Samuel

- *Sermo habitus... in funere... Sigismundi Primi* (Ein Epistel und Sermon) 74, 79, 84, 91, 127

Mateusz z Krakowa

- *Aristotelis epitome* 65
- *Confessionale seu libellus optimus* 66

Melanchton Philipp

- *Epistola de origine gentis Henetae Polonicae seu Sarmaticae...* 57

Menius Josias

- *De ratione docendi* 81

Mercuriali Girolamo

- *De morbis puerorum* 30, 51, 138
- *De venenis et morbis venenosis* 30, 51

Micanus Stefan

- *De peste* 51

Mikołaj z Błonia

- *Tractatus sacerdotalis de sacramentis* 83, 102

Mikołajewski Daniel

- *Carmen heroicum memoriae... Helenae Przyjemsciae* 61

Mörlin Joachim

- *Das Osiandri Jrthumb mit keiner vorgessenheit* 56

Montanus Joannes Baptista

- *Consultationes de variorum morborum curationibus* 101

Muslerius Johannes

- *De titulis et dignitatibus Reipublicae... oratio* 81

Mylius Arnold

- *Principum et regum Polonorum imagines* 59

Nausea Friedrich

- *Epistolarum miscella nearum ad Fridericum Blancicampiarum episcopum Viennensem libri X* 66, 154

Neander Michael

- *Orbis terrae divisio* 104, 157
- *Orbis terrae partium succincta explicatio* 85

Nidecki Andrzej Patrycy

- *De Ecclesia vera et falsa libri V* 102
- *Parallela Ecclesiae Catholicae cum haeticorum Synagogis* 102

Nowopolski Wojciech

- *De corruptissimis saeculi huius moribus... oratio* 48

Oderborn Paulus

- *De Plescoviae obsidione et pacificatione secuta* 58
- *De Russorum religione* (Wahrhaftiger gründlicher bericht von der Russen, sonst Moscowiter genandt. Religion, Kirche, Ordnung. Aus einem Lateinischen Schreiben an David Chytraeum trewlich verteutsch) 55, 77, 85
- *Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita* (Wunderbare, erschreckliche, unerhörte Geschichte und warhafftige Historien) 57, 77, 87, 99
- *Opus historiarum nostro saeculo convenientissimum* 74, 84

Oratio habita in unere Hugonis Donelli 62

Orationes clarorum hominum vel honoris officiiue causa ad principes, vel in funere de virtutibus eorum habitae 44, 86, 100

Orzechowski Stanisław

– *Ad Iulium Tertium Pont. Max. supplicatio de approbando matrimonio a se inito* 81

– *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta* 82

– *De bello adversus Turcas suscipiendo* 81

– *De lege coelibatus contra Syricium in consilio habita oratio* 54, 81-2

– *Fidei catholicae confessio* 54

– *Funebri oratio habita... ad equites Polonos in funere Sigismundi Jagellonis* 44, 77, 100

Ostorodt Krzysztof

– *Iudicium über ein arrianische in Polen...schrift* 88

Ostroróg Waclaw

– *Carmen de gloriosa Resurrectione Filii Dei* 61

Panegyrici ad divum Ladislaum Pannoniae regem 65

Pannonius Janos

– *Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis* 30

Passiones

– *Evangelistarum quattuor Passiones in ecclesia cathedrali Posnaniensi ad ritum Metropolitanae Gnesnensis cantandae* 153

Patavia

– *De antiquitate urbis Patavii et claris civibus Patavinis libri tres* 62

Pistorius Johann

– *Chronographia Ecclesiae Christiana* 82

– *Polonicae historiae corpus* 42, 44, 71, 85, 93-4, 97, 104, 130-1

– *Rerum Germanicarum scriptores*: 82

Possevino Antonio

– *Moscovia* 54-5

– *Responsiones ad viri cuiusdam septentrionalis interrogationes de salutis aeternae comparandae ratione* 162

Przyłuski Jakub

– *Leges seu statuta Regni Poloniae (Jacobi Prilusci de provinciis Polonicis et quibusdam regum diplomatist tractatus: ex statutorum libris, ab illo publicatis, exscriptus)* 44, 60

Quadrantinus Fabian

– *Palinodiae sive revocationes* 133

– *Speculum pietatis (Catholische LeichPredigen)* 87

Rerum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus congesti 46, 85, 97

Reszka Stanisław

– *Gründliche und ausführliche Beschreibung der Geschichten gantzen Lebens und Sterbens...Stanislai Hosii* 82

– *Ministromachia* 82

Retyk Jerzy Joachim

– *De libris revolutionum Nicolai Copernici narratio prima* 52-3

– *Encomio Borussiae scripta* 52

– *Opus Palatinum de triangulis* 52

– *Thesaurus mathematicus* 52

Reusner Nicolaus

- *Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum authorum libri V (Continuatio operis collectanei Epistolarum Turcicarum. Liber VI, VII et VIII)* 45, 60, 85
- *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum libri XIV (Römischer Kaiserlicher Majestät, auch päpstlicher und anderer christlicher Potentaten... und Oratoren auserlesene... Ermahnungen...von dem Türkenkrieg)* 45-6, 60, 82, 85, 87

Rojzusz Piotr

- *Decisiones...de rebus in sacro auditorio Lithuanico* 47, 91, 151

Russow Baltazar

- *Chronica der Provintz Lyffland* 57

Sacranus Joannes

- *Elucidarius errorum rithus Ruthenici...scriptus* 59

Sandecki-Malecki Jan

- *Epistola ad Georgium Sabinum de sacrificiis et idololatria veterum Livonum et Borussorum* 77

Schardius Simon

- *Historicum opus, in quatuor tomos divisum* 74

Schneeberger Antoni

- *Catalogus medicamentorum simplicium* 53
- *De multiplici salis usu libellus* 52
- *Gemma amethystus sive carbunculus Aethiops*: 53
- *Medicamentorum facile parabilium* 52

Schober Ulrich

- *Miscellanea poetica* 61

Schraderus Laurentius

- *Momumentorum Italiae...libri quatuor* 49

Schütz Kaspar

- *Historia rerum Prussicarum das ist wahrhafte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen* 38, 136

Seneka Młodszy

- *Tragoedia... Thyestes* 51
- *Tragoedia...Troas* 51

Simler Josias

- *De aeterno Dei filio Iesu Christo et de Spiritu Sancto* 139
- *Narratio de ortu, vita et obitu Henrici Bullingeri Tigurinae...Accessere Carmina in eiusdem obitum scripta...* 139

Skarga Piotr

- *Appendix...de iisdem Russorum erroribus et causis propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt* 36

Socyn Faustus

- *De S. Scripturae auctoritate* 35

Sokolowski Stanisław

- *Ad Wirtembergensium theologorum invectivam brevis...responsio* 34, 120, 128
- *De verae et falsae Ecclesiae discrimine...libri tres* 54, 83, 162
- *Opera* 102

Solikowski Jan Dymitr

- *In funere Sigismundi Augusti...oratio* 82

- Squarcialupi Marcello Camillo
 – *De cometis in universum et de illo, qui A. 1577 visus est opinio* 134
- Staphylus Fridericus
 – *Apologia* 83
 – *Synodus sanctorum Patrum antiquorum contra nova dogmata Andreae Osiandri* 35
- Stefan Batory
 – *Edictum Svirensse ad milites ex quo causae suscepti in Magnum Moscoviae ducem belli cognoscentur, datum 12. Jul. a. 1579* 58
 – *Rerum post captam Polociam narratio* 47
- Strubicz Maciej
 – *Magnus Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* 59
- Strusiek Józef
 – *Sphygmicae artis... libri V* 30, 102, 139
- Sturcius Christian
 – *Oratio de Stephano rege Poloniae... pronunciata* 86
- Sturm Johann
 – *De statibus causarum civilium universa doctrina Hermogenis, quam ille peri Daipeseos inscripsit, explicata* 51
 – *De universa ratione elocutionis rhetoricae libri III* 51
- Tarnowski Jan
 – *De bello cum iuratissimis Christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima* 46, 58
Testamentum Novum 27, 153
- Treter Tomasz
 – *In Quinti Horatii Flacii... Poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus index* 107
 – *Regum Poloniae icones* 43, 59
- Turnowski Jan
 – *De Henrico Borbonio IV et Andrea Leszczinio palat. brest. domino et nutritore suo clementissimo* 138
 – *Epopoeia de expeditione Germanogallica... regis Henrici IV* 138
 – *Xeniorum epigrammaticorum decas... Senatui... Wratislaviensi... consecrata* 61
Ein kurtze und gruntliche Underweisung... 133
- Vecerius Conradus
 – *De Seditionibus Siciliae historia* 61
- Vives Juan Louis
 – *De conscribendis epistolis libellus vere aureus* 53
- Wagner Bartłomiej
 – *Von der Pestilentz nützliche... Unterrichtungen* 112
- Wapowski Bernard
 – *Kronika (fragment pt. Fragmentum Sigismundi sen. regis Poloniae res gestas continuans)* 59
- Warszewicki Krzysztof
 – *Ad Stephanum Regem Poloniae oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur (Oration... an Stephan König in Polen)* 58-9
 – *De legato legationeque liber* 60, 86

- *In mortem Maximiliani Secundi imperatoris Romani oratio*: 40
- *In obitum Stephani I regis Poloniae oratio (De vita, rebus gestis et obitu Stephani I regis Poloniae oratio (Vita, res gestae et obitus Stephani regis Poloniae oratione funebri exposita)* 77, 86
- *Turcicae quatuordecim* 60
- Warszewicki Stanisław
- *Oratio de Stanislao a Lasky* 61
- Werner Georg
- *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* 136
- Wigand Johann
- *De Anabaptismo grassante adhuc in...Poloniae...et aliis quoque locis, dogmata et argumenta...collecta* 55
- *De Osiandrisimo dogmata et argumenta...collecta* 56
- *De Stancarismo dogmata et argumenta...collecta* 55
- *Vera historia de Succino Borussico* 53
- Wildenberg Hieronim
- *Moralis philosophiae epitome: ethices, politicae et oeconomicae...enarrans* 136
- *Totius naturalis philosophiae in Physicam Aristotelis epitome* 53, 136
- *Totius philosophiae humanae in tres partes nempe in rationalem, naturalem et moralem digestio* 50, 76, 118, 136
- *Universale philosophiae rationalis in Dialecticam Aristotelis epitome* 136
- Willich Jodok
- *Observationes in libellum Lactantii Firmiani qui de opificio Dei inscribuntur* 105
- *Orthographiae institutiones* 83
- Witelo
- *Peri optikes, id est de natura, ratione et proiectione radiorum visus, luminum, colorum atque formarum, quam vulgo Perspectivam vocant. Libri X (Vitellonis Thuringopoloni Opticae Libri decem)* 83, 154
- Wojnowski Jeremi
- *Historia Susannae ex Danielis capite XIV heroico carmine reddita* 61
- *Ilui oppugnatio per Herculem facta heroico carmine descripta* 61
- Wolan Andrzej
- *Paraenesis* 55
- Wróbel Walenty
- *Opusculum Quadragesimale* 103
- *Propugnaculum Ecclesiae catholicae adversus varias sectas* 81, 123, 153
- Wujek Jakub
- *Brevis augustissimi ac summe venerandi sacrosanctae missae sacrificii...contra impium Francisci Stancari Mantuani scriptum, assertatio* 82
- Zamoyski Jan
- *De transitu Tartarorum per Pocutiam anno 1594 epistola* 46
- Zborowski Antoni
- *De Samuele Zborowski* 62
- Zeitung
- *Absagbrief der Königlichen Majestät von Polen dem moscovitischen tyrannischen Feind durch Łopaciński überschickt* 58, 87

- *Gründlicher und wahrhafter Bericht wie Batory von dem Türkischen Kaiser zum Gubernator von Polen gesetzt worden (Wahrhaftige Neue Zeitung aus Danzing wie die Rebellischen in Polen ihre Gesandten zu dem Türcken gesandt haben)* 40, 58
- *Neue Zeitung warhafftige erbermliche mordtliche Thaten durch die Jesuwiter geschehen, zu Crakaw in Polen gefangen* 71
- *Warhafftige Zugniss wider die aussgebreitte neue Zeitung und Taten darmit etliche Patres S. J. zu Krakau gefänglich eingezogen* 82
- *Zeitung aus Riga...[Wahrhaftige, erbermliche und klägliche Beschreibung und Bericht von der greulichen Tyrannei des Moskowiters aus Riga geschrieben]* 41

Zuchta Aleksander

- *Liber unus de secretis antimonii, das ist von der grossen heymlichkeit des Antimonii die Artzney belangent (De secretis antimonii liber unus. Editus Germanice...anno 1570 nunc in Latinum translatus sermonem...per G. Forbergium)* 52, 76, 84

Zygmunt I Stary

- *Epistola...ad Leonem X de victoria contra...schismaticos Moscovios* 45, 76, 106

INDEKS OSÓB

W wykazie uwzględniono nazwiska autorów prac cytowanych w tekście opracowania. Pominięto natomiast nazwiska występujące w bibliografii załącznikowej. W przypadku nazwisk takich jak *Adam z Bochynia* imię podano na pierwszym miejscu, a miejscowość na drugim. Jeśli chodzi o pisarzy antycznych podano wersję używaną w tekście. W koniecznych przypadkach od ich nazwisk zastosowano odsyłacze. W przypadku nazwisk nowożytnych, występujących w kilku odmianach, używano nazwisk ogólnie przyjętych. Dla odmian zastosowano odsyłacze.

Adam z Bochynia 115, 135	Bartholomeus a Petro, dziekan kapituły
trewirskiej 128
Agricola Rudolf mł. 102	Barycz Henryk 18, 37, 43, 56-7, 59-60,
133, 141
Agricolus Stephanus 41	Basilus Magnus s. zob. Bazyli Wielki św.
Aichler Stefan 62	Bassaeus Nicolaus 61, 101, 139, 156
Albrecht Alcibiades, margraf Branden-
burg-Kulmbach 154	Baumann Georg 150
Albrecht I Hohenzollern, książę pruski
34-5, 38, 52-3, 111, 134	Bazyli Wielki św. (Basilus Magnus s.)
101
Albrecht V, książę bawarski 62, 131, 147	Bazylik Daniel 118
Aldobrandini Cinzio 46	Bebel Johann 51, 100, 137
Alhazenus 83	Behem Franz 53, 86-7, 91, 96, 128, 138,
140, 146-7, 154
Alexander de Villa Dei 64, 81	Behem Kaspar 82
Amerbach Bonifacius 153	Bellarmino Roberto 119, 137, 162
Anna Austriaczka, królowa polska, pierw-
sza żona Zygmunta III 87	Benzing Josef 17, 151, 154, 156
Anshelm Thomas 84	Berg Adam 62
Antonin Jan 137	Berg Johann (Montanus Ioannes) 50, 86
Apianus Petrus 154	Berger Thiebald 156
Arnold Robert Franz 18	Berger-Mayerowa Janina 18
Arystoteles (Aristoteles) 53, 90, 129, 135-7	Bernardus Nicolaus 56
Attyla, król Hunów 58, 76, 84, 92	Bertram Anton 62, 136-7
Aubrius Joannes 46, 50, 53, 61, 106-7	Beza Theodorus 55
Bärwald Zacharias 57	Białobrzeski Marcin 112
Bakschay Abraham 92-3, 104-5	Bielski Joachim 47, 58, 71
Balassius Joannes 61	Bieńkowska Barbara 17, 25-6
Bapst Valentin 51	Bieńkowski Tadeusz 18, 133, 152
Barbaro Ermolao 53	Birckmann Arnold 43, 54, 56, 59, 82,
133, 136, 150
Baronio Cesare 85	Blancicampianus Fridericus zob. Nau-
sea Friedrich
Bartel Oskar 153	Blandrata Jerzy 35
Bartholinus Ricardus z Perugii 46	

- Blum Michael 150, 153
 Bogdan IV, hospodar mołdawski 87, 100, 140
 Bohonos Maria 18
 Bolognetti Alberto 33
 Bona Sforza, żona Zygmunta I Starego, królowa polska 93
 Bonfini Antonio 84, 92-3, 139
 Bongarus Jacques de 61, 84, 136
 Bongiovanni Bernardo 135
 Bornemisza Péter 27
 Borowski Andrzej 133
 Borsa Gedeon 49
 Brachfeld Paul 60
 Brandolini Aurelio Lippo 84
 Bredenbach Tilman 77
 Brentius Joannes 77, 121
 Brettschneider (Placatus) Johann 30, 35, 50-1, 66, 73, 76, 81, 83, 111-2, 154, 156
 Brodzka Alina 58
 Broniewski Marcin 117
 Bruni Leonardo Aretino 135
 Brutus Jan Michał 13, 52-3, 61, 84
 Brylinger Nicolaus 62, 84, 140
 Brzeziński Wawrzyniec 118
 Bucer Martin 154
 Buczek Karol 56-7, 60
 Budzyk Kazimierz 18, 133
 Bullinger Johann Heinrich 126, 139
 Bułhak Henryk 152

 Cacheranus Octavianus 47, 91
 Calenius Gerwin 44, 59, 83
 Calepino Ambrogio zob. Kalepin
 Calligari Giovanni Andrea, nuncjusz apostolski w Polsce 120
 Cambieri Roberto 59
 Camerarius (Kammermeister) Joachim 49
 Campense Albert 54
 Campolongus Aemilius 53
 Canisius Petrus 119
 Caraffa Alfonso 44
 Cassius Iatrosophista 53
 Celtis Konrad 13, 31, 60
 Ceriola Furius Fryderyk (Fadrique Furio y Cerol) 46
 Cervicornus Gottfried 82

 Chalcondylas Laonicus 60, 84
 Chamerańska Halina 25-6
 Chojeński Seweryn Jan 135
 Cholinus Maternus 38, 47, 48, 51, 54-5, 82-3, 85-6, 95, 103-4, 107, 124, 133, 137-8, 148, 150
 Christian, landgraf Düringen 129
 Chrościejewski Jan Hieronim 30, 51, 138
 Chrościejewski (Niger) Stanisław 62, 105, 117, 136, 138
 Chrzanowski Tadeusz 59
 Chrzastowski Andrzej 118-9
 Chytraeus David 55, 57-8
 Cicero Marcus Tullius zob. Cycero
 Cichowski Henryk 54, 133
 Ciolek Erazm 39, 76, 79, 85, 123
 Cochlaeus Joannes (Dobeneck Johann) 56, 86, 91-2, 127-8, 145, 160
 Codicius (Pniewski) Marcin 49
 Collitius Ioannes 60, 87
 Commelinus Hieronymus 106, 151, 156
 Commendone Giovanni Francesco 33, 124, 135
 Corvinus Andreas 56
 Cratander Andreas 51, 83, 106, 137, 153
 Crato Johannes 53
 Cretcovius Erasmus zob. Kretkowski Erazm
 Cruciger Joannes 85, 150
 Crusius Martinus 33, 55
 Ctematius Gilelmus 27, 34, 55, 150
 Cureus Achacy 47, 50, 66, 112
 Cycero (Cicero Marcus Tullius) 17, 29, 50, 73, 139
 Cyryl św. (Cyrillus Hierosolymitanus) 29, 51, 72
 Cytowska Maria 60
 Czapliński Władysław 58, 155
 Czarnkowski Piotr 62
 Czarnowska Maria 19-20, 26
 Czekańska-Jędrusiak Anna 114, 134
 Czekanowski Sylwester zob. Staphylus Fridericus
 Czepiel Mikołaj 26
 Czerniatowicz Janina 155
 Czubek Jan 139

 D'Albin Bernard 55-7, 106
 Damianus Janus Senensis 45

- Dantyszek Jan 46, 49, 57, 74, 77, 91-2, 94, 99-100, 134, 141
- Dasypodius Konrad 53
- Daubmann Jan 136-7
- Dawid Leonard 109
- Dąbrowski Jeremiasz 62
- Decjusz Jodok Ludwik 45, 60, 93
- Deffner Georg 55-6, 85, 104, 157
- Demetriusz z Faleronu (Demetrius Phalereus) 53
- Derschovius Johann z Królewca 96
- Dianni Jadwiga 52, 133
- Dionizjusz z Halikarnasu (Dionysius Halicarnasseus) 32, 43, 53, 83
- Distelmeier Cleophas 83, 87
- Długosz Jan 79
- Dobeneck Johann zob. Cochlaeus Joannes
- Donatus Aelius 84, 104, 133
- Doneau Hugues 62
- Donzellini Hieronym 101
- Drzewicki Maciej 134
- Drzewiecki Marcin 17
- Dubravius Ioannes 91, 127
- Dudycz Andrzej (Dudith Andreas) 13, 32, 34, 52, 54-5, 92, 104, 112, 134, 139
- Dunghaeus Henricus 54
- Dworzaczek Włodzimierz 56, 61
- Dzierzgowski Mikołaj 96, 117, 134
- Dzięgielewski Jan 17
- Eber Paul 109
- Echert Julius 135
- Eck (Maier) Johann 36-7, 56, 85, 87, 119
- Eder Wolfgang 55, 82-3, 120, 137-8, 150, 156
- Edward VI, król angielski 26-7, 88
- Egenolff Christian 50-1, 84, 88 150-1, 156
- Egenolph von Rapoltzstein 129
- Eichorn Andreas 55, 105, 150
- Eichorn Johann 55-6, 146, 150, 154-5
- Ellenbogen Erhard 65, 111
- Emser Hieronym 83, 153
- Episcopus Eusebius 83
- Episcopus Nicolaus 51, 62, 83
- Eppendorf Heinrich 61
- Erasmus Rotterodamus zob. Erazm z Rotterdamu
- Erastus Thomas 52, 112, 134
- Erazm z Rotterdamu (Erasmus Rotterodamus) 31, 39, 60, 154
- Estienne (Stephanus) Henri II 107
- Estreicher Karol 18, 54, 96, 136
- Faber Joannes 54
- Fabricius Jakub 47
- Fabricius Paul 55
- Fadrique Furio y Cerol zob. Ceriola Furio Fryderyk
- Falckenburg Heinrich 82, 141
- Falkener Michał 31, 49, 64-5, 72, 109, 152
- Ferber Augustin mł. 57, 150
- Ferber Augustin st. 57, 150
- Ferdynand I, cesarz rzymski narodu niemieckiego 137
- Ferdynand z Freibergu 130
- Feyerabend Johann 61
- Feyerabend Sigismund 47, 58, 61, 84, 91, 94, 126, 151, 157
- Fickler Johann Baptista 82, 86-7, 98, 106, 128
- Fijałkowski Tomasz 61
- Filipczak-Kocur Anna 58
- Filipowski Piotr 137
- Firlej Andrzej 135
- Firlej Mikołaj, kasztelan rawski 135
- Firlej Mikołaj, wojewoda lubelski 135
- Firlejówna Zofia 62
- Fischbach-Pospelova M. 18
- Fischer Peter 53
- Fischhart Johann 87
- Flach Martin 152
- Fleischmann Georg 58
- Foillet Jakob 84
- Fontanus Walenty 81, 133
- Forberger Georg 84
- Franck Bartholomäus 84
- Franck Matthäus 156
- Francken Christian 13, 125, 139
- Franckenberger Andreas 82
- Fritsch Ambrosius 61, 85-6, 140
- Froben Hieronymus 51, 83, 147
- Froben Johann 39, 45, 60, 153
- Fromberger Melchior 88

- Froschauer Christoph mł. 139
 Frycz Modrzewski Andrzej 41, 43, 74,
 77, 80-1, 104, 121, 125-6, 129, 131-2,
 135, 139, 151, 154, 158
 Fryderyk IV, elektor Palatynatu 52
 Fugger Jacob II 37, 116, 145, 152
 Fugger Marcus, książę na Kirchbergu
 i Weissenhorn 126-7
 Funke Fritz 25

 Gailliart Willem 55
 Galenus Claudius 29, 72, 83, 100-1, 133,
 137
 Galos Adam 58, 155
 Gamrat Piotr 124, 138
 Gandavensis Philippus 92-3
 Gassar Achilles Pirminius 52
 Gaszowiec Piotr 31, 52, 109
 Gaubisch Urban 85
 Gaza Theodorus 60
 Gegenbach Pampilius 39
 Georgius Pius zob. Jerzy II Pobożny
 Gerbelius Nicolaus 61, 82, 84
 Gericke Paul 55, 81
 Gerlachin Katharina 50, 86
 Gerstman Marcin 33
 Gesner Konrad 53
 Gessner Andreas mł. 53
 Gessner Hans Jakob 53
 Giese Tiedemann 52, 118, 121, 134, 136
 Giovio Paulo 44, 99, 104, 106, 130
 Girej zob. Machmed-Girej
 Giunto Tomasso 100
 Glaber Andrzej z Kobylina 133
 Glazer Filip 136
 Glicki Marcin z Pilzna 33
 Gliczner Erazm 55
 Gnapheus Wilhelm 13, 111
 Godefroy Denis 136
 Gorecki Leonard 47, 87, 99-100, 104,
 122, 140
 Goski Kasper 81
 Gosławski Adam 137
 Gostomski Hieronim 46, 135
 Goślicki Wawrzyniec 41, 48, 101
 Gottfried von Kempen 59
 Górka Andrzej, kasztelan kaliski 117
 Górka Andrzej, kasztelan międzyrzecki
 122, 135
 Górka Łukasz 56
 Górski Jakub 34, 48-50, 55, 81-2, 103,
 109-10, 115-6, 125, 139
 Graciotti Sante 161
 Grimm Sigismundus 56, 58
 Grodecki Jan 29, 51, 72-3, 110
 Grodecki Wacław 57
 Grosse Henning 55-7, 81, 151, 157
 Gruppenbach Georg 53
 Gryczowa Alodia zob. Kawecka-Gryczo-
 wa Alodia
 Grynaeus Johann Jacob 112
 Grynaeus Simon 44, 59, 85, 87, 97, 107
 Grzegorz XIII, papież 102, 120, 135
 Grzegorz Paweł z Brzezina 35, 56, 81, 154
 Grzegorz z Sambora 48
 Grzegorz z Sanoka 93
 Grzegorz z Szamotuł 66
 Grzeszczuk Stanisław 58
 Guarini Baptista Veronensis 30
 Gürtler Hieronim zob. Wildenberg Hie-
 ronim
 Guilielmus Antonius 156
 Gundelius Philippus 93
 Gurckfelder Wenceslaus 62
 Gutknecht Jobst 84
 Gutterer Zygmunt 135
 Gwagnin Aleksander 42, 54, 56-8, 60,
 85-6, 94, 99, 104, 126, 151
 Gymnich Johann I 62
 Gymnich Johann II 60

 Haberland Mikołaj z Poznania 153
 Habsburgowie 39, 92, 112
 Haganay Johannes Gerbulus 55
 Hajdukiewicz Leszek 26
 Hájek Tadeáš 140
 Haller Jan 81, 90, 104, 107, 144, 152
 Haller Leonhart 87, 131
 Hantsch Georg 58
 Hartleb Kazimierz 26
 Hartmann Andreas 83
 Hatot Emund 140
 Hegendorfin Krzysztof 13, 28, 31, 65-6,
 71, 76, 81-2, 117-8, 136, 153-4
 Heidenstein Reinhold 38, 77, 80, 97, 99,
 129
 Heinrich von Aich 82

- Heliodorus (Heliodoros) 29, 82, 106, 141, 151, 156
 Henning Salomon 57
 Henricpetri Sebastian 59, 83, 87, 97, 100, 130, 140, 156
 Henryk IV Bourbon, król Francji 138
 Henryk Walezy, król polski 40, 44, 103, 112, 134
 Herberstein Sigismund 54-5, 57, 106
 Herbest Benedykt 28-9, 48, 50, 66, 81, 103, 111, 115-6, 139
 Herbest Stanisław 48
 Herburt Jan 74, 104, 117, 136
 Herburt Jan Szczęsny 120-1, 132, 137, 141
 Herburt Walenty 56
 Hermann Daniel 47, 61
 Herr Michael 87
 Hervagen Joannes st. 59, 83, 85, 106-7, 153
 Hessus Eobanus zw. Helius (Koch Eoban) 30, 76, 156
 Heussler Leonhard 156
 Hevenreuter Johann Ludovic 62
 Heumann Friedrich 84
 Heyll Krzysztof 111
 Hieremias Constantinopolitanus zob. Jeremiasz z Konstantynopola
 Hierowski Bartłomiej 53
 Hispanus Petrus 64
 Hlebowicze z Zaslavia 118
 Hochfeder Kaspar 81, 90
 Hölzel Hieronymus 61, 84
 Höniger Nicolaus 87, 100
 Hörnig Bartholomäus 57
 Hoffhalter-Skrzetuski Rafał 27
 Hofmann Johann 62
 Hoppe Johann 47, 134
 Horacy (Horatius Quintus Flaccus) 107
 Hozjusz Stanisław 29, 32-5, 53-4, 60, 77-8, 80, 82, 84, 86, 89, 95-6, 104-5, 107, 110-1, 117, 119-124, 128, 131, 134, 137, 156, 158
 Hubicki Włodzimierz 52
 Hummeberg Michael 45
 Hutter Elias 27
 Iłowiecki Maciej 137
 Iłowski Stanisław 32, 43, 53, 66, 83, 101, 104, 106
 Innocenty VIII, papież 46, 103
 Insengrin Michael 101
 Isocrates 50
 Iwan Podkowa 87, 100, 122, 140
 Iwan IV Groźny 38, 41, 57, 59, 77, 87, 99
 Jabłońska Władysława 26
 Jagiellonowie 39, 60, 93, 127
 Jakub z Paradyża 36, 56, 73, 152
 Jan, biskup poznański 117
 Jan Fryderyk, elektor saski 52
 Jan Olbracht, król polski 46
 Jan van den Campen 49, 109, 141
 Jan z Głogowa 31, 64-5, 76, 80-1, 90, 104, 109, 133, 152
 Jan z Łańcuta 28
 Jan z Trzciany 111, 133
 Jan ze Stobnicy 83, 109, 135
 Jan ze Świdnicy 93, 105
 Janicki Klemens 60
 Jarzębowski Leonard 26
 Jazłowiecki Mikołaj 46
 Jeremiasz z Konstantynopola (Hieremias Constantinopolitanus) 33, 78, 86-7, 98, 102, 104, 111, 120-1, 129
 Jerzy II Pobożny (Georgius Pius), książę legnicko-brzeski 61
 Jerzy Saksoński, 146
 Jezlerus Joannes 141
 Jędrusik Anna zob. Czekaiewska-Jędrusik Anna
 Joachimowicz Leon 139
 Joannes de Sacrobusto 81, 90
 Jobin Bernard 51
 Johann von Wege 86-7, 128
 Jovius Paulus zob. Giovio Paulo
 Juda Maria 18, 152-3
 Julius Echter von Mespelbrunn 135
 Juliusz III, papież 81
 Junius Melchior 44, 59, 82, 86, 104, 136
 Jurgiewicz Andrzej 141
 Justinianus 82
 Justynianus Joannes 131-2, 141
 Kachelofen Konrad 144
 Kalepin (Calepino Ambrogio) 27, 73
 Kallimach Filip 39, 46, 58, 60-1, 71, 76, 84, 92-3, 103, 117
 Kamińska Anna zob. Lewicka-Kamińska Anna

- Kammermeister Joachim zob. Camera-
 rius Joachim
 Kaper Jan 55
 Karnkowski Stanisław 38, 40, 43-4, 82,
 103, 110, 134, 156
 Karol, margrabia badeński 129
 Karol V Habsburg, cesarz rzymski naro-
 du niemieckiego 100, 146
 Kaspar, biskup wrocławski 51
 Kawecka-Gryczowa Alodia 11-2, 18-9,
 26, 60, 133, 155, 158, 160, 162
 Kazimierz Jagiellończyk 136
 Keckermann Bartłomiej 62, 134
 Keim Urban 49, 65, 81, 84
 Kepler Johann 53
 Klauser Konrad 60
 Klemens VII, papież 100
 Klug Josef 81, 111, 133
 Klug Paul 62
 Knaust Henricus 83
 Knoblauch Johann 49, 64-5, 84, 90, 102,
 142, 144, 152
 Knorr Nicolaus 61
 Koch Eoban zob. Hesus Eobanus
 Kochanowski Jan 49, 161
 Kocur Anna zob. Filipczak-Kocur Anna
 Kolumb Krzysztof 44
 Koniecpolski Stanisław 30
 Kopernik Mikołaj 26, 31-2, 52-3, 57, 72,
 83, 104, 121, 140, 151, 154, 158
 Korolko Mirosław 137
 Korotaj Władysław 139
 Korotajowa Krystyna 155
 Korta Waław 58, 155
 Korwin Wawrzyniec 13, 61, 65, 76, 82,
 109, 154
 Kosmanowa Bogumiła 26
 Kossobudzki Mikołaj 82
 Kostecki Janusz 58
 Kościelecki Janusz 61
 Kot Stanisław 18, 51, 57, 134, 139-41,
 153
 Kotarska Jadwiga 58
 Krafft Johann 57, 61, 82, 150
 Krantz Albert 85, 103
 Krapf Georg 56
 Kretkowski Erazm (Cretcovius Erasmus)
 49
 Kreutzer Veit 150
 Kreydlein Georg 156
 Krieg Walter 152, 156
 Kröger Answer 58, 156
 Kromer Marcin 32-5, 37-8, 41-5, 54, 57,
 59, 66, 74, 76-7, 80, 82, 84, 89, 91-2,
 94-5, 97-9, 103-4, 110-1, 117, 119-120,
 123-5, 127, 129-30, 132, 134, 137-9,
 151, 156, 158-61
 Krowicki Marcin 67, 81
 Krókowski Jerzy 133
 Krzycki Andrzej 36, 74, 93, 134, 153
 Krzysztoporski Jan 135
 Kuchler Jakub 61
 Kurtzmann Ludwik 18
 Kwiatkowski Marcin 27, 134
 Lagenfelder Kasper 67
 Lamberg Abraham 60-1, 85
 Lambert Andrea 141
 Lancelot Johann 88
 Landsberg Martin 81
 Lang Matthaeus 46
 Lans Jan 74, 80, 135, 156
 Latański Jan 81, 135, 153
 Latański Jerzy 132
 Latański Mikołaj 136
 Latański Stanisław 136
 Laubich Blasius 87
 Laurent Albert 60
 Laurenz von der Mülen 154
 Lechler Martin 61
 Leitsch Walter 58
 Leon X, papież 45, 60, 76, 106
 Lepszy Kazimierz 52
 Leszczyński Andrzej 46, 135, 138
 Leszczyński Jan 118, 136
 Leszczyński Rafał I 117-8, 135
 Leszczyński Rafał II 62
 Leszczyński Waław 62, 117
 Lewicka-Kamińska Anna 26
 Lingsheim Michael 106
 Litak Stanisław 56
 Lochner Christophor 62
 Löw Christoph 88
 Lonicer Philipp 60, 84
 Lotter Melchior 81, 84, 103, 138, 142,
 144, 146, 153
 Lotter Michael 81
 Lubelczyk Andrzej 66

- Lubrański Jan 134-5, 152
 Lucius Annaeus Seneca zob. Seneka Młodszy
 Lucius (Transylvanus) Jacobus 62
 Lucius Ludwig 60
 Lufft Hans 52, 155
 Luscinius Ottomar zob. Nachtigal Ottomar
 Luter Marcin 36, 56, 123, 140, 145-6, 152-3
 Lutomirski Jan 135
 Łasicki Jan 35, 40, 42, 45, 56, 59, 71, 85, 87, 99-100, 104, 112, 119, 132, 140-1
 Łaski Jan mł. 13, 26, 34-5, 55-6, 66, 78, 80-1, 87-8, 92-3, 96, 112, 153-4, 158
 Łaski Jan st. 45
 Łaski Olbracht 92-3, 104-5
 Łaski Stanisław 61
 Łazarz Andrysowicz 95
 Łempicki Stanisław 133
 Łopaciński Wacław 58, 87
 Machmed-Girej, chan perkopski 117
 Maciej Korwin, król węgierski 92
 Maciej z Miechowa 26, 37, 44-5, 56, 59-60, 76, 79, 85, 93, 97, 104, 107, 109, 140, 145, 158
 Maciejowski Samuel 74, 79, 91, 127, 140
 Maier Johann zob. Eck Johann
 Maksymilian I, cesarz rzymski narodu niemieckiego 38-9, 46, 57, 76, 79
 Maksymilian II, cesarz rzymski narodu niemieckiego 40, 92, 131-2, 135, 139
 Maksymilian, arcyksiążę austriacki 43
 Malecki Jan zob. Sandecki-Malecki Jan
 Maleczyńska Kazimiera 18
 Malicki Marian 18
 Mangerius Michael 18, 156
 Marnius Claudius 46, 50, 53, 61, 106-7
 Martin von Werden 59, 81, 144
 Marycjusz Szymon z Pilzna 133
 Mateusz z Krakowa 65-6
 Mayer Johann z Dillingen 54, 83, 104
 Mayer Johann z Heidelbergu 88
 Mayer Sebald 54, 58, 86, 95, 137, 140, 150
 Mayerowa Janina zob. Berger-Mayerowa Janina
 Mechler Esaias 50
 Meissner Roman 51, 136, 138
 Melancton (Schwarzerd) Philipp 57, 134, 141
 Menius Josias z Gdańska 47, 65, 67
 Mercuriali Girolamo 30, 51, 138
 Meyer F. Hermann 157
 Męciński Andrzej 118
 Męciński Krzysztof 118, 136
 Micanus Stefan 51
 Michał, arcybiskup salzburski 53, 128, 156
 Michał Ludwik z Freibergu 130
 Michał z Wiślicy 133
 Michałowska Teresa 17
 Micron Martin 34, 88
 Mielecki Mikołaj 52, 117
 Mikołaj z Błonia 73, 102, 152
 Mikołajewski Daniel 47
 Miller Johann 57, 84
 Modrzewski Frycz Andrzej, zob. Frycz Modrzewski Andrzej
 Möllemann Stephan 55, 86, 150
 Mörlin Joachim 35, 47, 56, 67, 81
 Monaw Jacobus 47
 Montanus Ioannes zob. Berg Johann
 Montanus Joannes Baptista (Monti Giambattista) 101
 Morawski Kazimierz 34, 50, 55, 162
 Morney de Plessi Filip 138
 Müller Christian 52
 Müller Kraft 105, 146
 Münster Sebastian 44
 Muglitz Anton 156
 Muslerius Johannes 81
 Mylius Arnold 43, 54, 59, 82, 103, 136, 150
 Mylonius Nicolaus 162
 Myszkowski Piotr 117, 135
 N. Polonus zob. Krzycki Andrzej
 Naborowski Daniel 49, 62
 Nachtigal (Luscinius) Ottomar 64, 90
 Nadolski Bronisław 133-4
 Naruszewicz Andrzej 119, 135
 Naruszewicz Jan 118, 135
 Naruszewicz Krzysztof 118
 Naruszewicz Mikołaj 118-9, 135

- Nausea Friedrich (Blancicampianus Fridericus) 66, 154
 Neander Michael 85, 104, 157
 Nering Melchior 155
 Neß Hary 25, 153, 156
 Nidecki Patrycy Andrzej 29, 34, 50, 55, 73, 102, 104, 110-2, 115, 139, 162
 Niger Stanisław zob. Chróściejewski Stanisław
 Noskowski Andrzej 106
 Nowicki Andrzej 27
 Nowopolski Wojciech 48

 Obrecht Georg 136
 Ocieczek Reonarda 27
 Ocieski Jan 29, 135
 Oderborn Paulus 34, 55, 57-9, 77, 85, 87, 99
 Olkiewicz Joanna 135
 Oporinus Johann 34, 38, 41-3, 50-7, 60, 81-4, 92, 118, 125-6, 131-2, 136, 141, 147, 150-1, 154, 156, 160
 Oracki Tadeusz 52, 61
 Orzechowski Stanisław 32-5, 44-5, 48, 54, 60, 77, 81-2, 100, 104, 106, 110, 115, 124, 134
 Osiander Andreas 34-5, 55-6, 81, 111-2
 Ossoliński Hieronim 125
 Ostein Leonhard 59, 86, 134
 Ostorodt Krzysztof 88
 Ostrogoski Wasyl Konstanty 33
 Ostroróg Jakub 47, 61
 Ostroróg Jan 132
 Ostroróg Mikołaj 135
 Ostroróg Sędziwój 62
 Ostroróg Stanisław 135
 Ostroróg Wacław 61
 Ostrowski Witold 133
 Otho Lucius Valentinus 31
 Otwinowska Barbara 17, 133, 135
 Ożóg Jan 18

 Padniewski Filip 134-5, 139
 Paleolog Jakub 56
 Palthenius Zacharias 53, 85, 87
 Pannonius Janos 30
 Pantaleon Heinrich 85, 87, 98-9, 129-30
 Patruus Jan ml. 28, 42, 49-50, 53, 86, 96, 155-6

 Pauli Żegota 57
 Paweł III, papież 121
 Paweł IV, papież 54, 120
 Paweł z Krosna 30, 51, 65
 Pelc Janusz 18, 85, 114, 122, 134, 138
 Perna Peter 30, 52, 84-5, 134, 156
 Petreius Joannes 52, 62, 83, 141, 147, 154
 Petri Adam 83
 Petri Heinrich 83, 97, 151
 Piekarski Kazimierz 18-9, 26, 155
 Piotr z Lubeki 152
 Piotrkowczyk Tomasz 27, 81
 Piotrowicz Karol 18
 Pirożyńska Czesława 58
 Pirożyński Jan 17, 18, 26, 58, 133, 152-3, 155, 162
 Pistandrus Nicolaus Neofaniensis zob. Fischhart Johann
 Pistorius Johann 42, 44-5, 71, 74, 85-6, 93-5, 97, 104-5, 130-1, 140
 Pitiscus Bartholomeus 52
 Pius IV, papież 53, 120, 135
 Pius V, papież 119-20, 135
 Placatomus Joannes zob. Brettschneider Johann
 Plantin Christoph 43, 51, 104, 107
 Platon (Plato) 129
 Płaza Tomasz 42-3, 83, 97, 103, 124
 Pniewski Marcin zob. Codicius Marcin
 Podoski Łukasz 33, 132
 Pollak Roman 133
 Pospelova M. zob. Fischbach-Pospelova M.
 Possevino Antonio 33-4, 54-5, 162
 Potkowski Edward 17
 Praetorius Ferdinandus 62
 Przerębski Jan 28
 Przyjemska Helena 61
 Przyjemski Krzysztof 62
 Przyłuski Jakub 44, 59-60, 106
 Ptaśnik Jan 134
 Ptolemeusz Claudiusz (Ptolemaeus Claudius) 37
 Puchalski Jacek 26
 Puteo Jacobo 120, 137

 Quadrantinus Fabian 80, 110
 Queck Paul 84
 Quantel Peter 83

- Rab Georg 61
 Radziwill Jerzy 46, 82
 Radziwill Krzysztof 119
 Radziwill Mikołaj 82
 Radziwill Mikołaj Krzysztof 135, 162
 Rätel Heinrich 87, 99, 106, 129
 Rambau Johann 86
 Ramusio Paolo 100
 Ratdolt Erhard 144
 Reindelius Rupertus 138
 Rem Aegidius 103
 Reszka Stanisław 54, 82, 84, 110, 133
 Retell Michael 66, 81
 Retyk Jerzy Joachim 13, 31, 52-3, 109, 140
 Reusner Christoph 60
 Reusner Nicolaus 45, 71, 82, 85
 Rhau Georg 136
 Rhode Franciszek 65
 Rhode Jakub 58, 134
 Riccobonni Antonio 29, 50
 Richolf Georg mł. 55
 Rici Teofil 101
 Rihel Theodosius 53
 Risner Fridericus 83
 Robortello Francesco 59, 98-9, 132
 Rojzusz Piotr (Roysius Petrus Maureus) 47, 61, 91, 151
 Rosenberg Georg 135
 Rosinus Johannes 53
 Ross Wilhelm 58
 Roysius Petrus Maureus zob. Rojzusz Piotr
 Rudolf II, cesarz rzymski narodu niemieckiego 39, 45, 92, 135
 Russow Baltazar 57
 Rybicki Paweł 26, 133

 Sabinus Georg 77, 111, 154
 Sacranus Jan z Oświęcimia 59
 Sambucus Joannes (Zsámboki János) 92, 104, 139
 Sandecki-Malecki Jan 77
 Sapieha Lew 135, 141
 Sarnowska-Temierusz Elżbieta 17
 Sartorius David 106, 162
 Schaller Hieronim 61
 Schardius Simon 74

 Scharffenberg Jan 61, 150
 Scharffenberg Kryspin 61, 150
 Scharffenberg Maciej 95-6, 105, 138
 Scharffenberg Marek 49, 152
 Scharffenberg Mikołaj 61, 138
 Scheidt Johan Georg 58
 Scheufler Sigismundus 58, 103
 Schick Christophor 58, 86
 Schickfusius Jacob 137
 Schilling Daniel 132
 Schleich Clemens 61-2
 Schlüsselburger Konrad 141
 Schmidt Bonawentura 57
 Schmidt Nickel 81, 83-4, 136, 153
 Schneeberger Antoni 52-3
 Schober Ulrich 47
 Schöne Andreas 61-2
 Schöner Johann 52
 Schoneus Andrzej 48
 Schraderus Laurentius 49
 Schramm Christoph mł. 140
 Schreiber Nicolaus 156
 Schroeter Adam 93, 105
 Schütz Kaspar 38, 57, 136
 Schumann Valentin 84, 136, 153
 Schwarzerd Philipp zob. Melanchton Philipp
 Schwenck Lorentz 61, 137
 Seitz Peter mł. 58, 156
 Seklucjan Andrzej Samuel 55
 Seklucjan Jan 55
 Seneka Młodszy (Lucius Annaeus Seneca) 51
 Seruga Jan 152
 Setzer Johann 58, 61, 65, 84
 Siebeneicher Mateusz 50, 92, 104, 133, 139
 Sierpiński Walenty 101
 Sigonio Carlo 29, 50
 Silber Marcellus 106
 Simler Josias 126, 139
 Singriener Johann 51, 81, 83-4, 135, 142, 144
 Sirleto Guglielmo, kardynał 111
 Skarga Piotr 36
 Skoczek Józef 26
 Skrzetuski Rafał zob. Hoffhalter-Skrzetuski Rafał

Skumin Jan zob. Tyszkiewicz-Skumin Jan
 Sleidan Johann 99
 Smesmann Abraham 62, 156
 Socyn Faustus 35, 55, 154
 Sokolowski Stanisław 33-4, 54, 74, 78, 80, 102, 104, 110-1, 120-1, 128, 133, 137, 162
 Solikowski Jan Dymitr 82
 Sowiński Łukasz 137
 Sowiński Piotr 137
 Speratus Paulus 55
 Spiegl Jakob 39, 57
 Spieralski Zdzisław 58
 Squarcialupi Marcello Camillo 112, 134
 Stancaro Francesco zob. Stankar Franciszek
 Stanisław ze Szczepankowa 79, 87
 Stankar Franciszek (Stancaro Francesco) 13, 55, 82, 109, 125, 154
 Stapelton Thomas 54
 Staphylus Fridericus (Czekanowski Sylwester, pseud.) 35, 74
 Starożrebski Wojciech 106
 Stefan Batory, król polski 38, 40, 42, 46, 51, 58-61, 74, 77, 86, 99, 109, 115, 117, 121, 125, 132, 140, 155
 Stein Nicolaus 85
 Steinmann Martin 53, 56, 154, 156
 Steinmann Tobias 53
 Stella Michael Martin 60, 154
 Stelsius Joannes 54
 Stephanus Henri zob. Estienne Henri II
 Stöckel Wolfgang 56, 84, 104, 144, 152
 Strasius Joannes 58
 Strubiec Maciej 59
 Strusiek Józef 30, 72, 83, 100, 102, 139, 158
 Strzelczyk Dorota zob. Żołądz-Strzelczyk Dorota
 Strzembosz Jan 26
 Strzembosz Tomasz 26
 Stuchs Georg 83, 144, 152
 Stupkiewicz Stanisław 133
 Sturcius Christian 86
 Sturm Johann 30, 51, 132
 Sunnobičius Thomas 128
 Szczucki Lech 139
 Szeliga Wojciech 30, 51, 138
 Szelińska Wacława 26, 135

Szujski Jan 118
 Szydłowiecki Krzysztof 135
 Szyrocki Marian 18, 133
 Ślaski Jan 104
 Tannstetter Georg 154
 Tarnowski Jan 46, 58, 135
 Taszycki Witold 133
 Tazbir Janusz 18, 60
 Tectander Józef zob. Zimmermann Józef
 Temeriusz Elżbieta zob. Sarnowska-Temeriusz Elżbieta
 Thanner Jacob 81, 84, 142, 144, 152
 Theolept 102
 Thomas Johann 62
 Tobolski Adam 118, 136
 Tomicki Piotr 26, 109, 134-5
 Torniewicz Władysław 114, 122, 134, 138
 Tradel Georg 88
 Transylvanus Jacobus zob. Lucius Jacobus
 Trety Krzysztof 30, 51, 92, 104, 113, 126, 139
 Treter Tomasz 43, 59, 107
 Truchsess von Waldenburg Otto, biskup augsburski 53, 119-20, 123, 131, 135, 137
 Trzeciecki Andrzej mł. 92-3, 105
 Turner Robert 50, 132
 Turnowski Jan 47, 138
 Turzonowie 37
 Tyszkiewicz-Skumin Jan 136
 Uchański Jakub 82, 106, 134, 156
 Ulewicz Tadeusz 18, 155
 Ulhart Philipp st. 146
 Ulricher Georg 85
 Ungler Florian 90, 141, 152
 Unglerowa Helena 104, 106
 Utenhove John 92
 Utenhove Karl st. 92
 Utenhove Karl mł. 92-3
 Vecerius Conradus 61
 Vergerio Pietro Paolo 121
 Vespucci Amerigo 44
 Vives Juan Louis 31
 Vögelin Ernst 49, 116, 156

Vogelweder Piotr 135
Vogt Susanna 47
Voisé Waldemar 18, 27, 154
Voltz Nikolaus 61-2
Vommelius Cyprianus Phrysus 62

Wacławowicz Jan Oktawian 138
Wagner Bartłomiej 66, 81, 112
Walasser Adam 54, 80
Walde Joachim 156
Waldkirch Konrad 30, 51, 57, 97, 136-7
Wapowski Bernard 37, 59
Warkotsch Albert 55
Warmiński Ignacy 55-6
Warszewicki Krzysztof 40, 46, 58-60, 77, 86, 112
Warszewicki Stanisław 29, 47, 82, 106, 111, 141, 151
Wechel Andreas 46, 50-3, 58, 61, 84-5, 93, 103, 106-7, 138-9, 140, 156
Wechel Johann 58, 84, 139
Weissenburg Wolfgang 36, 56, 84, 87, 129
Weissenburger Johann 49, 84
Weissenhorn Alexander I 56
Weissenhorn Alexander II 54, 86, 140
Weissenhorn Samuel 54, 86, 140
Welack Matthaeus 62
Werner Georg 136
Westheimer Bartholomaeus 83, 153
Westphalus Joachimus 55
Wędrogowski Wojciech 48
Wick Jan Jakub 18
Widmanstetter Georg 87
Wierzbowski Teodor 57
Wietor Hieronim 51-2, 61, 81, 84, 93, 104, 136, 138, 142, 144, 152
Wigand Johann 53, 55-6, 81, 154, 157
Wilhelm V Pobożny, książę bawarski 33, 106, 120-1, 135
Wildenberg (Gürtler) Hieronim 50, 53, 76, 118, 136, 154
Willich Jodok 65, 72, 96, 105
Winkler Andreas 81, 136
Winter Robert 52, 84
Winterburger Johann 81
Wipprecht Leonhard 53
Wirsung Marx 56, 58, 87, 152
Witelo 72, 83, 154
Wittmann Reinhard 25-6, 152, 154

Władysław Jagiellończyk, 46, 65
Władysław III Warneńczyk, król węgierski 39, 60-1, 76, 84, 103, 136
Włodarski Maciej 52, 153
Wojciechowska Maria 155
Wojdowicz Andrzej 136
Wojnowski Jeremi 47, 61
Wolan Andrzej 34, 55, 112, 141
Wolbramczyk Krzysztof 141
Wolrab Jan 155
Wolrab Nicolaus 62
Wolski Mikołaj 106, 135
Wolski Piotr Dunin 33, 134
Wotschke Theodor 50
Wróbel Walenty 81, 103, 123-4, 153
Wujek Jakub 82
Wyczański Andrzej 18, 26
Zabłocki Stefan 18, 99, 106, 133
Zamoyski Jan 38, 46, 104, 117, 132, 135, 137
Zawadzki Konrad 58
Zbąski Abraham 136
Zborowski Andrzej 61
Zborowski Antoni 62
Zborowski Krzysztof 57
Zborowski Samuel 57, 62
Zetzner Lazar z Montbeliard 59-60
Zhviccus Janus Cornarius 83
Zimmermann (Tectander) Józef 29, 100, 133, 137
Zimmermann Mathias 135
Zimmermann Michael 86, 156
Ziomek Jerzy 56, 139
Zsámboki János zob. Sambucus Joannes
Zuchta Aleksander 52, 76, 134
Zulreius Gerard 127
Zwinger Jacob 118
Zwinogrodzka Ewa 18
Zygmunt Batory 97
Zygmunt I Stary, król polski 39, 44-6, 57, 59-60, 74, 76-7, 79, 84, 86, 91, 93-4, 99-100, 104-6, 127, 134, 149, 153
Zygmunt II August, król polski 26, 40, 47, 56-7, 59, 82, 93-5, 98, 115, 117, 121, 134, 136-7, 154
Zygmunt III Waza, król polski 43, 57, 134
Żołądz-Strzelczyk Dorota 155

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorstehende Bearbeitung stellt in der Annahme ein Studium aus dem Bereich der Buchgeschichte dar. Die Texte der Polonica habe ich weder eingehend analysiert noch den Inhalt der Werke in der historisch-literarischen Hinsicht bewertet. Mein Interesse galt in erster Linie ihrer verlagsbezogenen Konkretisierung. Die Grundlage für die Untersuchungen war die bibliographische Analyse, orientiert auf die Rekonstruktion des Verlagsrepertoires der Offizinen aus dem deutschsprachigen Gebiet im Bereich der Veröffentlichungen von Polonica in den Jahren 1501-1600. Der territoriale Rahmen für die Untersuchungen war durch die deutschen Sprachgebiete vorgegeben, die außerhalb der historischen Grenzen der Republik Polen verblieben, wobei diese Grenzen auch die von Polen abhängigen Gebiete, d. h. das Livland und das Fürstentum Preußen, umfassten. Unter deutsches Sprachgebiet waren für mich gemäß dem *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* die Gebiete Deutschlands, Österreichs und die deutschsprachige Kantone der Schweiz zu verstehen. Dabei soll erwähnt werden, daß im Hinblick der deutschen Buchgeschichte zu dem deutschen Sprachgebiet u.a. Schlesien, Fürstentum Preußen, Livland, königliche Preußen gehören. Die deutschen Wissenschaftler nehmen die sprachlich-ethnische Gliederung an, mit der man einverstanden sein kann. Mich interessieren dennoch ausschließlich die deutschsprachigen Gebiete außer Republik Polen. Daher wurden hier förmliche Kriterien der bibliographischen Angabenauswahl angenommen, mit dem Hinweis auf Besonderheit der Erschaffernkreise aus Lehnstaaten der Republik Polen. Die Zahl der *Pruthenica* und *Livonica* in Polonicasammlung war niedrig — nur 170 Titel, was ca. 8% der Gesamtzahl (2234 Titel) bildete. Zu diesen gehören Werke der Erschaffern, die nicht nur in Fürstentum Preußen tätig waren, sondern auch in königlichen Preußen. Die von mir angenommene Definition der „Polonica“ stimmt also nicht genau der polnischen Bibliographietradition zu — ich habe auch nur wirkliche Polonica (die Werke der polnischen Erschaffern oder in der polnischen Sprache) aus Schlesien in Polonicasammlung berücksichtigt. Die Frage der Angabenauswahl für die bibliographischen Verzeichnisse, insbesondere im Falle der Volksbibliographien, wird oft zur Diskussion gestellt. Daher die in dieser Monographie verwendete Bezeichnung „polnisch“ soll man unverbindlich, nicht wörtlich betrachten. Die Erschaffern, wurden hier

keinerfalls polonisiert — im Gegensatz — es wird auf ihre nationale Unterschiedlichkeit hingewiesen. Zu den Erschaffern der Polonica rechnete ich Schriftsteller, die aus dem Gebiet der Republik Polen stammen bzw. diese bewohnten. Ein anderes Wahlkriterium ist bei Fremdautoren ein vorübergehender Aufenthalt auf dem Gebiet der Republik, sofern dieser in Schaffen des jeweiligen Autors eine Widerspiegelung fand. Entscheidend war hier der Ort der Werkschöpfung. Meine Repräsentativerhebung umfasste sowohl verlagsmäßig selbständige als auch im Rahmen größerer Einheiten herausgegebene Autorenwerke sowie Verlags-, Redaktionsarbeiten und Übersetzungen. Das so rekonstruierte Verlagsrepertoire scheint, obgleich unvollständig gegenüber den offensichtlichen Lücken im bibliographischen Material, für das untersuchte Phänomen repräsentativ zu sein. Die erfassten Unterlagen unterzog ich einer Zahlenanalyse, die den Maßstab und Dynamik des Phänomens veranschaulicht, sowie einer struktural-typologischen Analyse, die die Typen der Verlage und ihre Leserbestimmung präsentiert. Dieses erlaubte den Ausmaß des untersuchten Phänomens und seine Bedeutung in der Zusammenstellung mit der allgemeinen deutschen und polnischen Verlagsproduktion zu definieren und die Inhaltstypologie der Polonica unter Berücksichtigung der quantitativen und qualitativen Veränderungen in diesem Bereich zu bestimmen. Unter den Polonica habe ich vier Themengruppen unterschieden: die wissenschaftliche, die religionsbezogene, die historische und politisch-rechtliche Literatur sowie die schöne Literatur. Die historischen Werke habe ich einer gemeinsamen Gruppe mit der politisch-rechtliche Literatur zugeordnet, da sie sich im Bewußtsein der damaligen Historiker vielmehr mit der Politik und der Moralistik verbanden und in der Kategorie des literarischen Schaffens behandelt wurden. Der Sachverhalt ist ein ähnlicher bei der Geographie bzw. der Chorographie. Sie stellten einen obligatorischen Bildbestandteil des Landes und der Gesellschaft dar. Bei der Beschreibung der unterschiedlichen Polonicagruppen versuchte ich die hervorragendsten und die typischen Werke für jede Gruppe vorzustellen. Beim Versuch den Grad der Popularität der Polonica unter den Herausgebern aus dem deutschen Sprachgebiet zu bestimmen, führte ich Analyse ihrer Neuauflagen, darunter der Fremdsprachenausgaben, unter einer besonderer Berücksichtigung der deutschsprachigen Übersetzungen, durch. Unterschieden habe ich ebenfalls die Polonica, die ausschließlich auf dem deutschen Sprachgebiet herausgegeben wurden, und den Versuch unternommen, dieses Phänomen zu erklären. Die Polonica aus dem deutschen Sprachgebiet verglich ich auch mit ihren Editionen, die in anderen europäischen Ländern als (vereinbarungsgemäß) Deutschland und Polen veröffentlicht wurden. Mein Interesse erregte, in welchem Grade die deutschen Herausgeber bei der Vorbereitung ihrer Polonicaeditionen das europäische Verlagsangebot

in Anspruch nahmen. Ich unternahm auch den Versuch *den Weg* zu rekonstruieren, den die Polonica durchlaufen haben, um ihre ausländischen Verleger zu finden.

Der Untersuchungsgegenstand waren – hauptsächlich auf Grundlage der in den Polonica untergebrachten Dedikationen und Vorworte der Herausgeber — die Motivationen der Autoren, die sich entschlossen ihre deutschen Herausgeber, d.h. Übersetzer, Verleger, Mäzene bzw. der Urheberinstitutionen und der Druckereibesitzer selbst. Zum Schluß führte ich die Analyse der quantitativen und qualitativen Beteiligung der einzelnen Verlagsstätten aus dem deutschen Sprachgebiet an der Veröffentlichung der Polonica durch. Dieses erlaubte den Charakter und den Grad der Intensität von Beziehungen der polnischen Autoren, Verleger und Druckereibesitzer mit den deutschen Buchhändler- und Verlagszentren in den einzelnen Dekaden des 16. Jh. zu bestimmen. Bei einer so breit angelegter Untersuchungsproblematik wirft sich die Frage nach den Quellen auf. Aus pragmatischen Gründen — bewußt der Unvollkommenheit dieser Lösung — beschränkte ich die Quellenrepräsentativerhebung auf die veröffentlichten bibliographischen Verzeichnisse sowie auf den Zettelkatalog der Polonica aus dem 16. Jh. in der Nationalbibliothek. Dieses erlaubte eine alphabetisch (nach Stichwörtern der Autoren oder der Titel) geordnete Kartei der Polonica auszuarbeiten. Darin sind 2234 Posten enthalten. Diese Kartei wurde bei jeglichen Zahlenanalysen verwendet. Sie diente auch den Forschungen zur Häufigkeit der Polonicaherausgabe. Von der Annahme ausgehend, daß die grundlegende Forschungsquelle bei der Analyse der Durchlaufwege von Texten, der Motivationen der Autoren, der Mitverfasser und der Polonicaherausgeber das Buch selbst sein soll, habe ich in 200 Fällen die konkreten Druckschriftexemplare analysiert.

Die Forschungsergebnisse brachten eine Reihe von neuen Festlegungen mit sich, die unser Wissen über die ausländischen Veröffentlichungen der Polonica weitgehend erweiterten. Vor allem muß hervorgehoben werden, daß die Anzahl der verlagsmäßig selbständigen Polonica, die auf dem deutschen Sprachgebiet im 16. Jh. (1050 Druckschriften) veröffentlicht wurden, erheblich größer war, als bisher gerechnet wurde. Betroffen sind hier die verlagsmäßig selbständigen Polonica, denn auf diese gerade beziehen sich die Zahlen, die von A. Kawecka-Gryczowa bezüglich der Größe der ausländischen Polonicaproduktion (724 Posten überhaupt) angegeben wurden. Es ist von Belange, denn, wie es sich herausstellte, der Prozentanteil der Polonica aus dem Deutschen Sprachgebiet in ihrer gesamten Produktion des 16. Jh. relativ groß (ca. 13%) war. Was die Anzahl der Polonica betrifft, die im Rahmen größerer Einheiten (1184 Werke) veröffentlicht wurden, so hat sich mit denen bisher keiner

befaßt. Bei beiden Gruppen sind angesichts der unvollständigen bibliographischen Verzeichnisse weitere Nachforschungen erforderlich.

Die Polonica, die auf dem deutschen Sprachgebiet im 16. Jh. herausgegeben wurden, haben einen verschiedenartigen Charakter und Funktionen in den einzelnen Perioden. Sie zeichneten sich durch eine große Themenvielfalt aus. Dieses zeugt von der Vielseitigkeit ihrer Verfasser. In jeder der ausgesonderten Themengruppen kamen Werke vor, die vom Standpunkt der Geschichte der europäischen Kultur bedeutungsvoll sind. Es ist also nicht verwunderlich, daß sich auf diese Fremdschriftsteller bezogen, indem sie diese Werke in ihren Veröffentlichungen abdruckten, ins Deutsche übersetzten in ihren Arbeiten zitierten und mit diesen polemisierten. Die Polonica fungierten also im internationalen literarischen Umlauf. Sie waren auch im Bewußtsein der Verleger-Drucker aus dem deutschen Sprachgebiet anwesend, wofür der Inhalt der im 16. Jh. veröffentlichten, multithematischen Sammlungen bzw. Bestände ein eindeutiges Zeugnis ist. Vom damalig bestehenden Bedarf für Polonica unter den Lesern aus dem deutschen Sprachgebiet zeugen die Neuauflagen und Fremdsprachenausgaben eines Teiles davon. Neu herausgegeben bzw. übersetzt wurden am liebsten Arbeiten mit historisch-geographischem oder propagandisch-informatorischem Charakter sowie die katholischen Religionswerke. Die Popularität der Polonica muß jedoch in richtigen Verhältnissen betrachtet werden. Es ist wahr, daß die Polonica Europa eine vertiefte Reflexion über den Republikanismus und über ein gewisses Lösungsmodell für Glaubensangelegenheiten in Staaten anboten. Andererseits waren ihre erste Herausgaben meistens ausschließlich polnische Unternehmungen, die eine bestimmte Vision der Polnischen Republik in der deutschen und überhaupt in der europäischen Meinung kreieren (propagieren) sollten. Zweitens hatte das Interesse an der Literatur diesen Typs in Europa einen universellen Charakter, d.h. es betraf alle Staaten des Kontinents. Zum anderen wurde, wovon die bei Fremdwerken veröffentlichten Polonica zeugen, die polnische Literatur vor allem als eine Informationsquelle zur Geschichte und Gegenwart der Staatssysteme, Gesellschaften, Wirtschaft, Geographie und Religion von Türkei, Ungarn, Moskau, Moldau und Tatar Khanaten wahrgenommen. Dieser Sachverhalt ergab sich aus der Rolle der Republik als einer Brücke zwischen Westeuropa und Ost- sowie Südeuropa. Hierbei sollte die polnische Literatur nicht nur das Kennenlernen ermöglichen sondern sie wurde anlässlich politischer und glaubensbezogener Propagandakampagnen benutzt. Die Zahl der neu ausgegebenen Polonica bezog sich auf die Werke, die in Einzelditionen herausgegeben wurde, diese war selbstverständlich gering. Die zuletzt genannten hatten aufgrund ihres Umstands- oder vielmehr Gelegenheitscharakters keine Neuauflage. Sie repräsentierten meistens die schöne Literatur und die sog.

Studentendissertationen. Sie sind ein Zeugnis der großen Mobilität der Polonicaverfasser und ihrer personell und territorial breiten europäischen Kontakte. Sie entstanden hauptsächlich in der zweiten Hälfte des 16. Jh. in der Zeit der verstärkten Peregrinationen in den deutschsprachigen Ländern.

Zu den Faktoren, die auf die Veröffentlichung der Polonica auf dem deutschen Sprachgebiet einen Einfluß hatten, gehörten:

- die literarischen und wissenschaftlichen Kompetenzen solcher Polonicaverfasser wie Maciej z Miechowa, M. Kopernik, J. Strusiek, St. Hożusz, St. Orzechowski, M. Kromer, St. Sokolowski und andere. Ihr Schaffen entsprach meistens den europäischen, humanistischen Standards in diesem Bereich;

- die glaubensabhängigen, politischen, behördlichen und wissenschaftlichen, literarischen, gefühlsmäßigen Motivationen des Verfassers und des Milieus, in dem er tätig war;

- die Zensurgründe;

- der Widerspruch zwischen den Herausgabemöglichkeiten (hohe Druckkosten, Veröffentlichungen mit dem Aufwand der Verfasser, Mängel in der typographischen Ausrüstung der Werkstätten), dem Kenntnis des elitären Lesersbedarfs, den Kompetenzen der inländischen Drucker-Verleger und den Erwartungen und Anforderungen der Polonicaverfasser sowie des elitären Leserkreises im Inland;

- der beschränkte Kreis des inländischen Leserpublikums;

- die Funktion hinter der polnischen Grenze einer modernen deutschen Verleger- und Buchhändlerbewegung mit allgemeineuropäischer Bedeutung;

- die Tradition der Kontakte zwischen den polnischen und deutschen wissenschaftlichen und Verlagszentren und Milieus, in manchen Fällen sogar ins 15. Jh. zurück;

- die Kenntnis der Bedürfnisse und Anforderungen des europäischen Verlagsmarktes durch die Polonicaverfasser;

- die Verlagsinitiativen der Autoren und der Milieus, in denen sie tätig waren;

- die Aktivität von Fremdschriftstellern auf dem Gebiet der Republik Polen;

- der Charakter und die Reichweite der Kontakte, die durch die Polonicaverfasser bzw. durch ihre Milieus mit deutschen Zentren des Geisteslebens und der Verlagstätigkeit angeknüpft wurden. Eine große Bedeutung hatten hierbei die ideologischen Gründe. Gleichbedeutend waren jedoch manchmal die intellektuell-pragmatischen Gründe, die den vorgenannten oft im Widerspruch standen. Von diesen ließen sich sowohl die Verfasser als auch die Verleger leiten, wofür beispielsweise die Zusammenarbeit zwischen J. Oporinus aus Basel

mit M. Kromer ein Zeugnis abgibt. In der ersten Hälfte des 16. Jh. stand im Bereich der Produktion von Polonica generell Leipzig an der Spitze, und in der zweiten Hälfte Köln und Württemberg. Erst den folgenden Platz belegte Basel;

— die Förderung des polnischen Schaffens durch die europäischen Intellektuellen. In der zweiten Hälfte des 16. Jh. - vor allem durch die katholischen Intellektuellen (z.B. J. Cochlaeus);

— die ökonomischen, politischen und glaubensbezogenen Bedingtheiten der deutschen Verlagsbewegung und ihre Spezialisierung;

— die Bereitschaft der Verleger aus dem deutschen Sprachgebiet zur Ergänzung des polnischen Verlagsangebots;

— das Interesse der Verleger aus dem deutschen Sprachgebiet für Werke der Schriftsteller, die die internationale Anerkennung gefunden haben. Der Ausdruck dafür waren die deutschen Abdrucke hauptsächlich aus italienischer, aber auch aus französischen und niederländischen Veröffentlichungen der Werke dieser Verfasser; — eine schnelle Reaktion der deutschen Verfasser auf die religionsgebundenen und politischen Ereignisse in Polen.

Der Einfluß der o. g. Faktoren auf das Phänomen der Veröffentlichung der Polonica auf dem deutschen Sprachgebiet war in den einzelnen Perioden des 16. Jh. verschieden. Die Periode bis zu den 40. Jahren des 16. Jh. zeichnete sich durch die weitergehende Aufnahme humanistischer Strömungen in der polnischen Kultur. Eins der Hauptwerkzeuge dafür war das Buch — auch die auf dem deutschen Sprachgebiet herausgegebenen Polonica. Mit anderen Worten: es waren die Jahre verstärkten Lernens — eine Periode, in der sogar die schöne Literatur, neben des Propagierens der Renaissanceideologie, eine in ihrer Art Auslegung des klassischen Lateins, der Poetik, des Stils usw., also das Werkzeug des intellektuellen Dialogs dieser Zeit, darstellte. Die Polonica der ersten Hälfte des 16. Jh. bestätigen wohl die Ueberzeugung, daß der Humanismus in Polen ein *Importprodukt* war. Sie sind gleichzeitig ein Zeugnis für die Aufnahmefähigkeit der polnischen Kultur. Diese beschränkte sich nicht nur auf eine passive Auf.-bzw. Uebernahme von *Neuigkeiten*, sondern sie hatte diese schöpferisch weiterentwickelt. In den 40. Jahren des 16. Jh. beginnt in den polnischen Druckeroffizinen eine neue Generation der Schriftsteller Veröffentlichung ihrer Werke. Sie verfügten über eine gründliche, humanistische Ausbildung, die meistens von ausländischen Studien mitgebracht wurde. Sie waren nicht nur begabt aber auch fähig, das humanistische Lateins zu nutzen. Was aber am wichtigsten war, sie hatten die Ueberzeugung über die Rolle des gedruckten Wortes bei der Gestaltung der ideologischen Einstellungen des Menschen, ihres Wissens und insbesondere ihrer Meinung zu der sie umgebenden Welt. Sie hatten sich hervorgetan durch ihren Willen ihr Schaffen einem möglichst breiten Auditorium zur Verfügung zu stellen, was

fähig ist, die obigen Fertigkeiten zu würdigen. Ein solches Auditorium konnte der polnische Verfasser in der allgemeineuropäischen, humanistischen, lateinsprachigen Kulturelite finden, und der Weg diese zu erreichen waren die ausländischen Verlagsoffizinen — mit den deutschen an der Spitze. Seit 1550 begann man in denen immer öfter Werke von diese Generation vertretenden Verfassern zur veröffentlichen. Die auf dem deutschen Sprachgebiet herausgegebenen Polonica sind also ein Zeugnis für die Anwesenheit der Polen im wissenschaftlichen und kulturellen Leben Europas. Darüber schrieb u.a. M. Kromer in *Polonia*, wo er behauptete, daß zu seiner Zeit in der Republik viele Gelehrte tätig waren, *die, wenn nicht bei Landsleuten, dann wenigstens bei gerechter urteilenden Fremden Bewunderung erregten*. Zum zweiten zeugen die Polonica von starken deutsch-polnischen Bindungen in literarischer, wissenschaftlicher, glaubensbezogener und politischer Hinsicht. Wesentlich war hier insbesondere Rolle, welche die polnischen katholischen Schriftsteller bei den Gegenreformationsaktivitäten auf dem deutschen Sprachgebiet in der zweiten Hälfte des 16. Jh. gespielt haben. Ihr Schaffen hat das katholische Verlagsangebot auf diesem Gebiet merklich erweitern.

Komitet Redakcyjny serii wydawniczej

<<NAUKA—DYDAKTYKA—PRAKTYKA>>

Marcin DRZEWIECKI (przewodniczący), Stanisław CZAJKA, Zofia GACADĄBROWSKA, Janusz KAPUŚCIK, Danuta KONIECZNA, Krzysztof MIGOŃ, Mieczysław MURASZKIEWICZ, Janusz NOWICKI (sekretarz), Wanda PINDŁOWA, Maria PRÓCHNICKA, Barbara STEFANIAK, Hanna TADEUSIEWICZ, Zbigniew ŻMIGRODZKI

**Książka wydana staraniem Stowarzyszenia Bibliotekarzy
Polskich przy finansowym wsparciu
Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych
Uniwersytetu Warszawskiego**

Recenzenci

prof. Barbara BIENKOWSKA

prof. Jan PIROŻYŃSKI

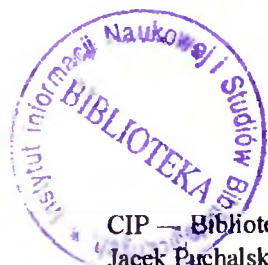
Redakcja techniczna i korekta

Anna LIS

© Copyright by Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich

ISBN 83-85778-78-0

CIP — Biblioteka Narodowa

Jacek Puchalski

Polonika z obszaru niemieckojęzycznego w XVI w. / Jacek Puchalski :
Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

– Warszawa: Wydaw. SBP, 1997. – (Nauka, dydaktyka, praktyka; t. 25)

Wydawnictwo SBP. Warszawa 1997. Wydanie I. Ark. wyd. 13,3 Ark. druk. 13,0
Skład i łamanie Ryszard LIPNICKI

**Druk i oprawa: Warszawska Drukarnia Naukowa PAN, ul. Śniadeckich 8,
00-656 Warszawa, tel./fax 628-87-77**

